

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών

ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

***“Φιλοσοφικές θεωρήσεις της έννοιας της Βούλησης στην Οικονομική
Θεωρία του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα”***

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ:

του

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΞΥΡΑΦΑ

Επιβλέπων: Καθηγητής Μιχαήλ Ζουμπουλάκης

Βόλος, Ιούνιος 2018

Περίληψη

Η διατριβή αυτή διερευνά τον ρόλο που διαδραμάτισε η βούληση στον σχηματισμό του σκληρού πυρήνα της Οικονομικής κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα, την ίδια δηλαδή χρονική περίοδο που η έννοια της βούλησης ενδυναμώνει τη θέση της στη Φιλοσοφία.

Για τον εντοπισμό της βούλησης στα κείμενα στοχαστών με διακριτή συνεισφορά τόσο στην Οικονομική όσο και στη Φιλοσοφία, γίνεται χρήση ενός γλωσσικού εργαλείου που αντλεί από τη σωσσυριανή παράδοση. Η ανάλυση που έπεται, εδράζεται σε μία μικτή μεθοδολογική προσέγγιση της Ιστορίας Οικονομικής Σκέψης.

Η βούληση μέσω αυτής της ερευνητικής πορείας αναδεικνύεται ως σταθεροποιητικός παράγοντας ιδιαιτέρως χρήσιμος για την παρατήρηση της εκδήλωσης της ανθρώπινης συμπεριφοράς στην οικονομική της διάδραση. Κατά τον 18^ο αιώνα, η βούληση απεμπολεί σταδιακά τα μεταφυσικά της χαρακτηριστικά στη σύνδεση της με τον οικονομικό λόγο, ενώ τον επόμενο αιώνα, η βούληση φαίνεται να αποκτά σαφή κατεύθυνση και σταθερή σύνδεση με την πράξη.

Εν κατακλείδι, η έννοια της βούλησης, ως τμήμα της διάρθρωσης του οικονομικού λόγου, φαίνεται να είναι προσδεδεμένη στην αναγκαιότητα κατά τη λειτουργική της χρήση. Επιπρόσθετα, η βούληση αποτελεί έναν δείκτη επιστημολογικής προσαρμογής περιεχομένου, αντικατοπτρίζοντας αρχικά την ανάγκη της Οικονομικής για διαμόρφωση των ορίων της ως νέας επιστήμης, και, εν συνεχεία, μία τάση διεύρυνσής της.

Abstract

This dissertation explores the role that will played in the formation of the hard core of Economics during the 18th and 19th centuries, namely at the same time that the concept of will strengthens its position in Philosophy.

In order to identify the will in the texts of thinkers with a distinct contribution in both Economics and Philosophy, a language tool that draws on the Saussurean tradition is used. The analysis that follows is based on a mixed methodological approach of the History of Economic Thought.

The will through this research path is emerging as a stabilizing factor particularly useful for observing the manifestation of human behavior in its economic interaction. In the 18th century, the will gradually overthrows its metaphysical characteristics in its connection with the economic discourse, while in the next century the will seems to gain a clear direction and firm connection with action.

In conclusion, the concept of will, as part of the structure of the economic discourse, appears to be bound to necessity in its operational use. Additionally, the will is an index of epistemological content adaptation, initially reflecting the need of Economics for shaping its limits as a new science and, subsequently, a tendency of its expansion.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω εκ βάθους καρδίας τον επιβλέποντα της διδακτορικής μου διατριβής, Καθηγητή Κο Μιχαήλ Ζουμπουλάκη, για τη διαρκή ηθική συμπαράσταση και την πολύτιμη επιστημονική του συνδρομή στην κατεύθυνση της αίσιας ολοκλήρωσης της ερευνητικής αυτής προσπάθειας.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω και στα δύο άλλα μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής μου επιτροπής, τους Αναπληρωτές Καθηγητές Κους Θεοχαράκη Νικόλαο και Παπαρρηγόπουλο Ξενοφώντα, για τις καίριες υποδείξεις τους.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω την Καθηγήτρια Κα Ανδρέου Γεωργία, τον Καθηγητή Κο Γκότση Γεώργιο, τον Αναπληρωτή Καθηγητή Κο Αρβανιτίδη Πασχάλη και τον Επίκουρο Καθηγητή Κο Αθανασάκη Δημήτριο που, ως μέλη της επταμελούς εξεταστικής μου επιτροπής, αφιέρωσαν χρόνο για τη μελέτη της διατριβής μου, συμβάλλοντας με την κρίση τους στο τελικό αποτέλεσμα.

Τέλος, τη διατριβή αυτή αφιερώνω στην οικογένειά μου για την αμέριστη και πολυεπίπεδη στήριξη σε κάθε μου προσπάθεια.

Στην οικογένειά μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες	Σελ.2
Περιεχόμενα	Σελ.4
Βραχυγραφίες	Σελ.7
Εισαγωγή	Σελ.11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η ΒΟΥΛΗΣΗ ΩΣ ΟΡΟΣ ΣΥΓΚΛΙΣΗΣ ΕΤΕΡΟΚΛΗΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ.	Σελ.12
1.1.Η βούληση και οι πολυδαίδαλες διαδρομές της στο χώρο των επιστημών.	Σελ.12
1.2. Η εξελικτικά διεπιστημονική απόληξη της χρήσης της έννοιας της βούλησης στην Οικονομική.	Σελ.16
1.3. Βούληση: Έννοια με πολλαπλές διαστάσεις και σημασία.	Σελ.33
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	Σελ.35
2.1. Σύνοψη σκοπού έρευνας	Σελ.35
2.2. Το πλαίσιο ανάλυσης της παρούσας έρευνας	Σελ.35
2.3. Η λεξικογραφική αποτύπωση της βούλησης	Σελ.36
2.4. Βούληση: Έννοια πολύσημη, αμφίσημη ή σημαντικά απροσδιόριστη(κενή);	Σελ.37
2.5. Ο γλωσσικός άξονας ανάλυσης	Σελ.43
2.6. Ο άξονας ανάλυσης της Ιστορίας Οικονομικής Σκέψης	Σελ.51
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η ΒΟΥΛΗΣΗ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ 18 ^{ΟΥ} ΚΑΙ 19 ^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ	Σελ.58
3.1. Kant και καθαρή βούληση	Σελ.58
3.2. Hegel και η βούληση ως εξελικτική πορεία προς την τελειότητα	Σελ.67

3.3. Schopenhauer και βούληση για ζωή	Σελ.71
3.4. Nietzsche και βούληση για δύναμη	Σελ.76
3.5. Η βούληση ως κυρίαρχο στοιχείο φιλοσοφικού στοχασμού	Σελ.83
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Η ΒΟΥΛΗΣΗ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ ΤΟΥ 18ΟΥ ΑΙΩΝΑ	Σελ.85
4.1. David Hume και η βούληση ως πάθος	Σελ.85
4.2. Η βούληση στον Adam Smith	Σελ.89
4.2.1. Η έννοια της βούλησης και η οικονομική σκέψη του Adam Smith στο έργο του <i>The Theory of Moral Sentiments</i>	Σελ.90
4.2.1.1. Προσδιορισμός των χαρακτηριστικών της βούλησης στο κείμενο του <i>TMS</i>	Σελ.90
4.2.1.2. Ανάλυση του κειμένου	Σελ.91
4.2.1.2.1 Ένας έμμεσος ορισμός της βούλησης	Σελ.92
4.2.1.2.2. Βούληση και κοινωνικοοικονομικές ανισότητες	Σελ.94
4.2.1.2.3. Η Θεία Βούληση στον Smith ως ηθικός περιορισμός	Σελ.98
4.2.1.3. Βούληση και <i>Theory of Moral Sentiments</i> : Ένας περιοριστικός μηχανισμός υπό περιορισμό	Σελ.105
4.2.2. Η έννοια της βούλησης και η οικονομική σκέψη του Adam Smith στο έργο του <i>The Wealth of Nations</i>	Σελ.106
4.2.3. Η σμιθιανή βούληση ως δείκτης μεταστροφής του ενδιαφέροντος	Σελ.112
4.3. Η βούληση στο λυκανγές της Οικονομικής Επιστήμης	Σελ.113
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Η ΒΟΥΛΗΣΗ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ ΤΟΥ 19ΟΥ ΑΙΩΝΑ	Σελ.114
5.1. Η βούληση στον Jeremy Bentham	Σελ.114
5.2. Η έννοια της βούλησης στον Samuel Bailey	Σελ.124

5.2.1. Η ζωή, το έργο και ο χαρακτήρας του Samuel Bailey	Σελ.125
5.2.2. Η επιλογή της ορολογίας της βούλησης κατά Bailey	Σελ.126
5.2.3. Η βούληση ως τάξη συνειδησιακών φαινομένων	Σελ.128
5.2.4. Βούληση, ελευθερία και ηθική ευθύνη	Σελ.131
5.2.5. Βούληση, πρόθεση και συλλογική δράση	Σελ.139
5.2.6. Βούληση, πεποίθηση και αλήθεια	Σελ.143
5.2.7. Η σύνθεση των χαρακτηριστικών της βούλησης κατά Bailey	Σελ.148
5.2.8. Η οικονομική σκέψη του Samuel Bailey στην Κριτική του Διατριβή (<i>Critical Dissertation</i>)	Σελ.149
5.2.9. Ο ρόλος της βούλησης στη διάρθρωση της επιχειρηματολογίας της Κριτικής Διατριβής του Bailey	Σελ.163
5.3. Η βούληση στον James Mill	Σελ.173
5.4. Η βούληση στον John Stuart Mill	Σελ.177
5.5. Η βούληση στο λυκόφως του πρώιμου επιστημονικού σταδίου της Οικονομικής	Σελ.179
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	Σελ.181
Βιβλιογραφία	Σελ.184

Πίνακας βραχυγραφιών

A. Ξενόγλωσσες Βραχυγραφίες

- BGE*= Nietzsche, F. (1886), *Beyond Good and Evil: Prelude to a Philosophy of the Future* (eds.: Horstmann, R.-P., Norman, J., tr: Norman, J.), Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- CLG*= Saussure, F. de (1916), *Cours de Linguistique Générale*, Genève: Arbre d'Or, 2005.
- C1*= Kant, I. (1781), *Critique of Pure Reason* (tr.: Smith, N.K.), London: Palgrave Macmillan, 2007.
- C2*= Kant, I.(1788), *Critique of Practical Reason* (tr.:Gregor, M.),Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Comments*= Marx, K.(1844), “Comments on James Mill’s *Éléments d’Économie Politique* (trnsl.: Dutt, C.)”, Transcribed for the Internet by meia@marx.org, https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/Marx_James_Mill.pdf. [accessed: 15/3/2016]
- Critical Dissertation*=Bailey, S. (1825), *A Critical Dissertation on the Nature, Measure And Causes Of Value*, London: R.Hunter.
- E. Opinions*= Bailey, S. (1821), *Essays on the Formation and Publication of Opinions and on other subjects*, Philadelphia: R.W.Pomeroy, 1831.
- E. Truth*= Bailey, S. (1829), *Essays on the Pursuit of Truth and on the Progress of Knowledge*, London: Longman, Brown, Green and Longmans, 1844.
- EPE*= Mill, J. (1821), *Elements of Political Economy*, Indianapolis: Liberty Fund, 2009.
- Groundwork*= Kant, I. (1785), *Groundwork for the Metaphysics of Morals. Rethinking the Western Tradition* (ed.&tr.: Wood, A.), New Haven: Yale University Press, 2002.
- L.Mind1*= Bailey, S. (1855), *Letters on the Philosophy of the Human Mind (First Series)*, London: Longman, Brown, Green, Longmans, and Roberts.

<i>L.Mind2=</i>	Bailey, S. (1858), <i>Letters on the Philosophy of the Human Mind (Second Series)</i> , London: Longman, Brown, Green, Longmans, and Roberts.
<i>L.Mind3=</i>	Bailey, S. (1863), <i>Letters on the philosophy of the human mind (3rd series)</i> , London: Longman, Green, Longman, Roberts and Green.
<i>Logic=</i>	Mill, J. S. (1843), <i>A System of Logic: Ratiocinative and Inductive: Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation</i> (8th ed.), New York: Harper & Brothers, Publishers, 1882.
<i>LPE=</i>	Bailey, S. (1826), <i>A Letter to a Political Economist, Occasioned by an Article in the "Westminster Review" on the Subject of Value</i> , London: R. Hunter.
<i>PAC=</i>	Ribot, T. (1870), <i>La Psychologie anglaise contemporaine: l'école expérimentale</i> , Paris: Librairie Philosophique de Ladrangue.
<i>Principles=</i>	Mill, J.S. (1885), <i>Principles Of Political Economy</i> , New York: D. Appleton And Company.
<i>P. Right=</i>	Hegel, G.W.F.(1821), <i>Philosophy of Right</i> (transl.: S.W.Dyde), Ontario: Batoche Books, 2001.
<i>Questions=</i>	Mill, J. S. (1844), <i>Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy</i> (2 nd ed.), Kitchener: Batoche Books, 2000.
<i>THN=</i>	Hume, D. (1740), <i>A treatise of human nature: a critical edition</i> (eds.: Norton, D.F. & Norton, M. J), Oxford: Clarendon, 2007.
<i>TMS=</i>	Smith, A. (1759), <i>The theory of moral sentiments</i> , Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
<i>TSA=</i>	Bentham, J. (1817;1829;1843), <i>Deontology, Together with A Table of the Springs of Action and Article on Utilitarianism</i> , Oxford: Clarendon Press, 1983.
<i>WN=</i>	Smith, A. (1776), <i>Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations</i> , Hampshire: Harriman House, 2007.
<i>WWR1=</i>	Schopenhauer, A. (1818), <i>The World as Will and Representation (vol. 1)(translated by Payne, E.F.J.)</i> , New York: Dover Publications, 1966.

- WWR2= Schopenhauer, A. (1844), *The World as Will and Representation* (vol. 1)(translated by Payne, E.F.J.), New York: Dover Publications, 1966.
- Z= Nietzsche, F.W., (1883), *Thus spoke Zarathustra: a book for all and none* (eds.: Del Caro, A. & Pippin, R.B., tr.: Del Caro, A.), Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2006.

B. Ελληνόγλωσσες βραχυγραφίες

- EZ= Νίτσε, Φ. (1883), Έτσι μίλησε ο Ζαρατούστρα [τίτλος πρωτοτύπου: *Also sprach Zarathustra*], (Μτφρ.-Επίλογος: Σαρίκας, Ζ.), Νησίδες, 1998.
- ΘΜΗ= Καντ, Ι.(1785), *Θεμελίωση της μεταφυσικής των ηθών* [τίτλος πρωτοτύπου: *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*], (Μτφρ.-σχόλια-επίμετρο: Ανδρουλιδάκης, Κ.), Ηράκλειο; Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.
- ΘΗΣ= Smith, A. (1759), *Η Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων* (Μτφρ.-Επιστ. Επιμ.- Εισαγ.: Δρόσος, Δ., Πρόλ.: Ψαλιδόπουλος, Μ.), Αθήνα: Παπαζήση, 2012.
- ΚΒΠ= Σοπενάουερ, Α. (1818), *Ο κόσμος σαν βούληση και σαν παράσταση* (μτφρ.: Βαγενάς, Α. , επιμ.: Μερτινού, Κ.), Αθήνα:Αναγνωστίδη, , χ. χ.
- ΚΚΑ= Καντ, Ι.(1781), *Κριτική του Καθαρού Λόγου: Υπερβατική Διαλεκτική και Υπερβατική Μεθοδολογία* [τίτλος πρωτοτύπου: *Kritik der reinen Vernunft*], (Εισαγωγή-Μτφρ.-Παρατηρήσεις: Δημητρακόπουλος, Μ.), Αθήνα:-, 2006.
- ΚΠΑ= Καντ, Ι.(1788), *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*, [τίτλος πρωτοτύπου: *Kritik der praktischen Vernunft*], (Μτφρ.-σημ. - επιλεγόμενα: Ανδρουλιδάκης, Κ.), Αθήνα: Εστία, 2004.
- ΜΓΤ= Saussure, F. de (1916), *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας* (Μτφρ.-Σχόλια-Προλογικό Σημείωμα: Αποστολόπουλος, Φ.Δ.), Αθήνα: Παπαζήση, 1979.
- ΜΤΗ= Kant, I.(1797), *Μεταφυσική των Ηθών* (Μτφρ.-Σημειώσεις-Επιλεγόμενα: Ανδρουλιδάκης, Κ.), Αθήνα: Σμίλη, 2013.

- ΠΕ*= Smith, A. (1776), *Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του Πλούτου των Εθνών*, (Μτφρ.:Βαλλιάνος, Χ.), Αθήνα: Το Βήμα, 2010.
- ΠΕΒ*= Schopenhauer, A. (1839), *Περί της Ελευθερίας της Βούλησης* (Μετάφραση: Παντούλιας, Μ. & Υφαντής, Δ., Εισαγωγή - Σχόλια - Επιμέλεια: Υφαντής, Δ.), Αθήνα: Ροές, 2016.
- ΠΚΚ*= Νίτσε, Φ. (1886), *Πέρα από το Καλό και το Κακό: Πρελούδιο σε μια φιλοσοφία του μέλλοντος* [τίτλος πρωτοτύπου: *Jenseits von Gut und Böse*], (Μτφρ.-Επιμέλεια: Σαρίκας, Ζ.), Νησίδες, 1999.
- ΦτΔ*= Χέγκελ, Γκ.(1821), *Φιλοσοφία του Δικαίου*, [τίτλος πρωτοτύπου: *Grundlinien der Philosophie des Rechts*] , (επιμ.: Μετρινός, Κ.- Μτφρ.: Λιονής, Γ.), Αθήνα: Εκδόσεις Αναγνωστίδη.
- ΦτΠ*= Χέγκελ, Γκ.(1806), *Φαινομενολογία του Πνεύματος* (τομ.Α'), [τίτλος πρωτοτύπου: *Phänomenologie des Geistes*] , (Εισαγωγή-Μτφρ.-Σχόλια: Τζωρτζόπουλος, Δ.), Αθήνα: Εκδόσεις Δωδώνη, 1993.
- ΦΙ*= Χέγκελ, Γκ.(1837), *Φιλοσοφία της Ιστορίας* (τομ.Α'), [τίτλος πρωτοτύπου: *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*] , (Μτφρ.: Μανούση, Α.), Αθήνα:Νεφέλη, 1980.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο επίκεντρο της παρούσης διατριβής βρίσκεται η διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στην έννοια της βούλησης και στη διαμόρφωση του επιστημονικού πυρήνα της Οικονομικής, έτσι όπως αυτή συντελέστηκε κατά τον 18ο και 19ο αιώνα.

Η αφετηρία της ερευνητικής διαδρομής τίθεται στην παρατηρούμενη σημασιολογική φόρτιση του όρου βούληση που συντελείται στη Δυτική Φιλοσοφία του αυτού χρονικού πλαισίου αναφοράς. Ενώ λοιπόν η βούληση ανθεί φιλοσοφικά κατά τους δύο αυτούς αιώνες, ο ρόλος της δεν είναι το ίδιο εμφανής στον οικονομικό στοχασμό της τότε εποχής.

Η έννοια της βούλησης ωστόσο παραμένει στη διαλεκτική της Οικονομικής Επιστήμης, αποτελώντας σήμερα πλέον σημείο διεπιστημονικής τομής αύξουσας σημασίας.

Η παρούσα έρευνα διαβλέπει στη βούληση μία δυναμική απεμπόλησης μίας μεταφυσικής διαλεκτικής κατά την περίοδο γένεσης της Οικονομικής, απαραίτητη όπως εξηγείται για τη διαμόρφωση του σκληρού της πυρήνα ως επιστήμης.

Η αντίστροφη πορεία της έννοιας στον χώρο της Φιλοσοφίας χαρακτηρίζει μία περίοδο ωριμότητας που δεν αφήνει ανεπηρέαστη την Οικονομική στις φιλοσοφικές της διαδράσεις: Η πρόσδεση της βούλησης στο άρμα της αναγκαιότητας κρίνεται αρχικά απαραίτητη, ενώ η προσαρμοστικότητά της μέσω της εύπλαστης γλωσσικής της δομής θέτει τη βάση και τις προϋποθέσεις για τη μετεξέλιξη της βούλησης.

Η μετεξέλιξη αυτή της βούλησης είναι συνυφασμένη και αλληλένδετη με την ποικιλόμορφο εντοπισμό της, όπως αναλύεται, σε μία σειρά από επιστήμες. Η σύνδεση Οικονομικής και βούλησης αποτελεί λοιπόν απόληξη μίας σύνθετης διαδικασίας που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς την ανίχνευση των αρχικών κατευθύνσεων σκέψης των θεμελιωτών της πρώτης ως φιλοσόφων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η ΒΟΥΛΗΣΗ ΩΣ ΟΡΟΣ ΣΥΓΚΛΙΣΗΣ ΕΤΕΡΟΚΛΗΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ.

Η βούληση αποτελεί έννοια που εν πολλοίς διαδραμάτισε και εξακολουθεί να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στον χώρο των επιστημών του ανθρώπου (της Οικονομικής συμπεριλαμβανομένης), καλύπτοντας ως όρος ένα ευρύ φάσμα χρήσης ετερόκλητων μεταξύ τους πεδίων.

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση των ιδιαίτερων ζητημάτων στόχευσης της ερευνητικής αυτής προσπάθειας, είναι σημαντικό να παρουσιασθεί το φάσμα έκτασης της χρήσης της έννοιας μέσα στο επιστημονικό γίγνεσθαι.

Η πολυπρισματική αυτή ανάγνωση της έννοιας αναδεικνύει την ιδιαίτερη εστίαση που απαιτείται μεθοδολογικά ούτως ώστε να οριοθετηθεί το ακανθώδες σημαίνον της βούλησης μέσα από την προσέγγιση των πηγών.

1.1.Η βούληση και οι πολυδαίδαλες διαδρομές της στο χώρο των επιστημών.

Η βούληση, πέρα από τη φιλοσοφική και οικονομική της εκδοχή- ζητήματα στα οποία θα επικεντρωθούμε- έχει βρει χώρο υποδοχής σε πληθώρα επιστημών.

Με αφετηρία τη Φιλοσοφία της Δράσης (Philosophy of Action)¹, η ανάλυση ζητημάτων βούλησης² υπεισέρχεται σε διάφορα θέματα της *Νομικής Επιστήμης*:

Κυρίαρχο ζήτημα για την ύπαρξη συνεπειών σε δικαιοπρακτικό επίπεδο είναι η ύπαρξη έγκυρης δήλωσης βούλησης. Η με οιονδήποτε τρόπο αδυναμία εκδήλωσης βούλησης (που πιθανώς να οφείλεται σε ψυχοπαθολογικά αίτια) δημιουργεί συνθήκες ακυρότητας και είναι άμεσα συνδεδεμένη με μία περιορισμένη ή απωλεσθείσα δικαιοπρακτική ικανότητα (Ζελένη et al, 2012)

Μία πολύ σημαντική διάσταση νομικής φύσεως έγκειται στην ανάλυση της έννοιας από την οπτική της ύπαρξης ή μη βούλησης κατά την τέλεση μιας αξιόποινης πράξης. Αν και το Ποινικό Δίκαιο είναι προσανατολισμένο στην πράξη καθεαυτή, η αντιστοιχία του καταλογισμού και της άσκησης εμπρόθετης πράξης βούλησης δεν

---

¹ Για τη σύνδεση της Φιλοσοφίας της Δράσης και της θεωρίας του Ποινικού Δικαίου βλ. Moore (1993), καθώς και τον μερικό αντίλογο -ως προς το τμήμα της προθετικής θεωρίας βούλησης- του Bratman(1994).

² Για μία ενδελεχή ανάλυση της χρησιμότητας αλλά και των αδυναμιών της χρήσης της έννοιας στη δικαιοκή ανάλυση βλ. Beahrs(1991).

μπορεί να παραβλεφθεί και ενυπάρχει στην έννοια της ηθικής αυτοουργίας (Saunders, 1988).

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, νευραλγικής σημασίας περίπτωση είναι αυτή του καταλογισμού ποινικής ευθύνης σε περίπτωση μη οικειοθελών αδικοπραξιών. Εδώ το πρόβλημα που ανακύπτει σχετίζεται με το τι θεωρείται οικειοθελής αξιόποινη πράξη και τι όχι ανάλογα με την οπτική εκάστου συστήματος δικαίου³. Για την επίλυση του ζητήματος μπορεί να ανατρέξουμε σε διάφορες προσεγγίσεις που επικεντρώνονται με τη σειρά τους σε επιμέρους πτυχές του προβλήματος⁴.

Επιπρόσθετα, μία περίπτωση εφαρμοσμένης χρήσης της έννοιας είναι η ανάλυση περιπτώσεων αποτροπής εξαναγκασμένης αυτοενοχοποιητικής κατάθεσης κατά τη διάρκεια της ανακριτικής διαδικασίας. Πιο συγκεκριμένα, η διάκριση της βούλησης σε δύο τάξεις σύμφωνα με το κριτήριο του Frankfurt⁵ λειτουργεί ως βάση τεκμηρίωσης ενός αιτιολογικού μηχανισμού για τη διαμόρφωση ενός συστήματος προειδοποιήσεων, όπως αυτό των Miranda Warnings στις ΗΠΑ⁶ (Thomas and Bilder, 1991).

---

³ Επί παραδείγματι, η ανάγωγή ευθύνης στα παιδικά χρόνια του δράστη ενός φόνου δεν αλλοιώνει τον οικειοθελή χαρακτήρα της πράξης του. Δεν συμβαίνει το ίδιο όμως σε περίπτωση χειραγώγησης: Ένα τρίτο πρόσωπο απειλεί με την χρήση όπλου τη ζωή του κατηγορουμένου και τον εξωθεί να διαπράξει έγκλημα.

⁴ Για μια συνολικότερη θέαση του ζητήματος μέσα στο πλαίσιο ανάλυσης του Ποινικού Δικαίου βλ. Moore(2010). Για μία επικεντρωμένη στη βούληση ανάλυση ζητημάτων σύνδεσης της έννοιας με την ευθύνη και τη διερεύνηση του εμπροθέτου μίας (αξιόποινης) πράξης, βλ. Audi (1994). Για μια προσπάθεια αντιπαραβολής της μηχανιστικής προσέγγισης με αυτή της αξιολόγησης των συναισθημάτων που ενυπάρχουν κατά την τέλεση ενός εγκλήματος βλ. Kahan and Nussbaum(1996). Για τη σύνδεση καταλογισμού-βούλησης-ηθικής αυτοουργίας με επίκεντρο τη μελέτη του προβλήματος νου-σώματος βλ. Saunders (1988).

⁵ Βλ. Frankfurt(1971). Η διάκρισή του Frankfurt ανάμεσα σε πρώτης και δεύτερης τάξης βούληση αποτελεί θεμελιώδη συνεισφορά στην τεκμηρίωση του καταλογισμού ηθικής υπευθυνότητας για την τέλεση μιας πράξης σε πολλαπλά επίπεδα(παράδειγμα αποτελεί η αναζήτηση μερικής-ολικής/πλήρους-μη πλήρους ηθικής υπευθυνότητας πράξης με φυσικό αυτουργό ένα άτομο και ηθική υπευθυνότητα για τουλάχιστον δύο άτομα-συμπεριλαμβανομένου του άμεσα ενεργούντος δράστη.

⁶ Το ζητούμενο εδώ στην ανάγνωση των δικαιωμάτων των κατηγορουμένων κατά την προδικασία είναι να εξασφαλιστεί η κατανόηση των δυνατοτήτων που τους παρέχονται από τον νόμο ενόψει της ανακριτικής πράξης. Αν ληφθεί υπόψη κατά την ακροαματική διαδικασία

Στο χώρο της *Εξελικτικής Βιολογίας*, η έννοια της βούλησης είναι κατά κύριο λόγο ιστορικά συνδεδεμένη με τη λαμαρκιανή⁷ θεώρηση της κληρονομικής προσαρμογής χαρακτηριστικών με βάση το δυναμικό των διαμορφούμενων αναγκών των έμβιων οργανισμών. Πιο συγκεκριμένα, η περιβαλλοντική αλλαγή στον βιότοπο ορισμένων ειδών είναι πιθανόν-σύμφωνα πάντα με την εν λόγω προσέγγιση-να τους φέρει σε ένα εξελικτικό αδιέξοδο: Ή θα μπορέσουν να αναπτύξουν τη βούληση για την συντήρηση των ζωτικής σημασίας συνηθειών τους σε εκείνο τον κατάλληλο βαθμό που θα τους επιτρέψει κάποια στιγμή (μέσω της κληρονομικής διαδοχής) την ανάπτυξη νέων-κατάλληλων-χαρακτηριστικών ή δεν θα το καταφέρουν και αυτή τους η αδυναμία βούλησης θα αποτελέσει το κομβικό σημείο για την εξαφάνισή τους στο μέλλον.

Υπήρξαν όμως η βούληση και η πρόθεση έννοιες κομβικής σημασίας για την ανάπτυξη του λαμαρκιανού επιχειρήματος περί εξέλιξης των ειδών; Ο Sapp (2003, p.8) παρατηρεί πως η έμφαση που αποδίδεται στη βούληση ως αιτία αναπροσαρμογής χαρακτηριστικών έμβιων οργανισμών είναι θέμα μεταγενέστερης λανθασμένης ερμηνείας⁸. Η συνήθεια είναι κατά τον Sapp ο βασικός λόγος εξέλιξης. Κατ'αυτόν τον

πιθανή κατάθεση που είναι αποτέλεσμα έντονης ψυχαναγκαστικής πίεσης εκ μέρους των ανακριτικών υπαλλήλων, τότε παραβιάζεται η βούληση των κατηγορουμένων. Αυτό μπορεί να οδηγήσει στην καταδίκη τους όχι με βάση την τέλεση ή μη αξιόποινης πράξης αλλά με βάση την ανάγκη τους για την αποφυγή του πόνου μιας δυσάρεστης θέσης-αυτή της ανάκρισης. Αν ομολογήσει κανείς παραδείγματος χάριν για να αποφύγει μια τέτοια δυσάρεστη θέση (πράξη που βασίζεται σε βούληση πρώτης τάξης), δεν σημαίνει πως πραγματικά επιθυμεί αυτή του την ομολογία (βούληση δεύτερης τάξης). Για την ακρίβεια, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν όντως ομολόγησε οικεία βουλήσει. Οι προειδοποιήσεις (Miranda warnings) που απέκτησαν τυπική μορφή μετά από την ιστορική απόφαση του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ το 1966 (Miranda vs Arizona) εξασφαλίζουν εν μέρει μία πρώτη σύνδεση των δύο τάξεων βούλησης-χωρίς να σημαίνει πως έχει αποδειχθεί η αποτελεσματικότητά τους.

⁷ Στη ζωολογική φιλοσοφία του Lamarck υπάρχουν 120 άμεσες και κύριες αναφορές στη βούληση.

⁸ Εδώ γίνεται αναφορά και στην ίδια τη θέση του Δαρβίνου που σχολιάζοντας τη θεωρία του Lamarck μιλά για ασυναρτησίες του Γάλλου ζωολόγου περί προσαρμογής των ειδών στην αργά εκδηλούμενη βούληση. Η θέση του Sapp είναι κοινός τόπος και στον Hodgson(2001), ο οποίος παρατηρεί πως η προσαρμογή και η εξέλιξη των κοινωνικοοικονομικών συστημάτων είναι ξεκάθαρα δαρβινικής και όχι λαμαρκιανής κατεύθυνσης. Για το ίδιο ζήτημα βλ. και Hodgson&

τρόπο διαγράφεται μία διχοτόμηση ανάμεσα στη βούληση ως επιθυμία και επιλογή και στη συνήθεια ως αναγκαιότητα που στην περίπτωση μας υπαγορεύεται από περιβαλλοντικούς παράγοντες.

Ο Hodgson (2001), θεωρεί πως ο ρόλος της βούλησης στη περιβαλλοντική προσαρμογή είναι δυσδιάκριτος στο έργο του Lamarck, χαρακτηριζόμενος άλλοτε ως σημαντικός και άλλοτε χωρίς ουσιώδη ρόλο στην εξέλιξη των ειδών. Τονίζει όμως, αναπαράγοντας με επιφυλάξεις τη θέση του Ernest Boesiger (1974), πως είναι πιθανό ο Lamarck να ακολούθησε μία υλιστική προσέγγιση ως προς τη σημασία των εννοιών βούληση και πρόθεση. Αν ισχύει η θέση του Boesiger, η βούληση δεν διαδραματίζει παρά μόνο ένα ρόλο ενισχυτή μόχλευσης μιας διαδραματιζόμενης ενέργειας με βάση τη δυναμική των εκάστοτε αναδυόμενων αναγκών και επιθυμιών. Με άλλα λόγια, η βούληση είναι ο υπηρέτης προϋπαρχουσών συνθηκών και η ελεύθερη βούληση δεν είναι παρά μία φενάκη. Στη θέση αυτή συγκλίνει κατά την εισαγωγή του στη λαμαρκιανή ζωολογική φιλοσοφία και ο Hugh Elliot (1963).

Σε κάθε περίπτωση, η βούληση ως έννοια δεν είναι -θεωρητικά και δυνητικά- ασύνδετη με τη συνήθεια, ούτε με το ντετερμινισμό. Είναι πράγματι αληθές πως η Λαμαρκιανή θεώρηση συνδέει τη βούληση με τη συνήθεια και την ανάγκη προσαρμογής. Οι έννοιες θα λέγαμε πως λειτουργούν σε ένα σύστημα όπου όντως η ανάγκη διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο.

Ως προς τη δαρβινική παράδοση της εξέλιξης της προσαρμογής των ειδών, η διάσταση της οργανικής βούλησης δεν είναι απύσπαστη: Η μετάλλαξη των χαρακτηριστικών των ειδών και η διαδικασία της φυσικής επιλογής μέσα από τη προσαρμογή στο φυσικό περιβάλλον, δεν θέτουν τα είδη αποκλειστικά και μόνο σε θέση δέκτη αλλαγών· τα είδη, μέσα από τις επιλογές τους, έχουν τη δυνατότητα μέσα από τη δική τους δραστηριότητα να δημιουργήσουν τις εξελικτικές προϋποθέσεις προσαρμογής τους. Ως εκ τούτου, η συμπεριφορική αλλαγή στη δαρβινική ατραπό σκέψης δεν τίθεται εξ αρχής υπό ισχυρό γενετικό έλεγχο (Larson, 2016, pp.7-8).

Στην *παιδαγωγική επιστήμη*, η βούληση αποτελεί τον πλέον νευραλγικό παράγοντα για τη συνέχιση της μάθησης. Η έναρξη της μάθησης ως δράσης με συγκεκριμένη κατεύθυνση είναι άμεσα συνδεδεμένη με την έννοια του κινήτρου (motivation), αλλά η συνέχιση της μάθησης είναι συνυφασμένη με την έννοια της βούλησης. Ο βουλητικός

Knudsen(2006) όπου αποδομείται η σύνδεση της λαμαρκιανής θεώρησης με τη βιβλιογραφική της σύνδεση με την κοινωνικοοικονομική εξέλιξη.

παράγων είναι υπεύθυνος για την υπερπήδηση πιθανών εμποδίων στη μάθηση ή την εξουδετέρωση του πλαισίου αντίρροπων δυνάμεων (Corno,1993; Byman & Kansanen,2008; Seah & Andersson, 2015⁹, Elsborg et al,2016¹⁰). Πιο συγκεκριμένα, ο Corno (ibid.) επιχειρεί μία αναλυτική χαρτογράφηση του μηχανισμού της βούλησης σε επίπεδο θεωρίας της δράσης. Οι εφαρμογές του μηχανισμού στη δυναμική μαθησιακή διαδικασία συσχετίζονται με τις αντίστοιχες εφαρμογές στη θεωρία της συμπεριφορικής αλλαγής. Η βούληση άλλωστε κατά Byman & Kansanen (ibid.) διαδραματίζει σημαίνοντα ρόλο στην εναρμόνιση της στοχοθεσίας των μαθητών με την αντίστοιχη του εκπαιδευτικού πλαισίου όπως αυτό ορίζεται μέσα από το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών. Θα πρέπει στο σημείο αυτό να ληφθεί επίσης υπόψη η παρατήρηση των Seah και Andersson (ibid.,p.606) για τη μη διάκριση ανάμεσα σε βούληση και κίνητρο εκ μέρους μιας μερίδας της επιστημονικής κοινότητας.

Στην *πολιτική επιστήμη*, ο όρος γενική βούληση (*volonté générale*) έχει αρκετά σημαντική διαδρομή. Ο όρος πριν γίνει ευρέως γνωστός από τον Jean-Jacques Rousseau, ανιχνεύεται σε κείμενα φιλοσοφικού και θεολογικού προσανατολισμού προτού απωλέσει τον μεταφυσικό του προσανατολισμό και αποκτήσει έναν κοσμικό χαρακτήρα με κατάλοιπα ωστόσο καθολικής θεώρησης.

Με τον Rousseau (1762) η θεώρηση γίνεται ειδική και συγκεκριμένη. Ο Γάλλος φιλόσοφος θέτει τη γενική βούληση ως γέφυρα ανάμεσα στην ατομική ελευθερία και στη δημοκρατική εξουσία, έτσι όπως αυτή εκφράζεται μέσα από τις κοινές αποφάσεις. Η αρτιότερη έκφραση γενικής βούλησης θα ήταν συνεπώς η ομοφωνία¹¹. Σε κάθε περίπτωση όμως, η δημοκρατική απόφαση αντλεί νομιμοποίηση από τη δυνατότητα κάθε πολίτη να ενσωματώνει στο σώμα της διαμορφούμενης γενικής βούλησης τη δική του ατομική βούληση. Συνεπώς, η ύπαρξη καθεαυτή της δυνατότητας αυτής είναι εχέγγυο της ατομικής του ελευθερίας στην κοινωνική της υπόσταση.

---

⁹ Η εργασία των εν λόγω συγγραφέων εστιάζει στη θεωρία των αξιών στη μαθηματική εκπαίδευση.

¹⁰ Η στόχευση της βούλησης υπεισέρχεται εδώ σε ζητήματα φυσικής αγωγής και εκπαίδευσης.

¹¹ Η μη ομόφωνη απόφαση είναι ούτως ή άλλως ατελής κατά Rousseau όταν πρόκειται για συλλογικότητες.

Δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί το γεγονός πως η γενική βούληση¹² κατά Rousseau έχει ιδιαίτερα εσωτερικά χαρακτηριστικά. Η έκφραση της γενικής βούλησης θα πρέπει να πηγάζει από την αίσθηση του δικαίου που οφείλει να έχει κάθε πολίτης. Επιπρόσθετα, το κριτήριο της απόφασης δεν πρέπει να είναι η ατομική ωφέλεια στη στενή της διάσταση, αλλά θα πρέπει να ενσωματώνεται σε αυτή ο υπολογισμός του κοινού συμφέροντος. Ανακύπτουν λοιπόν ζητήματα αλτρουισμού στη λήψη απόφασης. Η αγάπη λοιπόν για την κοινότητα των πολιτών-με όποια μορφή κι αν υφίσταται αυτή-είναι βασική προϋπόθεση για τη λήψη μιας απόφασης που να αντανακλά τη γενική βούληση. Οι Grofman και Feld (1988), συνδυάζοντας τη θεώρηση της γενικής βούλησης κατά Rousseau με το θεώρημα ενδιάμεσου ψηφοφόρου του Condorcet, καταλήγουν στο συμπέρασμα πως για να επιδράσει θετικά μία δημοκρατική απόφαση, πρέπει μία σημαντική μερίδα ψηφοφόρων να διαθέτει ,έστω και σε μικρό βαθμό, συλλογικό προσανατολισμό όσον αφορά στη λήψη αποφάσεων ως προς τα κοινά. Η μη ολοκληρωτική προσήλωση στο ατομικό συμφέρον κατά την εκλογική διαδικασία έχει πολλαπλασιαστικά οφέλη συνεπώς για το κοινωνικό σύνολο. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, μπορούμε να παρατηρήσουμε πως η απόφαση με βάση τη γενική βούληση είναι ζήτημα κρίσης και αξιολόγησης και όχι προτίμησης.

Επιπρόσθετα, θα πρέπει να παρατηρηθεί πως η γενική βούληση μπορεί να γίνει η βάση για στρέβλωση των πραγμάτων όσον αφορά συλλογικές αποφάσεις, όπως για παράδειγμα είναι η περίπτωση του επιστημικού λαϊκισμού¹³. Σε αυτή την περίπτωση, η δημοκρατική απόφαση βασίζεται στο κίνητρο που ο θεσμός όχι απλά παρέχει, αλλά διαμορφώνει στο όνομα της γενικής βούλησης. Η γενική βούληση γίνεται έτσι ένα άθροισμα ομόροπων προτιμήσεων απεμπολώντας το χαρακτήρα της δυναμικής κριτικής διαδικασίας.

---

¹² Θα πρέπει να παρατηρήσουμε πως όσον αφορά στο Κοινωνικό Συμβόλαιο, η τριμερής διάκριση της βούλησης κατά Rousseau(1762) αποδεικνύεται κυρίαρχη ως αφήγημα. Πιο συγκεκριμένα, σε σύνολο 148 αναφορών στη βούληση ως όρο, οι 65 είναι αναφορές στη γενική βούληση(volonté générale), οι 20 είναι αναφορές στην ιδιωτική βούληση(volonté particulière) και οι δύο είναι αναφορές στην κοινή βούληση ή βούληση όλων(volonté de tous).

¹³ Βλ.σχετικά Coleman & Ferejohn; Cohen(1986).

Αξίζει να σημειωθεί επίσης πως η βούληση κι ο έλεγχος της μέσω προχωρημένων μεθόδων (όπως η οπτογενετική¹⁴) που αποσκοπούν στο συντονισμό των ερεθισμάτων που διαχέονται μέσω νευρωνικών δικτύων είναι στο επίκεντρο ερευνητικών προγραμμάτων της *διατροφικής επιστήμης* (Le Coutre et al, 2013).

Χωρίς να επεκταθούμε σε άλλα επιστημονικά πεδία χρήσης της έννοιας που σαφώς δεν ελλείπουν, καθίσταται σαφές πως ο όρος βούληση κι η σημασία του παρουσιάζουν μία εξαιρετική προσαρμοστικότητα. Από την Πολιτική και Νομική Επιστήμη, έως την Παιδαγωγική και τη Βιολογία, η βούληση έχει πολλές εκφάνσεις: Βούληση για μάθηση, γενική βούληση, δήλωση βούλησης είναι μερικές πτυχές ειδικής ορολογίας που καταδεικνύουν το εύρος χρήσης του δύσκολα οριοθετούμενου υπό εξέταση όρου. Παρ'όλα αυτά, όπως καθίσταται εμφανές από την παράθεση των ανωτέρω παραδειγμάτων, η χρήση του όρου βούληση διαχέεται στις επιστήμες μέσω τριών κυρίων ατραπών: Της Φιλοσοφίας, της Ψυχολογίας και της Φυσιολογίας (βλ. σχετικά την ανάλυση του Neuringer, 2014).

Η επίδραση των βασικών αυτών πυλώνων ως προς την ανάλυση της βούλησης είναι αλληλένδετη με την ανίχνευση του ρόλου της βούλησης στη σύγχρονη Οικονομική που ακολουθεί.

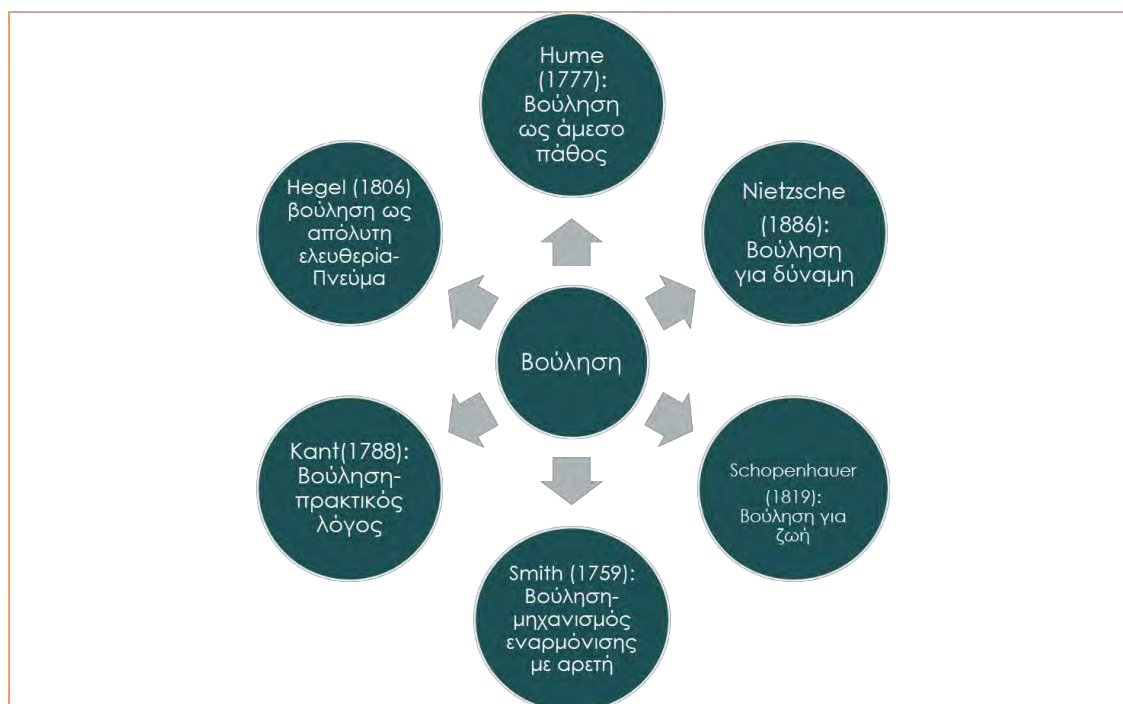
1.2. Η εξελικτικά διεπιστημονική απόληξη της χρήσης της έννοιας της βούλησης στην Οικονομική

Η βούληση ανέπτυξε μία ιδιόμορφη δυναμική επανεισδοχής στην Οικονομική Επιστήμη. Η Φιλοσοφία και οι περιοχές γλωσσικής κενότητας (βλ.κατωτέρω γλωσσικός μεθοδολογικός άξονας, σελ. 39 στο παρόν) αποτέλεσαν το κατάλληλο υπόστρωμα για την ζύμωση πολλαπλών ερμηνευμάτων της έννοιας. Η απεμπόληση μεταφυσικών χαρακτηριστικών στο στάδιο της διαμόρφωσης ενός σκληρού λακατοσιανού πυρήνα θεωρίας στην Οικονομική Επιστήμη έθεσε σε προσωρινή νάρκη την αμφίδρομη, κατά τα άλλα, σχέση βούλησης - Πολιτικής Οικονομίας.

---

¹⁴ Οπτογενετική είναι «η χρήση Γενετικής Μηχανικής και Οπτικής για την επιλεκτική παρακολούθηση ή έλεγχο της νευρικής κυτταρικής δραστηριότητας» (Merriam-webster dictionary, 2018: ίδια μετάφραση από: «the use of genetic engineering and optics to selectively monitor or control nerve cell activity»).

Σχήμα 1. Η βούληση ως επίκεντρο πολλαπλών οντολογικών και ηθικών ερμηνευτικών προσεγγίσεων

Η σχέση αυτή όμως υπεισήλθε σε νέο στάδιο μέσω της άμβλυνσης των εξωτερικών ορίων της Οικονομικής. Η ανάγκη επανεξέτασης βασικών υποθέσεων της Οικονομικής και η διαμόρφωση μιας νέας κυρίαρχης σημασίας της βούλησης (volition) -με τη ζύμωση της με την Ψυχολογία και τη Νευροεπιστήμη- οδήγησαν σε μία ώθηση της χρήσης της βούλησης με πολλαπλές πλέον απολήξεις.

Το παρόν υποκεφάλαιο εστιάζει στην ανάλυση των σύγχρονων δυναμικών χρήσης της βούλησης μέσα από το πρίσμα διεπιστημονικών προσεγγίσεων που συνδέονται με την Οικονομική Επιστήμη. Απορρέων στόχος είναι λοιπόν και η παρατήρηση της συνεξέλιξης των σημαινομένων της έννοιας με άλλες επιστήμες καθώς αυτή -ιδίως σήμερα- γίνεται εύκολα αντιληπτή με την ανάδυση νέων επιστημονικών προγραμμάτων.

Οι νέες προσεγγίσεις αφορούν σε χαρακτηριστικές περιπτώσεις όπως αυτή της Συμπεριφορικής Οικονομικής (Behavioral Economics), της Εξελικτικής Οικονομικής (Evolutionary Economics) αλλά και της Νευροοικονομικής (Neuroeconomics). Στον πίνακα που ακολουθεί παρουσιάζεται μία ομαδοποίηση σημαντικών αναφορών στη βούληση έτσι όπως αυτές εντοπίζονται μέσα από την προσαρμοσμένη βιβλιογραφική

ανασκόπηση από το 2000¹⁵ και μετά εξαιρώντας δευτερογενείς αναφορές και αναφορές κριτικής επισκόπησης περιεχομένου με βάση προγενέστερες προσεγγίσεις της βούλησης.

Πίνακας 1. Η έννοια «Βούληση» στην Οικονομική Επιστήμη του 21^ο αιώνα

<u>Behavioral economics</u>	<u>Evolutionary economics</u>	<u>Neuroscience/ Neuroeconomics</u>	<u>Λοιπές προσεγγίσεις</u>
Camerer, Issacharoff, Loewenstein, O'Donoghue and Rabin(2003)	Dolfsma (2001)	Haggard (2008)	Samuels (2001)
Monterosso & Ainslie(2007)	Hodgson (2002,2004,2006)	Roscies (2010)	Yancey(2009)
Wansink, Just and Payne (2008)	Bromley (2004,2005,2008)	Fried, Mukamel and Gabriel Kreiman (2011)	Nyock Ilouga, Mouloungni and Sahut (2014)
Zimmerman(2009)	Atkinson (2004)	Brass, Lynn, Demanet, Rigoni (2013)	Kakarot-Handtke (2014)
Gowdy(2008)	Berger (2009)	Westbrook & Braver (2015)	
Hands(2010)		De Riddler et al. (2013)	
Ainslie (2001,2011,2012)		Walter (2001)	
Bazerman & Malhotra (2012)			

(Πηγή: Ιδία επεξεργασία)

¹⁵ Η θεωρητική ανησυχία του Hands (βλ. κατωτέρω στις επόμενες δύο σελίδες) έχει ως σημείο ιδιαίτερης εστίασης το μέλλον της Οικονομικής με εστίαση τις μεθοδολογικές εξελίξεις που πιθανά επιφυλάσσει η τεχνολογική πρόοδος του 21^{ου} αιώνα.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο γίνεται μία προσπάθεια να εντοπιστούν συγκλίσεις και αποκλίσεις της έννοιας καθώς και προοπτικές αξιοποίησης της στο πεδίο της εφαρμοσμένης πολιτικής.

Σε αυτό το σημείο θα προχωρήσω στην ανάλυση της έννοιας της βούλησης μέσα από την οπτική κάθε προγράμματος, περνώντας πρώτα στην περίπτωση των behavioral economics και την εξήγηση της θέσης τους στον επιστημονικό διάλογο από τον Hands:

«...economists were never wholly willing to commit to one or the other and always wanted both – volition (and its associated normative implications) and causal science (and the predictive power, explanatory understanding, and the epistemic distinction it brings)(Ιδία μετάφραση:Οι οικονομολόγοι δεν ήταν ποτέ ολοκληρωτικά πρόθυμοι να δεσμευτούν ως προς το ένα ή το άλλο και πάντα ήθελαν και τα δύο-τόσο τη βούληση(και τις συνδεδεμένες με αυτή κανονιστικές προεκτάσεις)όσο και την αιτιακή επιστήμη(και την προβλεπτική ισχύ, εξηγητική κατανόηση, και την επιστημική διάκριση που φέρει)...» (Hands, 2010)

«...both the science question and volition question will matter going forward as they did in the past. Philosophy of science changes, as do the technical tools available to economists (the MRIs of neuroeconomics being an important example)... Finally there is the issue of volition, choice, and free will. Perhaps it will continue to be an issue that conditions the profession's conception of adequate theorizing as it did during the twentieth century. But perhaps not; perhaps economists' traditional conception of the free-willed economic agent will surrendered to – or radically modified by – advances in behavioral science (Ιδία μετάφραση: ...τόσο το ερώτημα που θέτει η επιστήμη όσο και το αντίστοιχο που θέτει η βούληση θα εξακολουθούν να έχουν σημασία, όπως και στο παρελθόν. Η Φιλοσοφία της Επιστήμης αλλάζει, όπως και τα τεχνικά εργαλεία που είναι διαθέσιμα στους οικονομολόγους (Με την Απεικόνιση Μαγνητικού Συντονισμού των Νευροοικονομικών να αποτελεί ένα σημαντικό παράδειγμα)... Τέλος, υπάρχει το ζήτημα της βούλησης, της επιλογής και της ελεύθερης θέλησης. Ίσως να συνεχίσει να αποτελεί ένα ζήτημα που θα διέπει την αντίληψη του επαγγέλματος περί επαρκούς θεωρητικολογίας, όπως έκανε και κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα. Ίσως πάλι όχι· ίσως η παραδοσιακή σύλληψη των οικονομολόγων περί ενός ελεuthεροβούλως οικονομικού δρώντα

να παραδοθεί-ή να τροποποιηθεί ριζικά- στις/από τις προόδους στη Συμπεριφορική Επιστήμη)...» (Hands, 2010)

Στο πρώτο απόσπασμα γίνεται αναφορά στην ξεχωριστή πορεία που ακολούθησε η Οικονομική σε σχέση με την Ψυχολογία. Η βούληση και ο ρόλος της στη διαμόρφωση της Ψυχολογίας ως επιστήμης χάνεται με την υποχώρηση της σχολής της ενδοσκόπησης, στα τέλη δηλαδή του 19ου αιώνα. Τη δεκαετία του '60 και με τη γνωσιακή επανάσταση στη ψυχολογία η βούληση φαίνεται πως δεν επανέρχεται αρχικά στο προσκήνιο.

Στην οικονομική επιστήμη δεν παρατηρείται ωστόσο το ίδιο φαινόμενο. Ο Hands, μέσα από το δεύτερο αποδιδόμενο απόσπασμα, κάνει λόγο λοιπόν για δύο επιστημολογικά προβλήματα που η οικονομική επιστήμη καλείται διαχρονικά να επιλύσει: Από τη μία πλευρά υπάρχει το πρόβλημα της βούλησης με όλες τις κανονιστικές προεκτάσεις του κατά τη χιουμιανή διάσταση και από την άλλη υπάρχει το επιστημονικό πρόβλημα με τις αιτιακές του διαστάσεις. Η οικονομική επιστήμη ακροβατεί ανάμεσα σε προσωρινά επαρκείς λύσεις των δύο προβλημάτων χωρίς να διαλέγει τη μία ή την άλλη πλευρά. Το πρόβλημα της βούλησης και η διαμόρφωση του οικονομικώς δρώντα-agent σύμφωνα με τις διάφορες θεάσεις των αποκαλυφθεισών προτιμήσεων δεν υπήρξε η τελική λύση: Η πρόοδος της συμπεριφορικής επιστήμης ίσως δώσει μία άλλη διάσταση στην τελική επίλυση του θέματος χωρίς ωστόσο να μπορεί κανείς να καταλήξει με βεβαιότητα στο μοντέλο ελεύθερης βούλησης του καταναλωτή-πεδίο του ιδιαίτερου ενδιαφέροντος της γραφής του Hands . Η ενδυνάμωση λοιπόν του δεσμού της ψυχολογίας-οικονομικής με την -πραγματοποιηθείσα- επανεισαγωγή στην πρώτη της εξέτασης της έννοιας της βούλησης ίσως οδηγήσει σε μία νέα επιστημολογική μέθοδο και στην άρση πιθανών αδιεξόδων της Οικονομικής. Εδώ το ζητούμενο πλέον δεν είναι η μέτρηση της εξωτερίκευσης νοητικών διαδικασιών (βλέπε προτιμήσεις) αλλά η αποτύπωση της διαδρομής της εκδηλούμενης συμπεριφοράς με έμφαση στην αρχική κοιτίδα του εγκεφάλου και σε προσυμπεριφορικά φαινόμενα.

Ο Zimmerman (2009), με στόχο της γραφής του την ανάδειξη του ρόλου των behavioral economics ως χρηστικού εργαλείου για την προαγωγή της φυσικής άσκησης, αναφέρεται στη συμπεριφορική οικονομική ως εκείνο το πλαίσιο που αναδεικνύει τη δυναμική του κοινωνικού-γνωσιακού περικειμένου (social-cognitive context). Το τελευταίο αποτελείται από: Τις κοινωνικές νόρμες, τις συνήθειες και την πλαισιοθέτηση (framing). Πριν και από αυτή τη διαμόρφωση του εν λόγω

περικειμένου -μέσα στο οποίο η Οικονομική καλείται να διαμορφώσει υποθέσεις- ο συγγραφέας παρατηρεί πως η έρευνα ξεφεύγει από το πεδίο δράσης της συμπεριφορικής οικονομικής και υπεισέρχεται σε ζητήματα που εμπίπτουν στα πλαίσια μοντέλων όπως αυτό του Yancey: Του μοντέλου δηλαδή της μετα-βούλησης¹⁶ (βλ.κατωτέρω, σελ.26).

Ο Gowdy (2008) δίνει έμφαση στο γεγονός πως η εξελικτική βιολογία αναδεικνύει πλευρές της ανθρώπινης φύσης που απουσιάζουν στο βαλρασιανό σύστημα γενικής ισορροπίας. Ο συγγραφέας λοιπόν προκρίνει μία επιστημολογική εξέλιξη που παραπέμπει στο δαρβινισμό έναντι του μεθοδολογικού πραγματισμού και του μεταμοντέρνου σχετικισμού. Σύμφωνα με την άποψη του, η ίδια η βούληση είναι στοιχείο της εφαρμογής-σε τελικό επίπεδο- του δαρβινισμού στην οικονομική θεωρία και συμβαδίζει με τις παρατηρήσεις του μπιχεβιορισμού.

Η ανάλυση του Ainslie (2007) που στηρίζεται στην εργαλειακή αξιοποίηση της (μαθηματικής) έννοιας της υπερβολικής προεξόφλησης αναδεικνύει προεκτάσεις της βούλησης σε εφαρμοσμένο επίπεδο:

«...Hyperbolic discounting provides a bottom-up basis for the intuitive learning of choice bundling, the properties of which match common descriptions of willpower(Ίδια μετάφραση: Η υπερβολική προεξόφληση παρέχει μία από κάτω προς τα πάνω βάση για την ενστικτώδη εκμάθηση του τρόπου επιλογής κατά δέσμες, οι ιδιότητες του οποίου αντιστοιχούν σε κοινές περιγραφές της βουλευτικής δύναμης) ...» (Ainslie, 2007)

Κατά τον Ainslie, η περιορισμένη ισχύς βούλησης ως ανορθολογικό στοιχείο προσφέρει μια ντετερμινιστική δυναμική στην επίλυση προβλημάτων όπως οι εξαρτήσεις. Η υπερβολική προεξόφληση (που προκρίνεται στα behavioral economics έναντι της εκθετικής) δημιουργεί ένα πλαίσιο μάθησης μέσω της μεθόδου επιλογής κατά δέσμες- εργαλειακή προσέγγιση εξαιρετικά χρήσιμη σε περιπτώσεις αντιμετώπισης εξαρτήσεων.

Την ίδια εργαλειακή προσέγγιση σε γενικές γραμμές χρησιμοποιούν και οι Wansink, Just και Payne (2008) με βάση πάλι την εφαρμοσμένη πολιτική. Στην έρευνα πεδίου τους η περιορισμένη βούληση λειτουργεί ως μηχανισμός άσκησης διατροφικής

---

¹⁶ Μοντέλο ιδιαίτερου ενδιαφέροντος της θεωρίας Οργανωτικής Ηγεσίας.

πολιτικής και προαγωγής υγείας. Πιο συγκεκριμένα, μέσω της περιορισμένης βούλησης, οι άνθρωποι τείνουν να ερμηνεύουν εσφαλμένα τη δυνατότητα επιλογής που τους παρέχεται αποδίδοντας την πραγματοποιούμενη επιλογή τους σε παρελθούσες προτιμήσεις. Ο συγκεκριμένος μηχανισμός αξιοποιείται στο εθνικό σχολικό πρόγραμμα γευμάτων των ΗΠΑ ως εξής: Κάθε μαθητής καλείται να αξιοποιήσει χρεωστικές μονάδες που του επιτρέπουν περιορισμένες επιλογές όσον αφορά στην κατανάλωση ανθυγιεινών γευμάτων αυξάνοντας παράλληλα τις επιλογές του όσον αφορά υγιεινά γεύματα. Αυτό που παρατηρείται είναι ότι η αισθητηριακή αξιολόγηση των γευμάτων υγιεινού προσανατολισμού οδηγεί δια μέσω του βουλησιακού δυναμικού (οι άνθρωποι δηλαδή αναπτύσσουν την πεποίθηση ελεύθερης επιλογής) σε προεξόφληση της σημασίας των χρημάτων στη διαμόρφωση της επιλογής καθεαυτής. Διαμορφώνονται έτσι μόνιμα αποτελέσματα στην επιλογή του διατροφικού μείγματος των μαθητών μέσω δύο βασικών στοιχείων: Του περιορισμού και του χρόνου. Αν δηλαδή η σημασία του χρήματος δεν έχει μετά από ένα σημείο τη βαρύτητα που είχε αρχικά -όσον αφορά στην επιλογή φαγητού- οι μαθητές είναι πολύ πιθανό να επιλέγουν υγιεινά γεύματα και μετά την άροδο της σχολικής τους ηλικίας. Η χρονική ασυνέπεια των προτιμήσεων συνεπώς γίνεται γόνιμο έδαφος άσκησης εφαρμοσμένης πολιτικής.

Οι Bazerman & Malhotra (2012) βλέπουν τη βούληση ως μία μεταβλητή που θέτει σε αμφισβήτηση τη δράση των ανθρώπων σύμφωνα με γνωστές εκπεφρασμένες προτιμήσεις. Μέσω της βούλησης καταρρίπτεται λοιπόν μία οικονομική θέση της επικρατούσας τάσης. Ως παραδείγματα (ή αντιπαραδείγματα ανάλογα με την οπτική της οικονομικής σχολής που ακολουθείται) φέρουν περιπτώσεις σύγκρουσης συμφερόντων με βάση θέσεις αυτοεξυπηρετικής μεροληψίας (επί παραδείγματι περιπτώσεις auditors με συστηματική σχέση με εταιρίες-πιθανούς εργοδότες).

Τέλος, οι Camerer, Issacharoff, Loewenstein, O'Donoghue and Rabin(2003) τονίζουν πως η βούληση και η μη ελεύθερη σύνδεση της με επιλογές που καθορίζονται από βιολογικούς παράγοντες είναι η βάση για συγκεκριμένες πολιτικές που παίρνουν την έκφραση ενός ασύμμετρου πατερναλισμού (Βλέπε για παράδειγμα την περίπτωση επιλογής εισδοχής προτάσεων για χρηματοδότηση σε κυλιόμενη βάση και όχι με

deadline¹⁷). Αυτές βασίζονται σε πορίσματα της συμπεριφορικής οικονομικής που σχετίζονται με την αναβλητικότητα, τη χρονική ασυμμετρία των προτιμήσεων, τον επαναπροσδιορισμό του tradeoff κα. Για να γίνει αντιληπτή η ανελεύθερη σύνδεση βούλησης με τις επιλογές θα πρέπει να ανατρέξουμε σε μία σχετικά παλαιότερη εργασία του Lowenstein (1996) όπου παρατηρείται το εξής: Αλλοιώσεις στον φλοιό του εγκεφάλου που συνδέονται με τη διέγερση συναισθημάτων ευχαρίστησης και πόνου οδηγούν σε πλήρη αδιαφορία για την κάλυψη βιολογικών αναγκών. Ο Lowenstein σημειώνει πως η μη συνειδητή παρέμβαση του βουλητικού παράγοντα στην εκδήλωση συγκεκριμένων συμπεριφορών είναι έτσι πλήρως εφικτή. Συνεπώς ο συμπεριφορισμός που βασίζεται σε ένα πλαίσιο υποθέσεων ελεύθερης βούλησης δεν καλύπτει την επίδραση του βιολογικού παράγοντα στην εκτέλεση μη λογικών-πολλές φορές-ακραίων ενεργειών που φαίνεται να συσχετίζονται με την απευθείας διασύνδεση νευρικών απολήξεων με κέντρα ανταμοιβής του εγκεφάλου. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, ο βιολογικός παράγοντας δρα ντετερμινιστικά στον προσδιορισμό επιλογών υπερκαλύπτοντας τη δυνατότητα ελεύθερης βούλησης.

Σε αυτό το σημείο θα περάσουμε στην εξέταση της βούλησης υπό το πρίσμα των evolutionary economics:

Ξεκινώντας από τον Hodgson (2004), ηγετική μορφή της σύγχρονης κριτικής θεσμικής θεωρίας, παρατηρούμε την εστίαση του στην ιδιάζουσα σημασία της συνήθειας ως σημαντικό παράγοντα επηρεασμού αλλά όχι προκαθορισμού της ανθρώπινης συμπεριφοράς και δράσης. Συνεπώς, ως φιλοσοφικά συμβατιστής, ο Hodgson αναφέρεται στη βούληση ως αυθύπαρκτη έννοια με διακριτή θέση σε ένα σύστημα ανθρώπινης δράσης που εμπερικλείει και άλλες νευραλγικής σημασίας έννοιες όπως ο αιτιακός λόγος και η πεποίθηση ακολουθώντας σε αυτό το σημείο τον πατέρα της θεσμικής σχολής, Commons. Δεν διστάζει ωστόσο να ασκήσει κριτική στον Commons διακρίνοντας σε αυτόν μία ασυνέπεια όσον αφορά στο ρόλο που επιφυλάσσει στη βούληση (2003): Αφενός δηλαδή ότι ο Commons όσον αφορά στη ψυχολογία ενστερνίζεται εν μέρει τις θεάσεις του μπιχεβιορισμού που δίνει μεγαλύτερη σημασία στην εξωτερίκευση της βούλησης και όχι στις αιτιακές σχέσεις πίσω και πέρα από αυτή, αφετέρου δε μιλάει για μία επιστήμη της βούλησης με την τελευταία μάλιστα να

---

¹⁷ Έχει παρατηρηθεί πως η θέσπιση καταληκτικής ημερομηνίας για την υποβολή προτάσεων χρηματοδότησης αυξάνει τον αριθμό τους ενώ αντίθετα η εξέταση αντίστοιχων προτάσεων σε κυλιόμενη βάση τον μειώνει.

αυτονομείται όταν μιλάμε για θεσμούς δημιουργώντας μία συλλογική υπόσταση. Επιπλέον, ο Hodgson εστιάζει στο δαρβινισμό¹⁸ ως το οντολογικό εκείνο πλαίσιο που εισάγει την οικονομική θεωρία σε μία εξελικτική προοπτική που δεν αφήνει περιθώρια φιλοσοφικού δυισμού: Η βούληση έχει καθαρά υλική βάση και η οικονομική της έκφραση ερμηνεύεται μόνο μέσω της εξέλιξης και της αλληλεπίδρασης της ανθρώπινης φύσης με το πλαίσιο των θεσμών.

Ο Berger (2009), αναφερόμενος στους περιορισμούς της θεωρίας της κυκλικής σωρευτικής αιτιότητας, προσδιορίζει τη βούληση ως παράγοντα που περιπλέκει την ερμηνεία της δυναμικής των σχέσεων που αναπτύσσονται με επίκεντρο τα κοινωνικά δίκτυα και την επίδραση τους στην οικονομική ανάπτυξη.

«...While it can be useful to point out instances of circular cumulative causation in the natural as well as in the social systems, CCC (circular cumulative causation) theorists realize that the higher level of complexity of human society is not governed by purely functional relationships but is subject to volition and deliberation. (Ιδία μετάφραση: Ενώ μπορεί να είναι χρήσιμο να καταδειχθούν περιπτώσεις Κυκλικής Σωρευτικής Αιτιότητας τόσο στα φυσικά όσο και στα κοινωνικά συστήματα, οι θεωρητικοί της ΚΣΑ(Κυκλικής Σωρευτικής Αιτιότητας) αντιλαμβάνονται πως ο υψηλότερος βαθμός περιπλοκότητας της ανθρώπινης κοινωνίας δεν κυβερνάται από αμιγώς λειτουργικές σχέσεις αλλά υπόκειται στη βούληση και στην περίσκεψη) ..» (Berger 2009)

Ο Dolfisma (2001) παρατηρεί πως η βούληση στη διαδικασία της μάθησης εισάγει αβεβαιότητες διασπώντας τη σωρευτική γραμμική αντίληψη μίας γνώσης-κεφάλαιο. Στη συνέχεια θα αναλύσουμε την περίπτωση του Bromley, ο οποίος με την έννοια της προσδοκώμενης βούλησης (2004,2005) (prospective volition) που εντάσσει στο πλαίσιο του βουλευσιακού πραγματισμού (2004, 2008) επιχειρεί μέσα από το πεδίο της περιβαλλοντικής πολιτικής να εισάγει μία νέα ατραπό στη μεθοδολογία χάραξης πολιτικής:

«...The core idea here is that human choice and action are properly characterized as prospective volition – the human will in action, looking to the

---

¹⁸ Ο δαρβινισμός σε ένα μιχγεβιοριστικό πλαίσιο αξιοποιείται όπως είδαμε και από τον Gowdy

future, trying to determine how that future ought to unfold. As this process evolves, individuals (and groups of individuals) bring contending expressions and imaginings to the task of choice and action. (Ιδία μετάφραση: Η κύρια ιδέα εδώ είναι πως η ανθρώπινη επιλογή και δράση χαρακτηρίζονται καταλλήλως από την προορατική βούληση-ήτοι την ανθρώπινη βούληση σε δράση που ενατενίζει το μέλλον προσπαθώντας να προσδιορίσει πως αυτό το μέλλον θα όφειλε να ξετυλιχθεί. Όσο αυτή η διαδικασία εξελίσσεται, άτομα (και ομάδες ατόμων) επιφορτίζουν το έργο της επιλογής και δράσης με διαφιλονικούμενες εκφράσεις και φαντασιώσεις) ..» (Bromley, 2004).

...

«...Volitional pragmatism stands in contrast to the a priorism of prescriptive consequentialism – whether preference utilitarianism or welfarism. (ο βουλευτικός πραγματισμός έρχεται σε αντίθεση με τον απριρισμό της κανονιστικής συνεπειοκρατίας- είτε αυτή εκφράζεται μέσα από τον ωφελιμισμό προτιμήσεων είτε από τον ευημερισμό)..» (Bromley, 2008).

Η προορατική βούληση κατά Bromley (2004) είναι η ανθρώπινη βούληση σε δράση με εστίαση στον ρόλο της ως προς τη διαμόρφωση ενδεχόμενων μελλοντικών συνθηκών. Οι συνθήκες αυτές υποστασιοποιούνται εσωτερικά ως σενάρια πριν την εκκίνηση μίας πράξης(ή δράσης). Ο συντονισμός των πράξεων ή η ρύθμιση της κατεύθυνσής τους χρειάζεται τον περιορισμό μία ηθικής αρχής όπως αυτή της σύνεσης που προκρίνεται από τον Bromley(2005) (έναντι της προφύλαξης). Η σύνεση λοιπόν εκπεφρασμένη στη θεωρία επιλογής λαμβάνει μία συγκεκριμένη μορφή, με γνώμονα πάντα τον ατομικό περιορισμό του ηθικού συστήματος έτσι όπως το τελευταίο συνδιαμορφώνεται με την αλληλεπίδραση του με τους θεσμούς. Η μορφή αυτή σχετίζεται πρωταρχικά με την ελευθερία ή μη επιλογής. Η διάσταση της αναγκαιότητας οδηγεί πολλές ομάδες ατόμων που έχουν άμεση επίπτωση στο περιβάλλον(θεματική του ιδιαίτερου ενδιαφέροντος του Bromley) να είναι δέσμιοι ενός στενού υπολογισμού. Καθώς ο Bromley δίνει έμφαση στην έκφραση της ελεύθερης βούλησης ως θετικής δράσης, εκτός πλάνου πρέπει επίσης να τοποθετηθούν οι κατ'έξιν επιλογές γιατί σε πολλές τέτοιες περιπτώσεις μιλάμε για επιλογές χωρίς ελευθερία και ουσιαστική επίδραση· το ουσιώδες κατά Bromley είναι η κοινή εσωτερική υποστασιοποίηση των ενδεχόμενων επιπτώσεων μίας δράσης που αφορά στον συντονισμό των εμπλεκόμενων ατομικότητων. Αυτό για να παράξει μακροπρόθεσμα αποτελέσματα προϋποθέτει την

αυτοδέσμευση από επιλογή, όχι από συνήθεια- η τελευταία λογίζεται ως μορφή καταναγκασμού (Bromley, 2008).

Συνεπώς, η συλλογιστική κατά Bromley που ακολουθεί κάθε άνθρωπος σε κάθε μη κατ'έξιν-σημαντική- απόφασή στη ζωή του ενσωματώνει τις επιπτώσεις κάθε επιλογής του στη διαμόρφωση μελλοντικών καταστάσεων. Αυτός ο τρόπος λήψης απόφασης βασίζεται σε αυτό που ο Bromley ονομάζει στοχαστική αναπροσαρμογή πεποιθήσεων. Προφανώς, κάθε προβολή στο μέλλον οδηγεί τις αποφάσεις σε επίπεδο εσωτερικής φαντασιακής απεικόνισης κάθε επίπτωσης. Η επιτυχία λοιπόν κάθε απόφασης έγκειται εν μέρει στην προσαρμοστική ικανότητα κάθε ατόμου ή οργανισμού. Επομένως, η βούλησή εδώ λειτουργεί σαν ένας μηχανισμός ενημέρωσης των πεποιθήσεων. Σε αυτό το σημείο, ο Bromley δημιουργεί το πλαίσιο εισαγωγής του πραγματισμού σε αυτό που συνδυαστικά καταλήγει να προσδιορίσει ως βουλευσιακό πραγματισμό (ibid.).

Κατ'επέκταση, η βούληση με την υπόσταση του βουλευσιακού πραγματισμού αναφέρεται ειδικότερα στην πολιτική περιβάλλοντος και στην αναμενόμενη χρησιμότητα υιοθέτησης πρακτικών βιώσιμης ανάπτυξης που αξιολογούν την παρούσα κατάσταση με βάση τη μελλοντική προοπτική υπό τη μορφή της τελικής αιτίας. Ο άνθρωπος οφείλει να έχει υπόψη του την εξελικτική κατά Bromley φύση της αλληλεπίδρασης θεσμών και φύσης υπηρετώντας τους σκοπούς βιωσιμότητας σε όρους περιβαλλοντικής αλλαγής. Θεμελιώδες ερώτημα λοιπόν κάθε σχεδιασμού πολιτικής οφείλει να είναι κατά πόσο μία αλλαγή στο σήμερα θα μετεξελιχθεί στην κατάσταση που οραματιζόμαστε αύριο. Ο πραγματισμός εστιάζει στη χρήσιμη υποστασιοποίηση των προκειμένων μίας θέσης. Σε επίπεδο πολιτικής, ο βουλευσιακός πραγματισμός εστιάζει αντίστοιχα στην ουσιαστική ενεργοποίηση της δυνατότητας επιλογής των εμπλεκόμενων ομάδων που θα υποστούν την εξελικτική προσαρμογή της περιβαλλοντικής αλλαγής, στην εφαρμογή απλών αυστηρών κανόνων καθώς και στην έμφαση στον μακροπρόθεσμο σχεδιασμό μιας ολιστικού τύπου προσέγγισης περιβαλλοντικής πολιτικής. Εδώ συνεπώς αποκλείονται μπεισιανού¹⁹ τύπου

---

¹⁹ Η *a posteriori* εκτίμηση προσαρμογής βάσει δέσμης δεδομένων και πιθανοφάνειας δεν υπεισέρχεται σε πρώτο πλάνο εδώ, καθώς προκρίνεται η συνειδητοποίηση ενός εύρους λογικά πιθανών αναμενόμενων συνεπειών σε όρους κρίσιμης μάζας: συνεπώς αν η κατεύθυνση προοιωνίζει την αλλαγή, η εστίαση στη δημιουργία ενός γενικού συμπεριφορικού προτύπου που να λειτουργεί προστατευτικά έναντι του περιβάλλοντος θέτει την εστίαση σε επί μέρους σενάρια σε ελάχιστο ρόλο.

υπολογισμοί πιθανοθεωρητικών επιπτώσεων και χάραξης ανάλογου τύπου πολιτικής(íbid.). Ο Bromley λοιπόν, προκρίνει το όραμα και την δέσμευση σε πράξη βάσει αναγωγής σε αυτό που είναι λογικό να αναμένεται για τα ενδεχόμενα αποτελέσματα μίας δράσης έναντι του υπολογισμένου βάσει υποθέσεων αποτελέσματος. ως ουσιώδη μορφή επιλογής έναντι εκείνης της μορφής υπολογισμού που μετεξελίσσεται σε ντετερμινιστική μηχανική.

Ο Atkinson (2004) ορίζει τη βούληση ως τη δράση με βάση τις προσδοκίες δημιουργίας εναλλακτικών και όχι ως δυνατότητα επιλογής ανάμεσα σε δεδομένες εναλλακτικές.

«...Volition is not about the ability to choose among given alternatives. It is about acting on expectations to create new alternatives and this can have positive and negative consequences beyond the actor. Volition is about acting on expectations to expand or limit production and acting on expectations is uncertain(Íδια μετάφραση: Η βούληση δεν αφορά στην ικανότητα της επιλογής ανάμεσα σε δεδομένες εναλλακτικές. Αφορά στο πράττειν με βάση προσδοκίες δημιουργίας νέων εναλλακτικών και αυτό μπορεί να έχει τόσο θετικές όσο και αρνητικές συνέπειες πέρα από τον δρώντα. Η βούληση αφορά στο πράττειν με βάση προσδοκίες επέκτασης η περιορισμού παραγωγής και αυτού του είδους το πράττειν ενέχει αβεβαιότητα...» (Atkinson 2004)

Κατά συνέπεια, η βούληση κατά Atkinson εισάγοντας το στοιχείο της αβεβαιότητας γίνεται πηγή θετικών ή αρνητικών εξωτερικοτήτων. Η θεμελίωση του συλλογισμού του Atkinson γίνεται με αναφορά στην αιτιότητα κατά Commons. Η εν λόγω αιτιότητα έχει πάλι ως σημείο εκκίνησης τις μελλοντικές επιπτώσεις μίας εξελικτικής πορείας οικονομικής δράσης.

Πριν περάσουμε στα πορίσματα της νευροοικονομικής θα πρέπει να αναφερθούν και κάποιες άλλες προσεγγίσεις στη βούληση, κυρίως με έμφαση στα μοντέλα της οργανωσιακής συμπεριφοράς και ηγεσίας.

Έτσι, Οι Pouga, Mouloungni και Sahut ενδυναμώνουν τη θέση της παράβλεψης της βούλησης από τη βιβλιογραφία της ψυχολογίας διαβλέποντας όμως μία στροφή με τον ύστερο μπιχεβιορισμό και τον μαθησιακό προσανατολισμό του. Οι ίδιοι αξιοποιούν τα μοντέλα των Corno-Kanfer (1993), Kuhl (1985) και Gollwitzer (1993) που βλέπουν το κίνητρο να αναδύεται πυροδοτώντας τη βούληση, και τη πρόθεση να δημιουργείται από τη διάδραση των δύο προαναφερθέντων(κινήτρου-βούλησης). Κατ'επέκταση η

βούληση ασκεί έλεγχο στις προθέσεις και η δυνατότητα βουλευσιακού ελέγχου συσχετίζεται με έννοιες όπως η αποφασιστικότητα, η ικανότητα επανατροφοδότησης κινήτρων του ατόμου, και η ανθεκτικότητα στην αβεβαιότητα. Συνεπώς η βούληση αυξομειώνεται ενδογενώς αλλά και εξωγενώς μέσω της έλευσης εμποδίων στην επίτευξη στόχων. Τα παραπάνω αξιοποιούνται στην έρευνα για το μοντέλο βουλευσιακής ισχύος και συσχέτισης πρόθεσης-βούλησης όσον αφορά στην επιλογή καριέρας και στην ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού(μαθησιακό μιχεβιοριστικό πρότυπο) αλλά και στην δυνατότητα προσήλωσης στην επίτευξη στόχων συσχετιζόμενων με επιχειρηματικά σχέδια-προθέσεις.

Ο Yancey είναι ο πατέρας της έννοιας της μεταβούλησης(2009). Στην περίπτωση λοιπόν της μεταβούλησης σημασία έχουν τα έμμεσα μη γνωστικά σήματα που είναι σε θέση να επηρεάσουν τη βούληση των ατόμων τα οποία με τη σειρά τους μπορούν να επαναπροσδιορίσουν στάσεις και αντιλήψεις, αλλοιώνοντας το γνωστικό υπόβαθρο της βούλησης συνόλων. Μιλάμε λοιπόν για την περίπτωση πλαίσιοθέτησης ηγητόρων και διαμορφωτών κοινής γνώμης. Η μεταβούληση γίνεται ένα πλαίσιο κατεύθυνσης της δράσης ομάδων που μπορεί να παρομοιαστεί με ένα κύμα. Έτσι, η διαμόρφωση ενός κατάλληλου περιβάλλοντος για την ανάληψη κοινής δράσης κρίνεται ως παράγοντας νευραλγικής σημασίας.

Πλην των παραπάνω περιπτώσεων της οργανωτικής θεωρίας και ψυχολογίας ανιχνεύεται και η διάσταση που απέδωσε στη βούληση ο ινστιτουσιοναλιστής Samuels (2001): Ο τελευταίος ανάγει το σφάλμα σύνθεσης σε διαφορές ανάμεσα σε βολонταρισμό και βούληση: Η διάκριση αυτή έχει ως εξής: Η βούληση κατά Samuels έχει την έννοια της επιλογής ανάμεσα σε σύνολα ευκαιρίας. Η δυνατότητα παρέμβασης του ανθρώπου στον καθορισμό του περιεχομένου αυτών των συνόλων είναι περιορισμένη έναντι της περίπτωσης του βολонταρισμού όπου ο άνθρωπος έχει μεγαλύτερο περιθώριο εμπλοκής. Η κίνηση της άθροισης των επιμέρους ατομικών βουλήσεων σε ομάδες ενέχει τις ευκαιρίες του βολонταρισμού. Αντίθετα, όταν μιλάμε για συνάθροιση ατομικών βουλήσεων σε επίπεδο οικονομίας ή μεγαλύτερων συνόλων κινούμαστε σε επίπεδο βούλησης ρυθμισμένης από την αναγκαιότητα.

Τέλος, σε επίπεδο ψυχολογικής ανάλυσης του agent, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη η θέση των Kakarot- Handke(2014), σύμφωνα με την οποία η κίνηση-αλλά συνάμα και η εξέλιξη-του οικονομικά δρώντος διαφοροποιείται από φυσικές αναλογίες. Η γνησιότητα και η ανεξαρτησία της οικονομικής δράσης από τη μηχανική των φυσικών φαινομένων εδράζεται, όπως είναι αναμενόμενο, στην ελεύθερη βούληση.

Περνώντας στον ρόλο της νευροεπιστήμης μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

Η συνειδητότητα της εμπειρίας της βούλησης ξεκινά εκατοντάδες ms μετά την πυροδότηση της δραστηριοποίησης του πρωτοταγούς κινητικού φλοιού με τη δυνατότητα πρόβλεψης του χρόνου αντίδρασης (Haggard 2008; Fried, Mukamel and Kreiman 2011). Με άλλα λόγια, υπάρχει ένα στάδιο που η βούληση βρίσκεται εν υπνώσει συνειδησιακά πριν τη συμπεριφορική της εκδήλωση.

Η βούληση μέχρι στιγμής γίνεται περισσότερο αντιληπτή ως διαδικασία προσανατολισμένη στη διαμόρφωση της απόφασης παρά ως ιδιότητα (Roskies 2010; Westbrook & Braver 2015).

Η νευροεπιστήμη από μόνη της δεν μπορεί να εξάγει συμπεράσματα σχετικά με τη δυναμική αυτή διάσταση της βούλησης. Χρειάζεται και η συνδυαστική δράση της κοινωνικής ψυχολογικής έρευνας (Brass et al., 2013).

Προσωπική άποψη του γράφοντος είναι πως οι απεικονιστικές μέθοδοι δεν θα μας οδηγήσουν σε «ωφελιμόμετρα», πόσο μάλλον σε «βουλησιόμετρα» αλλά θα είναι χρήσιμες στην ανακάλυψη μονοπατιών βούλησης (volition patterns) με χρήσιμες εφαρμογές σε επιμέρους πολιτικές, όπως στον χώρο της περιβάλλοντος ή της διατροφικής πολιτικής.

Σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει να παρατηρηθεί πως η νευροεπιστήμη σε μεγάλο βαθμό διαμόρφωσε ένα ρεύμα αμφισβήτησης της ύπαρξης ελεύθερης βούλησης, θεωρώντας αυτή ως ένα είδος ψευδαίσθησης (βλ. Walter, 2001; Brass et al., 2013; De Ridder et al., 2013). Παρ'όλα αυτά δεν μπορεί να παραβλεφθεί η σε μεγάλο βαθμό ετερογενής κριτική (Heisenberg, 2009; Klemm, 2010).

Εν κατακλείδι, μπορούν να παρατηρηθούν τα ακόλουθα:

Πρώτον, υπάρχουν αρκετές συγκλίσεις στη σημασιολογική προσέγγιση της βούλησης σε σχέση με το παρελθόν. Αυτό οφείλεται στη διάδραση Ψυχολογίας-Οικονομικής. Επιπρόσθετα, η βούληση έχει βρει το δρόμο της στην άσκηση εφαρμοσμένων πολιτικών²⁰.

Δεύτερον, οι θεσμοί και οι θεσμικοί συγγραφείς είναι κατά μεγάλη πλειοψηφία παρόντες στον επιστημονικό διάλογο όταν σε αυτό υπεισέρχονται ζητήματα που σχετίζονται με οικονομικές αποτυπώσεις της βούλησης

---

²⁰ Θα πρέπει εδώ να αναλογιστεί κανείς την απόσταση της σύγχρονης διάστασης της βούλησης σε σχέση με τη βούληση-μεταφυσική κατασκευή του προεπιστημονικού σταδίου.

Τρίτον, οι απεικονιστικές και οι πειραματικές μέθοδοι ανοίγουν αρκετές προοπτικές αλλά από μόνες τους δεν είναι επαρκείς αναδεικνύοντας ως αδήριτη την ανάγκη συνεργιών.

Τέταρτον, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη το γεγονός πως πλέον πολλά άρθρα με περιεχόμενο προερχόμενο από την οικονομική επιστήμη δημοσιεύονται σε μη οικονομικού περιεχομένου ακαδημαϊκά περιοδικά με τη βούληση να αποτελεί μία από τις γέφυρες επιστημονικού διαλόγου και διαμόρφωσης διεπιστημονικών προσεγγίσεων.

Τέλος, αναδεικνύονται δύο μεγάλες κατευθύνσεις που εισάγουν τη βούληση ως μηχανισμό αναγκαιότητας ή ελευθερίας²¹. Αν και η διαμάχη αυτή είναι διαχρονική, η νευροεπιστήμη προκαλεί ένα ρήγμα αμφισβήτησης της συμβατιστικής κυριαρχούσας άποψης, της θέσης δηλαδή που θέλει τον ντετερμινισμό και την ελευθερία να μην είναι αμοιβαία αποκλειόμενες έννοιες. Στο παρακάτω διάγραμμα παρατίθεται συνοπτικά το ζήτημα της ελεύθερης βούλησης και οι επακόλουθες θεωρητικές θέσεις γύρω από αυτό:

Πίνακας 2. Συνοπτική παρουσίαση των μείζονων φιλοσοφικών θέσεων αναφορικά με τον ντετερμινισμό και την ελεύθερη βούληση

		Είναι το σύμπαν ντετερμινιστικό;	
		Ναι	Όχι
Κατέχουμε ελεύθερη βούληση;	Ναι	Συμβατισμός (Μαλακός ή ήπιος Ντετερμινισμός-“Soft” Determinism)	Ελευθεριασμός (Ασυμβατισμός)
	Όχι	Σκληρός Ντετερμινισμός (Ασυμβατισμός)	Τυχαιότητα

(Πηγή: Willmott, 2016, p.4: Ιδία Μετάφραση)

²¹ Τη διαμάχη αυτή άλλωστε μεταξύ των δύο εννοιών με επίκεντρο τη βούληση σκιαγραφεί και ο J.S. Mill με το *Of Liberty and Necessity* (1843, pp.581-586). Βλ. και κατωτέρω κεφ.5 της παρούσης διατριβής.

Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί πως ο ντετερμινισμός αφορά στην εξήγηση κάθε γεγονότος όπως αυτό συνέβη μέσω ενός προγενέστερου γεγονότος ενώ η ελεύθερη βούληση στη δυνατότητα του ανθρώπου να καθορίζει ο ίδιος -χωρίς αναγωγή σε αλλότρια αιτία-τη δράση του διαμορφώνοντας ορισμένο και ανάλογο αποτέλεσμα στο χρονικό διηγεκές.

Κάθε απόδοση ελάχιστης έστω αιτιότητας σε μία ελεύθερη βούληση του ανθρώπου, οδηγεί κατά συνέπεια στη θεώρηση του συμβατισμού²².

Εν κατακλείδι, οι δύο κυρίαρχοι πόλοι σήμερα είναι ο συμβατισμός και ο σκληρός ντετερμινισμός. Όπως καταδεικνύεται από την παρούσα διατριβή, οι δύο αυτές θεωρήσεις υπήρξαν και οι μόνες που ανιχνεύονται στην τομή Φιλοσοφίας και Οικονομίας κατά το χρονικό διάστημα που μας απασχολεί.

1.3. Βούληση: Έννοια με πολλαπλές διαστάσεις και σημασία

Όπως παρουσιάστηκε ήδη, η βούληση μπορεί να φέρει μία σειρά από διαστάσεις που την κάνουν εξαιρετικά ευπροσάρμοστη. Μπορεί να είναι ατομική ή γενική (διάκριση υποκειμένου), ελεύθερη ή μη (διάκριση ελευθερίας), ανθρώπινη ή μη ανθρώπινη (διάκριση φύσης).

Με αφετηρία τη μελέτη της συμπεριφοράς του ανθρώπου και την ανίχνευση των αιτιών αυτής η προσαρμοστικότητα αυτή της βούλησης αξιοποιήθηκε ως όρος σε μία σειρά από επιστήμες, αναπτύσσοντας έτσι μία σημαντική δυναμική πολυμορφία.

Ο επιστημονικός διάλογος και στην Οικονομική συμπεριλαμβάνει πλέον τη βούληση σε μεγάλο βαθμό, αποδίδοντας σε αυτή μεγάλες αποκλίσεις ως προς τον ρόλο και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της.

Ενώ η συχνότητα χρήσης της έννοιας αυξάνεται σήμερα, όπως θα εξηγηθεί μέσω της παρούσας διατριβής, η αντίστοιχη πορεία που ακολουθήθηκε ως προς την προσέγγιση της βούλησης κατά την περίοδο διαμόρφωσης της Οικονομικής ήταν -όχι τυχαία- αντιστρόφως ανάλογη και ως προς την ανάλογη ανάδειξη της ως μείζον σημείο ανάλυσης του τότε σύγχρονου φιλοσοφικού στοχασμού.

Στο σημείο αυτό, αφού παρουσιάστηκαν πτυχές της βούλησης που την καθιστούν ιδιαίτερος σημαντική στη διαμόρφωση του (δι)επιστημονικού διαλόγου, αλλά και

---

²² Για το ζήτημα βλ. και Strawson(1986, p.6); Doyle(2016, pp.58-67).

ιδιαίτερως δύσκολη ως προς την προσέγγιση της²³ θα περάσουμε στη θεμελίωση της μεθοδολογίας που θα ακολουθηθεί.

---

²³ Χαρακτηρίζεται από τον Neuriger(2014) ως “elusive concept”.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η επιλογή της ακολουθούμενης μεθοδολογίας εστιάζει στη βασική και επιτακτική ανάγκη πλαισιοθέτησης της ανίχνευσης του όρου βούληση στις πηγές. Κατά συνέπεια, πριν την παράθεση των χαρακτηριστικών της μεθόδου, θα πρέπει να παρατηρηθεί πως η σχετική προσέγγιση ακολουθεί δύο άξονες ανάλυσης: Τον άξονα της Φιλοσοφίας της Γλώσσας και τον άξονα της Ιστορίας Οικονομικής Σκέψης.

2.1. Σύνοψη σκοπού έρευνας:

Η παρούσα έρευνα καλείται να εντοπίσει την αποδιδόμενη σημασία του όρου βούληση στα κείμενα φιλοσόφων που θεμελιώνουν σαφείς συμβολές στη διαμόρφωση της οικονομικής θεωρίας του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα. Προϋπόθεση ανάλυσής τους είναι η ταυτόχρονη και διακριτή συνεισφορά σε οποιοδήποτε πεδίο της φιλοσοφικής έρευνας και στοχασμού (Αναλυτική Φιλοσοφία, Ηθική, Οντολογία, Λογική κτλ.)

Ως εκ τούτου κυρίαρχο ερευνητικό σκοπό αποτελεί ο προσδιορισμός του ρόλου ενός κατά βάση φιλοσοφικού όρου όπως είναι η βούληση στην οικονομική επιστήμη εν τη γενέσει της.

Επιμέρους στόχοι της έρευνας είναι η αναζήτηση πιθανής συνδιαμόρφωσης του όρου μέσω της διαλεκτικής οικονομικής επιστήμης-φιλοσοφίας αλλά και η αναζήτηση συστηματικών σχέσεων ανάμεσα σε περιόδους έντασης ή ύφεσης χρήσης του όρου και σε περιόδους επιστημολογικής ενδοστρέφειας ή εξωστρέφειας της οικονομικής επιστήμης.

2.2. Το πλαίσιο ανάλυσης της παρούσας έρευνας

Η διατριβή αυτή κινείται σε ένα πλαίσιο αντίστοιχων ερευνών αναζήτησης της επίδρασης εννοιών στην Οικονομική, όπως είναι αυτές των: Varian(1976) με επίκεντρο την έννοια της δικαιοσύνης, Blair(2011), όπου γίνεται σκιαγράφηση του ρόλου της έννοιας του ανθρώπινου κεφαλαίου, Gómez-Baggethun et al.(2013), με αναφορά στις υπηρεσίες οικοσυστημάτων και Kobrak,(2013) όπου η εστίαση αφορά στην έννοια του σεβασμού.

Η παρούσα έρευνα με επίκεντρο της την έννοια της βούλησης διαφοροποιείται σε σχέση με τις παρατεθείσες εργασίες τόσο ως προς τη μεθοδολογική προσέγγιση, όπου εδράζεται σε μία μικτή μέθοδο χρήσης γλωσσικών εργαλείων, όσο και στο εύρος των σημαντικών πεδίων στα οποία εκτείνεται η ίδια η έννοια, καθιστάμενη εξαιρετικά πολύπλευρη ως προς την προσέγγιση.

2.3. Η λεξικογραφική αποτύπωση της βούλησης

Η λέξη βούληση συνδέεται ετυμολογικά με το λέξιμα της Αρχαίας Ελληνικής βούλομαι (=επιθυμώ). Ο τύπος βούλησις είναι γνωστός από τον 5^ο αιώνα π.Χ. (Μπαμπινιώτης 2010)²⁴. Η σημερινή χρήση του όρου βούληση έχει μία πρωτεύουσα σημασία που ταυτίζεται με τον πυρήνα της ετυμολογικής του διαδρομής καθώς εξακολουθεί να δηλώνει την επιθυμία. Παράλληλα, υπάρχει και μία συμπαραδηλωτική χρήση του που εντάσσεται στην επιστήμη της ψυχολογίας. Εδώ βούληση είναι «η ψυχική ενέργεια-λειτουργία που εκδηλώνεται ως συνειδητή προσπάθεια για την επίτευξη συγκεκριμένου σκοπού» (Μπαμπινιώτης, 2005) ενώ και σύμφωνα με τον πρόσφατο ορισμό του Χρηστικού Λεξικού της Νεοελληνικής Γλώσσας της Ακαδημίας Αθηνών, βούληση αποτελεί η «ψυχική λειτουργία που εκδηλώνεται μέσω της ενσυνείδητης προσπάθειας του ανθρώπου να πετύχει τους στόχους που έχει επιλέξει» (Χαραλαμπίδης, 2014). Η βούληση στην αγγλική γλώσσα (κατά κύριο λόγο γλώσσα κειμενικών πηγών της παρούσης διατριβής) αποδίδεται με δύο όρους: Volition και will. Και οι δύο λέξεις έχουν κοινή λατινική ρίζα: Το λέξιμα velle (=το επιθυμείν). Δεν έτυχαν όμως κοινής διαδρομής: Αφενός το will έχει λειτουργική χρήση στην Αγγλική πριν από το 12^ο αιώνα μ.Χ, αφετέρου το volition πέρασε σε χρήση στην ίδια γλώσσα μέσω της Γαλλικής στις αρχές του 17^{ου} αιώνα μ.Χ. και στην αρχή είχε την έννοια μιας πράξης επιλογής. Από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα (εποχή που άρχισε η ανάδυση της Οικονομικής ως επιστήμης) το volition απέκτησε την έννοια της δύναμης επιλογής ταυτιζόμενο εν μέρει σημασιολογικά με το will. (Merriam-Webster, 2016). Μπορούμε να πούμε πως ως όρος το volition αντιστοιχεί στη συμπαραδηλωτική ψυχολογική έκφανση της έννοιας βούλησης, συμπέρασμα στο οποίο συντείνει και η αντίστοιχη χρήση του συγκεκριμένου όρου(έναντι του will) στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία της ψυχολογικής επιστήμης.

Ο όρος will (ως ουσιαστικό:συγγενές με το wili της Αρχαίας Υψηλής Γερμανικής και συνεπώς και του wille-βούληση της Μοντέρνας Γερμανικής) μοιράζεται ακριβώς την ίδια πρωτεύουσα σημασία με τον αντίστοιχο όρο βούληση της Ελληνικής: Καταδηλώνει λοιπόν την επιθυμία ως α) προδιάθεση, β) πάθος και γ) επιλογή

---

²⁴ Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί η διάκριση του βούλομαι από το συνώνυμο του εθέλω που είχε την σημασία του αποδέχομαι.(Ibid.)

Ταυτόχρονα όμως αντιστοιχεί σε μία σειρά από συμπαραδηλωτικές σημασίες όπως 2. Κάτι επιθυμητό, διαταγή ή παράκληση 3. Βούληση (με την έννοια του volition) 4. Πνευματική δύναμη εκπεφρασμένη σε επιθυμία, επιλογή, πράξη ή πρόθεση 5. Δύναμη ελέγχου πράξεων ή συναισθημάτων 6.(μετωνυμικά) Διαθήκη(ως έγγραφο). Επιπλέον το σημαινόμενο του γλωσσικού όρου διαπλέκεται έτι περαιτέρω με τη χρήση του will ως βοηθητικό ρήμα αναφοράς στο μέλλον (Merriam-Webster 2016).

Συμπερασματικά, η λεξικογραφική εξέταση του όρου βούληση καταδεικνύει δύο βασικές σημασίες του όρου: Τη βούληση (will) ως επιθυμία και τη βούληση (volition και will) ως πράξη και νοητική ενέργεια-δύναμη καθορισμού επιλογών και αποφάσεων. Όπως θα δούμε παρακάτω, οι πολλαπλές συμπαραδηλώσεις του will καθώς και η συμπλεγματική διακειμενική δυναμική των will-volition θέτουν το πλαίσιο εκείνο που δια της γλωσσικής κενότητας οδηγεί στην εξέλιξη της σημασίας του όρου με βάση την εκάστοτε συγκειμενική περίσταση. Ως εκ τούτου, οι συνεχείς κειμενικοί επιχρωματισμοί της βούλησης μετεξελίσσουν ερμηνευτικά την έννοια. Το παρόν πόνημα εξετάζει αυτή ακριβώς τη σημασία της μετεξέλιξης όπως αυτή προκύπτει από τα κείμενα της πρώτης εποχής άνθησης της νεότευκτης Οικονομικής Επιστήμης του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα.

Σε αδρές γραμμές, μπορούμε να σκιαγραφήσουμε τη μετεξέλιξη του -υπό οικονομικό πρίσμα- περιεχομένου της έννοιας της βούλησης ως εξής: Στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, η έννοια της βούλησης υπήρξε άρρηκτα συνδεδεμένη με την άνθηση διαφόρων ρευμάτων φιλοσοφίας. Ωστόσο, κατά την ίδια περίοδο, η Οικονομική, με την αποσκίρτηση της από «τον πυρήνα» της ηθικής φιλοσοφίας και τη διαμόρφωση της σε νέα Επιστήμη, απεμπόλησε όρους με μεταφυσικό, μη θετικό περιεχόμενο. Η βούληση ανήκε μερικώς σε αυτή την κατηγορία. Η έννοια όμως-μέσω της γλωσσικής της δυναμικής- διείσδυσε από τη φιλοσοφία στη ψυχολογία και -όπως θα διαφανεί- διατήρησε δεσμούς με την Οικονομική (19^{ος} αιώνας). Σήμερα, με την άνοδο πεδίων όπως τα behavioral economics και τα neuroeconomics, οι προαναφερθέντες δεσμοί έρχονται να ισχυροποιηθούν.

2.4. Βούληση: Έννοια πολύσημη, αμφίσημη ή σημαντικά απροσδιόριστη (κενή);

Η βούληση είναι μία έννοια στην οποία έχουν αποδοθεί πολλές ερμηνείες. Η παρούσα έρευνα καλύπτει σε ένα άξονα διαχρονίας τις- πολλάκις μερικώς αλληλεπικαλυπτόμενες- σημαντικές διαφοροποιήσεις που έχουν επέλθει στον όρο.

Το φαινόμενο απόδοσης πολλαπλών σημασιών σε έναν όρο (είτε με βάση το συγκριτικό του προσδιορισμό, είτε με βάση την αυτοφυή λεξηματική του υπόσταση) έχει απασχολήσει εκτενώς τη γλωσσολογική ερευνά. Ως εκ τούτου με το φαινόμενο αυτό έχουν συνδεθεί αρκετές έννοιες σημαντικής ανάλυσης με δυσδιάκριτα μεταξύ τους όρια. Οι σημαντικότερες εξ αυτών σύμφωνα με τον πρόσφατο γενικό προσδιορισμό τους από τον Gries (2015) είναι:

Αμφισημία: Όταν μία λέξη παρουσιάζει δύο διακριτές και ανταγωνιστικές μεταξύ τους ερμηνείες.

Ομωνυμία: Μία μορφή αμφισημίας όπου δύο μη σχετιζόμενες σημασίες συνδέονται με την ίδια φωνολογική μορφή διαφορετικών λεξημάτων.

*Πολυσημία*²⁵: Μία μορφή αμφισημίας όπου κατ' ελάχιστο δύο σχετικά μεταξύ τους νοήματα συνδέονται με την ίδια λέξη.

Μονοσημία: Η υπόθεση όπου δύο ή περισσότερα νοήματα ενός λεξήματος μπορούν να καλυφθούν κάτω από μία γενικά ορισμένη σημασία.

Κενότητα: Το γεγονός πως ενώ υπάρχουν διαφορετικές ερμηνείες ενός λεξήματος που διαφέρουν κατά μία διάσταση, η σημασία της λέξης μπορεί να οριστεί με τρόπο που να καλύπτει τις προαναφερθείσες ερμηνείες-μη εξειδικεύοντας στις διαφορές.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να διακρίνουμε σε δύο βασικές ομάδες εννοιών: Η πρώτη ομάδα (αμφισημία, πολυσημία²⁶ και μετωνυμία) αποτελείται από τις έννοιες στις οποίες μία λέξη αντιστοιχεί σε περισσότερες από μία σημασίες και μία δεύτερη όπου υπάρχει σύζευξη ανάμεσα σε λέξη και μία γενική σημασία(μονοσημία, κενότητα). Στην πρώτη ομάδα προεξάρχει η έννοια της αμφισημίας(αφού οι άλλες δύο έννοιες σχετίζονται υπωνυμικά με αυτή). Στην δεύτερη κατηγορία ο όρος κενότητα και ο όρος μονοσημία διαπλέκονται σε βαθμό που να μην είναι ορατά τα όρια ανάμεσά τους²⁷.

Ένα πρώτο ερώτημα που μπορεί να τεθεί συνεπώς είναι σε ποια από τις δύο ομάδες ανήκει η βούληση. Για την επίλυση του ζητήματος διάκρισης ανάμεσα σε αμφισημους

---

²⁵ Ο όρος εισάγεται από τον Bréal (1896) ως το φαινόμενο της διαχρονικά εξελικτικής διαμόρφωσης ερμηνειών ενός όρου που οδηγεί στην παράλληλη ύπαρξη διαφόρων νοημάτων του κατά την ίδια χρονική στιγμή.

²⁶ Η πολυσημία ωστόσο συνδέεται με ένα λέξημα εν αντιθέσει με την αμφισημία και την μετωνυμία. Όπως παρατηρεί και ο Tuggy(1993), η πολυσημία αποτελεί έναν κόμβο μεταξύ αμφισημίας και κενότητας.

²⁷ Η Falkum(2011) λόγου χάρη δεν διακρίνει ανάμεσα στους δύο όρους.

και κενούς όρους έχουν προταθεί διάφορα είδη τεστ που εντάσσονται σε τρεις βασικές κατηγορίες κατά τον Geeraerts (1993): α) αληθείας-θεωρητικά/Λογικά (truth-theoretical/ logical) β)γλωσσολογικά (linguistic) και γ) κριτηρίου ορισμού (definitional).

Ο ίδιος συγγραφέας (ibid.) θέτει το ζήτημα της συνέπειας των αποτελεσμάτων της εκάστοτε διάγνωσης. Έτσι, ένα τεστ μιας ορισμένης κατηγορίας μπορεί να οδηγήσει σε εντελώς διαφορετικό πόρισμα σε σχέση με ένα άλλο ετέρας κατηγορίας. Συνεπώς, μπορεί ένας όρος να παρουσιάζεται ταυτόχρονα ως αμφίσημος και κενός. Ο Geeraerts καταλήγει λοιπόν στο συμπέρασμα πως η ίδια η διάκριση ανάμεσα σε αμφισημία και κενότητα τίθεται σε αμφισβήτηση εξηγώντας έτσι τη σοβαρή σημαντική αλλαγή νοηματοδότησης των λέξεων. Η Falkum (2011), ακολουθώντας την πραγματολογική προσέγγιση, εξάγει το αυτό συμπέρασμα εστιάζοντας σε μία πολυπυρηνική θεωρία συγκειμενικών ερμηνευμάτων. Ο Dunbar (2001) καταδεικνύει την αδυναμία των κριτηρίων ορισμού ως επαρκούς μεθόδου διάκρισης. Ωστόσο, εν αντιθέσει με τον Geeraerts (και την Falkum), ο Dunbar(ibid.) πιστεύει πως τα άλλα δύο είδη των τεστ μπορούν να παράξουν αξιόπιστα και συνεπή αποτελέσματα υπό τον όρο ότι εστιάζουν σε μία κεντρική καταδηλωτική σημασία της λέξης και όχι στις αναφορικές χρήσεις της. Θεωρεί ακολούθως πως η διάκριση ανάμεσα σε αμφισημία και κενότητα υφίσταται και πρέπει να εξετάζεται. Την άποψη του αυτή συμμερίζεται και ο Barker (2006).

Ένα δεύτερο ερώτημα είναι αν μπορεί να υπάρξει ένας γενικός ορισμός της βούλησης. Εδώ θα πρέπει να αναφερθεί πως υπάρχουν δύο βασικές σχολές σκέψης: Η πρώτη(μονοσημική θεωρία: Ruhl, 1989; Janssen, 2003) θεωρεί πως κάθε λέξη συνδέεται αφαιρετικά με ένα κεντρικό νόημα-έννοια και πως όλες οι άλλες σημασίες είναι ερμηνεύματα που απορρέουν περιφραστικά από το συγκεκριμένο. Η δεύτερη(πολυσημική θεωρία: Katz, 1972; Goddard, 2000; Falkum, 2011; Goddard& Wierzbicka, 2014; Liang & Potts, 2015) θεωρεί πως κάθε λέξη είναι δυνατόν να συνδέεται με διάφορες σημασίες που για να θεωρούνται αυτόνομοι φορείς νοήματος πρέπει να πληρούν μία σειρά από αναγκαίες και επαρκείς συνθήκες ερμηνευτικής εφαρμογής.

Το τελευταίο ερώτημα που τίθεται και το οποίο συσχετίζεται άμεσα με το αμέσως προηγούμενο έχει να κάνει με το ζήτημα της αναπαράστασης: Το εν λόγω ζήτημα

αφορά στη σχέση των διαφόρων ερμηνευμάτων ενός συγκεκριμένου όρου²⁸ (π.χ.βούληση) με το νοητικό λεξικό (mental lexicon), την εσωτερική-εγκεφαλική-δηλαδή καταλογογράφηση των εννοιών. Εδώ το ερώτημα αφορά στον τρόπο με τον οποίο γίνεται η εσωτερική ταυτοποίηση των εννοιών: Ο εγκέφαλος αποθηκεύει και επεξεργάζεται τις διαφορετικές σημασίες ενός όρου σαν να είναι ξεχωριστοί πυρήνες περιεχομένου ή σε συνάρτηση με μία κεντρική έννοια-πυρήνα; Οι απαντήσεις δίνονται μέσα από τέσσερις διαφορετικές γλωσσολογικές προοπτικές: Αυτές της Γνωστικής γλωσσολογίας, της υπολογιστικής σημαντικής, της πραγματολογίας και της ψυχολογολογίας (Falkum, 2011).

Η αναζήτηση στέρεων απαντήσεων πάνω στα ερωτήματα που τέθηκαν ξεπερνά τους σκοπούς της παρούσας διατριβής. Παρ'όλα αυτά είναι μεθοδολογικά χρήσιμο να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις σε σχέση με αυτά. Ξεκινώντας από το τελευταίο ερώτημα, είναι σημαντικό να αναφερθεί πως πρόσφατα εμπειρικά ευρήματα κυρίως με βάση την τέταρτη ψυχολογολογική προσέγγιση (Klepousniotou et al, 2012; MacGregor, Bouwsema & Klepousniotou, 2015) εστιάζουν σε μία πολύσημη έννοια με βάση έναν κεντρικό ερμηνευτικό πυρήνα και σχετιζόμενες με αυτόν σημασίες-δορυφόρους που χρησιμοποιούνται εύκολα σε οποιοδήποτε περιβάλλον αξιοποιώντας τις συγκεκριμένες περιστάσεις, τις σημαντικές περιοχές κενότητας²⁹ τους και το επαγωγικό δυναμικό του ανθρώπινου νου. Η σημασία του συγκεκριμένου ακόμα και σε μονοπυρηνικές θεωρίες αναπαράστασης (Falkum, 2011) διαδραματίζει σημαίνοντα ρόλο: Οι αυτόνομες σημασίες διαμορφώνονται μέσα από την συγκεκριμένη και διακειμενική³⁰ επαναληψιμότητα της πραγματολογικής περίπτωσης.

---

²⁸ Η έμφαση εδώ δίδεται σε περιπτώσεις πολυσημίας. Αξίζει να σημειωθεί πως για τον εντοπισμό και τη διάκριση φαινομένων πολυσημίας μπορούν να χρησιμοποιηθούν τεστ γνωστικών πεδίων(Willy, 2001) αλλά και στατιστικές (Glynn and Robinson ,2014) και θεωρητικές-υπολογιστικές μέθοδοι(Ravin & Leacock, C. 2002). Πρόσφατα(Evans,2015) προτάθηκε μία ενοποιημένη μέθοδος με βάση τη διάκριση της πολυσημίας σε εννοιολογική, λεξική και διαλεξική και την υπαγωγή της σε ένα πλαίσιο ανάλυσης: Τη Θεωρία λεξικών εννοιών και γνωστικών μοντέλων.

²⁹ Απομνημονεύονται με μη σαφή προσδιορισμό των εννοιολογικών τους χαρακτηριστικών καθώς αυτά προσαρμόζονται συγκεκριμένα και περικειμενικά.

³⁰ Ο λόγος εδώ αφορά είτε στο συγκεκριμένο ως άμεσο κειμενικό περιβάλλον εστίασης(επί παραδείγματι σχέση πρότασης-παραγράφου) είτε στο διακείμενο ως όρο έκφρασης της

Το ζήτημα ενός γενικού ορισμού της βούλησης θα μπορούσε να οδηγήσει σε ένα μεθοδολογικό πυρήνα αναζήτησης αποκλίσεων και συγκλίσεων μέσα στην οικονομική βιβλιογραφία. Παρ'όλα αυτά, όπως αναλύθηκε στο κομμάτι της λεξικογραφικής αποτύπωσης της βούλησης, η λέξη παρουσιάζει δύο βασικές σημασίες: Βούληση ως επιθυμία και ως πράξη και δύναμη προσδιορισμού επιλογών. Αυτό αφορά σε κάθε γλώσσα αναφοράς. Εδώ το πρόβλημα αποκτά φιλοσοφική βάση: Οι δύο σημασίες της βούλησης συσχετίζονται με τις έννοιες επιθυμία και επιλογή. Το δίπολο επιθυμία-επιλογή αντανακλά το δίπολο αναγκαιότητα-ελευθερία. Η επιθυμία ως πάθος κατά μία φιλοσοφική παράδοση(ντετερμινισμός) προκαθορίζει τις επιλογές. Συνεπώς, εκ των πραγμάτων, ένας μονόσημος γενικός ορισμός της βούλησης είναι μάλλον προβληματική υπόθεση, καθώς η βούληση ως επιθυμία ναι μεν κατά μία έννοια «υπερβαίνει τον εαυτό της» (Hume, 1888, T 2.3.9.7), δεν συνδέεται όμως πάντα με τη δυνατότητα επιλογής³¹.

Επανερχόμενοι στο πρώτο ερώτημα -σε σχέση με την κενότητα ή την αμφισημία της βούλησης- θα επιχειρηθεί μία προσέγγιση εντοπισμού περιοχών κενότητας του όρου με βάση το σημαίνον will και με αφετηρία διερεύνησης την ιστορική σημαντική.

Σύμφωνα με την Aijmer³² (1985), το γλωσσικό σημαίνον will είναι μία χαρακτηριστική περίπτωση μεταστροφής σημασίας με πορεία από την Παλαιά (-willan) στη Σύγχρονη Αγγλική γλώσσα. Η μεταστροφή αφορά στην αρχική χρήση του will ως ρήμα-φυσικής- βούλησης έως την καταληκτική και συνηθέστερη χρήση του ως τροπικό βοηθητικό ρήμα αναφοράς στο μέλλον. Στο ενδιάμεσο στάδιο της

διαλεκτικής κειμένου αναφοράς με άλλα κείμενα (Για τους όρους συγκείμενο και διακείμενο βλ.σχετικά Δημητρούλια και Κεντρωτής, 2015).

³¹ Βλ. Ayer(2013)

³² Η Aijmer κάνει χρήση της θεωρίας της πρωτοτυπικότητας για τον εντοπισμό της σημαντικής αλλαγής. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, όλες οι αλλαγές που προκύπτουν στη σημασία μίας λέξης εντός ενός χρονικού εύρους αφορούν σε διαφορές που εντοπίζονται ανάμεσα σε ένα βασικό υπώνυμο αναφοράς(αντιπροσωπευτικότερος εκπρόσωπος μίας κατηγορίας-λεξήματος) και στα άλλα υπώνυμα της αυτής της κατηγορίας. Βλ. σχέση ανάμεσα σε σπουργίτι και πικουρίο όσον αφορά στην κατηγορία «πουλί». Το σπουργίτι θεωρείται αντιπροσωπευτικότερος εκπρόσωπος της κατηγορίας «πουλί». Ως εκ τούτου, και από τη στιγμή που το σπουργίτι συγκεντρώνει περισσότερα βασικά χαρακτηριστικά της κατηγορίας(π.χ. ικανότητα πτήσης) θεωρείται πρωτότυπη έννοια. Για την πρωτοτυπική θεωρία βλ. Berlin & Kay, (1969); Rosch, E. H.(1973); Rosch & Mervis, 1975;Aijmer, (1985).

Παλαιότερης Νέας Αγγλικής το will απαντάται ταυτόχρονα και με τις δύο σημασίες-δείγμα σημαντικής αλλαγής.

Που εδράζεται όμως η αλλαγή αυτή; Όπως παρατηρεί η ίδια συγγραφέας, η αλλαγή πραγματοποιείται σε δύο άξονες: Ο πρώτος άξονας αφορά στη σημαντική κενότητα του όρου³³. Η τελευταία εντοπίζεται στην περιοχή των χαρακτηριστικών της έννοιας που αφορούν στην υπόσταση του φορέα της βούλησης. Η υπόσταση αυτή αποκτά με την πάροδο του χρόνου μη ανθρώπινα χαρακτηριστικά, ιδίως με την ουσιαστικοποιημένη χρήση της βούλησης. Ο δεύτερος άξονας ανάλυσης αφορά στη σημασία και στα εξωγλωσσικά χαρακτηριστικά της βούλησης. Η τελευταία αμβλύνεται με τη συγχώνευση που πραγματοποιείται μεταξύ της θέλησης και της πρόθεσης. Οι χρόνοι του πνευματικού γεγονότος και της φυσικής επίπτωσης της ενδεχόμενης υποστασιοποίησης του- όσον αφορά στη βούληση- μας οδηγούν σε αναφορές στο επικείμενο, άρα στο μέλλον. Η μη υποσχετική-επιστημική διάσταση αναφοράς στο μέλλον εδράζεται τεχνικά στην χρήση της βούλησης σε δεύτερο ή τρίτο πρόσωπο. Με την παρατήρηση αυτή έρχονται να συμφωνήσουν οι Traugott & Dasher (2001).³⁴ που αναφέρονται στην συστηματικά διακριτή χρήση κατά το μεσαίωνα τροπικών βοηθητικών ρημάτων όπως το shall και το will σε ορισμένο πρόσωπο- ανάλογα με την επικοινωνιακή πρόθεση. Έτσι, χρήση του shall σε πρώτο πρόσωπο και του will σε δεύτερο ή τρίτο γινόταν αν είχαμε έκφραση αναφοράς στο μέλλον/πρόβλεψη. Αντίθετα, χρήση του shall σε δεύτερο ή τρίτο πρόσωπο και του will σε πρώτο πρόσωπο αφορούσε σε υπόσχεση/πρόθεση ή δεοντολογική έκφραση.

Επιπρόσθετα, οι Traugott & Dasher αναδεικνύουν τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην επανανοηματοδότηση όρων και στην εστιασμένη χρήση της γλώσσας εκ μέρους των γλωσσικών πομπών (ομιλητών-συγγραφέων). Η επιλογή συγκεκριμένης υποστασιοποίησης σημασιών οδηγεί στη σταδιακή μετάβαση σε μία νέα σημαντική ορθοδοξία. Ο τρόπος έχει να κάνει με την σχέση πομπού-δέκτη. Ο δέκτης(ακροατής-αναγνώστης) εστιάζοντας σε συγκεκριμένες σημασίες τις αναπαράγει με τη σειρά του

---

³³ Η Bybee(1995) έρχεται να παρατηρήσει τεχνικά την ύπαρξη δύο περιοχών κενότητας του will -στην παλαιά Αγγλική και στην περίπτωση έκφρασης μέλλοντος στο παρελθόν: Κενότητα σε σχέση με το εάν το γεγονός-κατηγορημα έχει ολοκληρωθεί και σε σχέση με το εάν η τροπικότητα παραμένει σε ισχύ.

³⁴ Ως πηγή αναφοράς επικαλούνται το Grammatica Linguae Anglicanae (1653) του John Wallis.

ως ομιλητής ή συγγραφέας καθιστώντας αυτές ως κυρίαρχες στο συλλογικό ασυνείδητο.

Όπως είναι εμφανές, οι περιοχές κενότητας που παρουσιάζει ο όρος will οδήγησαν σε αλλαγές στο περιεχόμενο της σημασίας του. Είναι όμως τελικά όρος γλωσσικά κενός; Ο Nicolle (1998) τονίζει πως αν λάβουμε υπόψη όλες τις σημασίες της λέξης will τότε μιλάμε για έναν ξεκάθαρα αμφίσημο όρο³⁵. Ο Lytinen(1998) παρουσιάζει για τέτοιες περιπτώσεις μία συμβιβαστική εκδοχή: Ένας αυθεντικά αμφίσημος όρος μπορεί να παρουσιάζει σημασίες που είναι κενές. Η κενότητα άλλωστε είναι στενότερα συνδεδεμένη στη βιβλιογραφία με τον όρο will. Παρόλα αυτά θα πρέπει να σημειωθεί πως στην ελληνική απόδοση του όρου(όσο και στη γαλλική: πρβλ. *volonté*) μπορούν να εντοπιστούν περιοχές γλωσσικής απροσδιοριστίας, όπως α) η φύση του υποκειμένου ως προς το κατηγορημα ενέργειας της βούλησης: Θεία βούληση, ανθρώπινη βούληση β) η συλλογική ή μη υπόστασή του: ατομική βούληση, γενική(συλλογική) βούληση(*Volonté générale*). Το ζήτημα ωστόσο είναι αντικείμενο περαιτέρω μελέτης.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε πως σε κάθε περίπτωση ο όρος βούληση είναι ένας όρος που παρουσιάζει περισσότερες της μίας σημασίες με διαφοροποιούμενα ερμηνεύματα. Μέσω της αγγλόφωνης απόδοσης του όρου με δύο σημαίνοντα και τη διαπλοκή του περιεχομένου της σημασίας τους ο όρος παρουσιάζει τάση σημαντικής αλλαγής-ιδίως με τη χρήση του will. Επιπρόσθετα, η σύνδεση του με το φαινόμενο της κενότητας (ιδίως στην Αγγλική) καθιστά το εκάστοτε ερμήνευμα της σημασίας του έντονα συνδεδεμένο με το συγκεκριμένο στο οποίο εντοπίζεται.

2.5. Ο γλωσσικός άξονας ανάλυσης

Όπως είδαμε, η έννοια της βούλησης παρουσιάζει σημαντικά πεδία γλωσσικής κενότητας. Ως όρος είναι αρκετά ευμετάβλητος στην οριοθέτηση του περιεχομένου του. Επιπρόσθετα, αν και μπορούμε να διακρίνουμε βασικούς πυρήνες σημασίας, τα ερμηνεύματα του διαφοροποιούνται σε μεγάλο βαθμό, ιδίως αν αναλογιστούμε την ποικιλία και το εύρος χρήσης του μέσα στο χώρο των επιστημών.

Συνεπώς, προκύπτει η ανάγκη της ανάλυσης της βούλησης με βάση τα χαρακτηριστικά που προκύπτουν από το συγκεκριμένο και χωρίς καμία εκ των προτέρων οριοθέτηση του

---

³⁵ Εδώ μπορούμε να λάβουμε υπόψη το γεγονός πως το will μπορεί να αναφέρεται σε μία ψυχική ενέργεια αλλά και σε ένα έγγραφο με φυσική υπόσταση όπως είναι η διαθήκη.

περιεχομένου της. Αντίθετα, η σύγκριση του πυρήνα της έννοιας όπως προκύπτει μέσα από την αναλυόμενη οικονομική βιβλιογραφία και της -πιθανής-παρουσίας της έννοιας στην αντίστοιχη του συγγραφέα φιλοσοφική βιβλιογραφία γίνεται *ex post*. Πιθανές συγκλίσεις θα οδηγήσουν σε ανασύνθεση της έννοιας σε ένα δεύτερο επίπεδο ανάλυσης (μέσω της μεθοδολογικής προσέγγισης της Ιστορίας Οικονομικής Σκέψης). Ως εκ τούτου, η διεξαγόμενη έρευνα βασίζεται στην υπόθεση πως οι ερμηνευτικοί άξονες της βούλησης οδηγούν σε αρκετά διαφορετικές προσεγγίσεις-σε επίπεδο σημαινομένου- της έννοιας βούλησης.

Αν στο επίκεντρο μιας ερευνητικής προσπάθειας -όπως είναι η παρούσα- τίθενται ζητήματα πολλαπλών αναγνώσεων μιας έννοιας, τότε συνεπακόλουθα οφείλεται να αποδοθεί η δέουσα προσοχή στην κατηγοριοποίηση των εκφάνσεων σημασίας αυτής. Θα πρέπει δηλαδή να ανατρέξει κανείς στην αρχική εστία της σημειωτικής και να εστιάσει στη σχέση σήματος-σημαίνοντος-σημαινομένου σύμφωνα με την οπτική του Saussure:

«...Le signe linguistique unit non une chose et un nom, mais un concept et une image acoustique. Cette dernière n'est pas le son matériel, chose purement physique, mais l'empreinte psychique de ce son, la representation que nous en donne le témoignage de nos sens ; elle est sensorielle, et s'il nous arrive de l'appeler « matérielle », c'est seulement dans ce sens et par opposition à l'autre terme de l'association, le concept, généralement plus abstrait. ...»

Saussure (*CLG*, pp.73-74)

...

«..Nous proposons de conserver le mot signe pour désigner le total, et de remplacer concept et image acoustique respectivement par signifié et signifiant ces derniers termes ont l'avantage de marquer l'opposition qui les sépare soit entre eux, soit du total dont ils font partie. Quant à signe, si nous nous en contentons, c'est que nous ne savons par quoi le remplacer, la langue usuelle n'en suggérant aucun autre. ...»

Saussure (*CLG*, p.75)

Στην Ελληνική τα παραπάνω δύο αποσπάσματα έχουν ως εξής:

«...Το γλωσσικό σημείο ενώνει όχι ένα πράγμα και ένα όνομα, αλλά μια ιδέα και μια ακουστική εικόνα. Αυτή η τελευταία δεν είναι ο υλικός ήχος, πράγμα

καθαρά φυσικό, αλλά το ψυχικό αποτύπωμα του ήχου αυτού, η παράσταση που μας δίνει γι' αυτόν η μαρτυρία των αισθήσεών μας· είναι αισθητηριακή, κι' αν συμβαίνει να την ονομάζουμε «υλική», γίνεται με αυτή μόνο την έννοια και κατ' αντίθεση με τον άλλον όρο του συνειρμού, την ιδέα, που είναι γενικά πιο αφηρημένη. ...»
Saussure (*MTT*, p.100)

....

«...Προτείνουμε να διατηρήσουμε τη λέξη *σημείο* για να δηλώνουμε το όλο, και να αντικαταστήσουμε τις λέξεις ιδέα και ακουστική εικόνα αντίστοιχα με τους όρους: *σημαινόμενο*(signifié) και *σημαίνον* (signifiant). Οι τελευταίοι αυτοί όροι έχουν το πλεονέκτημα να δείχνουν την αντίθεση που τους χωρίζει είτε μεταξύ τους είτε από το όλο, που του αποτελούν μέρος. Όσο για τον όρο *σημείο* (signe), αν αρκούμαστε σ' αυτόν, είναι γιατί δεν ξέρουμε με ποιον να τον αντικαταστήσουμε· η γλώσσα που χρησιμοποιούμε δεν υποδεικνύει άλλο. ...»
Saussure (*MTT*, p.101)

Μέσα από την παράθεση των αποσπασμάτων αυτών από το *Cours de Linguistique Générale*, ο Γάλλος φιλόσοφος τονίζει τη σύλληψη του σήματος ως μία αναπόσπαστη ενότητα ανάμεσα στο σημαίνον- ηχητική εικόνα και στο σημαινόμενο- έννοια. Τα δύο αυτά συστατικά του σήματος, παρ'όλα αυτά, επιτελούν δύο διαφορετικές λειτουργίες σε επικοινωνιακό επίπεδο. Το μεν σημαίνον αποτελεί αποκύημα της εκάστοτε επικοινωνιακής σύμβασης, το δε σημαινόμενο αποτελεί την εσωτερική-εγκεφαλική υποστασιοποίηση του υπό εξέταση αντικειμένου. Στην περίπτωση της βούλησης φερ'ειπείν, η μη ύπαρξη φυσικού αντικειμένου που να αντανακλά την έννοια-σημαινόμενο της βούλησης καθιστά τη διάκριση στην αρχική σωσσυριανή της μορφής ως ουσιώδους και επίκαιρης³⁶.

---

³⁶ Το τριαδικό μοντέλο: 1)ήχος=>2)ιδέα=>3)αντικείμενο ακολουθείται από τους γλωσσολόγους από την εποχή της ψηφιοποίησης του νου (Auroux, 2005, σελ.121). Η μεγάλη σημασία του έργου του Saussure έγκειται στο ότι συνέδεσε τα 1) και 2)(αντικείμενα του ιδιαίτερου ενδιαφέροντος της γλωσσολογίας και της φιλοσοφίας της) με τη διχοτομημένη έννοια του σημείου σε δύο διαφορετικούς άξονες ανάλυσης: Στη διαχρονική και στη συγχρονική ανάλυση. Όσον αφορά στη συγχρονική ανάλυση, μεγάλο ρόλο διαδραματίζει η αξία του σημείου, η ιδιαίτερη θέση του στο σύστημα των αλληλοεξαρτώμενων σημείων της γλωσσικής πραγμάτωσης. Η εισαγωγή νέων σημείων σε ένα γλωσσικό σύστημα οδηγεί στη

Η διάκριση αυτή μετουσιώνεται σε κατηγορίες εύρεσης αναφορών μέσα στις εξεταζόμενες πηγές. Χτίζοντας πάνω σε αυτή την υπόθεση, και με στόχο την αποτύπωση των πολλαπλών ερμηνευμάτων ενός όρου, γίνεται κατασκευή ενός πίνακα που προσπαθεί να εξαντλήσει όλες τις πιθανές περιπτώσεις εμφάνισης, με οποιαδήποτε μορφή, της βούλησης.

Στη θέση του σημαίνοντος τίθεται η έννοια της βούλησης³⁷ με τα συνώνυμα *will* και *volition*³⁸ αλλά και περιφραστικές αναφορές στο σήμα βούληση (μη άμεσες λεκτικές αναφορές στον όρο).

Για την εύρεση της θέσης του σημαινομένου αξιοποιείται η έννοια της συμπαράδηλωσης³⁹, καθώς μέσω της έννοιας αυτής μπορούμε να προσεγγίσουμε αναλυτικότερα τη σχέση σημαίνοντος-σημαινομένου: Έτσι, το κειμενικό περιβάλλον

μεταβολή της αξίας των σημείων στον άξονα της διαχρονίας. Εδώ θα πρέπει να τονιστεί πως ο Saussure εκλαμβάνει τη γλώσσα ως μορφή και όχι ως ουσία. Επί παραδείγματι, οι μεταβολές που πιθανόν να πραγματοποιηθούν σε ένα σύστημα με καθορισμένη αξία της βούλησης, οδηγούν σε μια νέα αξία όχι μόνο του όρου βούληση, αλλά και άλλων όρων που συνδέονται μεταξύ τους, καθορίζοντας μια νέα συγχρονία. Ο καθορισμός της νέας συγχρονίας (όπου η ανάλυση οποιασδήποτε παλαιάς αξίας όρων δεν επιτελεί κάποιο ρόλο) είναι αποτέλεσμα μιας ευρύτερης κοινωνικοπολιτισμικής-ιδεολογικής δυναμικής που επαναπροσδιορίζει το γλωσσικό συμβόλαιο (βλ. Auroux, 2005, σελ.121-125 & 333-337).

³⁷ Αποδίδεται ως βούληση ή θέληση για τη χρονική περίοδο κάλυψης. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί η παρατήρηση του Λίποβατς για τη μετεξέλιξη της σημασίας της έννοιας με σημαντικές διαφορές ανάμεσα στην αρχαία εκδοχή της (βούλησις) και τη μεταγενέστερη υποδοχή στον φιλοσοφικό στοχασμό της θέλησης ή βούλησης (βλ. Λίποβατς, 1996, σελ.203).

³⁸ Η σχέση συνωνυμίας ανάμεσα στους δύο όρους-*will* και *volition*- θεμελιώνεται κατά κύριο λόγο ως γνωστική καθ'ότι μοιράζονται με ακρίβεια μια δέσμη κοινών σημασιολογικών χαρακτηριστικών, ενός σημήματος δηλαδή (βλ. Stanojević, Maja (2009) · οι Diaye και Lapidus (2012) διευκρινίζουν για παράδειγμα πως δεν υφίσταται σημασιολογικά διαφοροποιημένη χρήση των δύο όρων στη χιουμάνη εργογραφία.

³⁹ Βλ. Barthes(1967); Chandler, (2002). Η καταδήλωση αφορά στη βασική «κυριολεκτική» σημασία ενός όρου. Η συμπαράδηλωση αφορά στους συνειρμούς σε ένα δεύτερο, κοινωνικοπολιτισμικό επίπεδο. Σε κάθε περίπτωση, η καταδήλωση κατά Barthes δεν είναι παρά μία ακόμη συμπαράδηλωση (μία αποδιδόμενη σημασία που εξαρτάται από το κοινωνικό περιβάλλον εμφάνισης) με μεγαλύτερη παρατηρούμενη συχνότητα.

στο οποίο εντοπίζεται η έννοια εντάσσεται σε ένα σημαντικό πεδίο, είτε αυτό αφορά τη φιλοσοφία είτε την οικονομική επιστήμη.

Πίνακας 3: Το σημείο «Βούληση» και οι συνδιαμορφούμενες διακρίσεις σχέσεων σημαίνοντος-σημαινομένου

	<u>Ταυτόσημο σημαίνον</u>	<u>Αποκλίνον σημαίνον</u>	
		<i>Μερικώς αποκλίνον σημαίνον</i>	<i>Ετερογενές σημαίνον</i>
<u>Ταυτόσημο σημαινόμενο</u>	Α.Κύριες & γνήσιες αναφορές	Β.Δευτερεύουσες- γνήσιες αναφορές	Γ.Έμμεσες αναφορές
<u>Αποκλίνον σημαινόμενο</u>	Δ.Λανθάνουσες αναφορές	Ε.Δευτερεύουσες- λανθάνουσες αναφορές	-

Περιγραφή αναλυτικών κατηγοριών (βλ.πίνακα ανωτέρω):

Α) Κύριες και γνήσιες αναφορές: Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται οι αναφορές με πλήρη ταύτιση σημαίνοντος-σημαινομένου ως προς το πεδίο των εξεταζόμενων συμπαραδηλώσεων. Έτσι εξετάζονται σημαίνοντα όπως will, volition, αλλά και συντάγματα όπως: Goodwill, illwill⁴⁰

⁴⁰ Τα εν λόγω συντάγματα λόγω της αντιθετικής τους υπόστασης εντάσσονται στη διάκριση σεσημασμένης-μη σεσημασμένης μορφής. Υπό αυτή την έννοια το goodwill είναι μη σεσημασμένος όρος: Η μη εξουδετέρωση πλαισίου που απαιτείται ως κριτήριο -υπό την έννοια της χρήσης του συντάγματος ως γενικός όρος(generic term)-πληρείται (Clark&Clark, 1977)· σύμφωνα με την καντιανή παράδοση, η βούληση είναι η μοναδική έννοια που μπορεί να χαρακτηριστεί ως αυτοφυώς καλή άνευ εξέτασης.

Παράδειγμα

«...The regular payment of his salary should not depend upon the good **will**, or even upon the good economy of that power. ...»

Smith, WN⁴¹, Βιβλίο V, Κεφάλαιο I, μέρος II, σελ. 470

Β) Δευτερεύουσες- γνήσιες αναφορές: Εδώ εντάσσονται παράγωγες λέξεις όπως: willful, willing, willingness, voluntary, voluntarily, benevolence, κτλ. στην περίπτωση που το σημεινόμενο τους σχετίζεται σαφώς με τα επιλεχθέντα συμπαραδηλωτικά πεδία.

Παράδειγμα

«...The difference of talents comes then to be taken notice of, and widens by degrees, till at last the vanity of the philosopher is **willing** to acknowledge scarce any resemblance....»

WN, Βιβλίο I, Κεφάλαιο II, σελ. 10

Γ) Έμμεσες αναφορές: Σε αυτό το είδος αναφορών δεν υπάρχει καμία αναφορά στη βούληση ως προς το κομμάτι του σημαίνοντος. Παρ'όλα αυτά, είναι εμφανής ο συγκεκριμενικός ή περικειμενικός εντοπισμός (ιδίως σε τμήματα λόγου που αφορούν έμμεσες πηγές ή αλληλογραφία) της έννοιας της βούλησης στο κομμάτι του σημεινομένου.

Παράδειγμα

«...Two greyhounds, in running down the same hare, have sometimes the appearance of acting in some sort of concert. Each turns her towards his companion, or endeavours to intercept her when his companion turns her towards himself. This, however, is not the effect of any contract, but of the accidental concurrence of their passions in the same object at that particular time. Nobody ever saw a dog make a fair and deliberate

---

⁴¹Συντομογραφία: Smith, A. (1776), *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Hampshire:Harriman House,2007

exchange of one bone for another with another dog. Nobody ever saw one animal, by its gestures and natural cries signify to another, this is mine, that yours. ...»

Smith, WN, Βιβλίο I, Κεφάλαιο II, σελ.9

Δ) Λανθάνουσες αναφορές: Εδώ εμπερικλείονται αποστροφές λόγου, χρήσεις της βούλησης ως τροπικό βοηθητικό ρήμα(βλ.will: σχηματισμός μελλοντικών χρόνων), χρήσεις της βούλησης εκτός πεδίου εξέτασης συμπαραδηλώσεων, σύνθετα παράγωγα-συντάγματα(π.χ.tenant-at-will) στα οποία το σημαινόμενο τίθεται εκτός ανάλυσης.

Παράδειγμα

«...In every civilized society, in every society where the distinction of ranks has once been completely established, there have been always two different schemes or systems of morality current at the same time; of which the one may be called the strict or austere; the other the liberal, or, if you **will**, the loose system. ...»

Smith, WN, Βιβλίο V, Κεφάλαιο I, σελ.514

Ε) Εδώ εντάσσονται παράγωγες λέξεις όπως: willful, willing, willingness, voluntary, voluntarily, benevolence, κτλ.-όπως ακριβώς και στη Β κατηγορία. Στην κατηγορία αυτή όμως το σημαινόμενο αποκλίνει από το πεδίο των προς εξέταση συμπαραδηλώσεων

Παράδειγμα

«..I am always **willing** to run some hazard of being tedious, in order to be sure that I am perspicuous; and, after taking the utmost pains that I can to be perspicuous, some obscurity may still appear to remain upon a subject, in its own nature extremely abstracted. ...»

Smith, WN, Introduction, σελ.48

Παρατηρήσεις και υποθέσεις: Α) Ως σημαίνον θέτουμε οποιοδήποτε μόρφημα⁴², λέξημα⁴³ ή σύνταγμα⁴⁴ που κειμενικά, συγκεκριμένα⁴⁵ ή περικειμενικά⁴⁶ αναφέρεται στην έννοια της βούλησης υπό την εκάστοτε αλλόγλωσση απόδοση του όρου.

Β) Ως σημαινόμενο καλούμε κάθε νοηματοδότηση του όρου που μπορεί να ενταχθεί σε συμπαραδηλώσεις φιλοσοφικού ή οικονομικού περιεχομένου. Αυτές μπορεί να αφορούν οποιοδήποτε κλάδο και υποκλάδο της φιλοσοφίας (Ηθική Φιλοσοφία,

---

⁴² Ο όρος μόρφημα στη μορφολογία και γενικότερα στη γλωσσολογική θεωρία αναφέρεται στο ελάχιστο συστατικό της λέξης που διαθέτει σημασία ή γραμματική λειτουργία (βλ.Μπαμπινιώτης,1998). Υπό αυτή την έννοια, στην περίπτωση της παρούσας διατριβής ως μόρφημα μπορούμε να θέσουμε μόνο-υπό την προϋπόθεση της μη διαιρεσιμότητας- τον όρο will. Η σύνδεση σημασίας και μορφής σε αυτό το ελάχιστο επίπεδο του μορφήματος είναι σημαντικό αντικείμενο ανάλυσης που εντάσσεται στην πρόσφατη έρευνα που αφορά στη δομή και το περιεχόμενο του αφηρημένου λεξικού (Ράλλη, 2005).

⁴³ Η επιλογή του όρου λέξημα καλύπτει τον κατάλογο των γραμματικών εκφάνσεων σε επίπεδο σήμανσης του όρου βούληση. Όπως παρατηρεί σχετικά η Ράλλη(2005), «Το λέξημα αντιπροσωπεύει όλους τους διαφορετικούς γραμματικούς(κλιτούς) τύπους μιας λέξης, ανάλογα με το γραμματικό περιβάλλον στο οποίο εμφανίζεται, εκφράζοντας συγχρόνως τη βασική λεξική της σημασία»

⁴⁴ Η περίπτωση των συνταγματικών σχέσεων έχει ιδιαίτερη σημασία υπό την ευρύτερη σκοπιά της σημειωτικής. Στο σημειωτικό επίπεδο το σύνταγμα είναι ένα δομημένο σύνολο σημαινόντων με σημασία (Chandler, 2002) . Υπό αυτή την έννοια, τα συντάγματα κρίνονται ιδιαίτερος καθοριστικά στην αναζήτηση έμμεσων αναφορών στη βούληση.

⁴⁵ Το συγκεκριμένο αφορά κατά τον Μπαμπινιώτη (1985, σελ.82) σε ένα ευρύτερο των συμφραζομένων κειμενικό περιβάλλον. Το περικείμενο ως γενικότερος όρος κατά τον ίδιο συγγραφέα αφορά στο σύνολο που αποτελείται από το συγκεκριμένο και τα συμφραζόμενα. Οι Γεωργακοπούλου και Γούτσος(2008, σελ.57) βασιζόμενοι στη διάκριση αυτή του Μπαμπινιώτη ταυτίζουν στη λειτουργική τους χρήση το συγκεκριμένο και τα συμφραζόμενα και προχωρούν σε ανάλυση και περαιτέρω κατηγοριοποίηση της περικειμενικότητας σε στενή συνάρτηση με την προθετικότητα των κειμένων.

⁴⁶ Βλ.υποσημείωση 20 ανωτέρω. Το περικείμενο αφορά κυρίως στη σύνδεση του κειμένου με μη αμιγώς ενδοκειμενικά/εξωκειμενικά στοιχεία ή αλλιώς με την ιδιαίτερη θέση του κειμένου ως λόγος μέσα στο καταστασιακό περιβάλλον στο οποίο εντάσσεται (π.χ. συναισθηματική φόρτιση, κοινωνικές σχέσεις, γνωστικό υπόβαθρο, αλλότρια επικοινωνιακά μέσα όπως χειρονομίες, τρόπος εκφοράς λόγου, ιδιαίτερα πολιτισμικά στοιχεία κ.α.)

επιστημολογία, μεταφυσική, οντολογία, κτλ.) της ψυχολογίας(κυρίως στο κομμάτι της θεωρίας της ενδοσκόπησης), και της οικονομικής θεωρίας.

Γ) Τα κείμενα επιλέγονται στη βάση της συνεισφοράς του συγγραφέα τόσο στο πεδίο της Φιλοσοφίας όσο και σε αυτό της Πολιτικής Οικονομίας.

Περιορισμοί:

1) Εκτός ανάλυσης μένουν τα πεδία της πολιτικής φιλοσοφίας και της φιλοσοφίας του δικαίου λόγω του ειδικού συνδηλωτικού βάρους του όρου στον κεντρικό πυρήνα σκέψης των αντίστοιχων επιστημών.

2) Η χρονική περίοδος κάλυψης δεν επεκτείνεται πέρα από το 1870. Σύμφωνα με κάθε περιοδολόγηση⁴⁷ της ιστορίας της οικονομικής σκέψης, οι τρεις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα είναι μία περίοδος ριζικών αλλαγών του πυρήνα της οικονομικής σκέψης (βλ. οριακή επανάσταση). Η παρούσα διατριβή αποσκοπεί στην εξέταση της συνεξέλιξης της σημασίας της βούλησης και του αρχικού πυρήνα της οικονομικής επιστήμης μέχρι τη διαμόρφωση της τελευταίας ως πρόγραμμα (βλ. Lakatos, 1980) με διακριτά όρια.

3) Η Β και η Ε κατηγορία έτσι όπως προκύπτουν από τον παραπάνω πίνακα μένουν εκτός ανάλυσης λόγω της δυσκολίας διάκρισης του σημαινομένου τους από άλλες συγγενείς έννοιες όπως προθυμία και προαίρεση.

2.6. Ο άξονας ανάλυσης της Ιστορίας Οικονομικής Σκέψης

Το δεύτερο στάδιο ανάλυσης που ακολουθείται μετά τον εντοπισμό των αναφορών στη βούληση μέσα από τη γλωσσική προσέγγιση που παρουσιάστηκε, αφορά στη σύνθεση του ρόλου της βούλησης μέσα από την οπτική της *Ιστορίας Οικονομικής Σκέψης* (Ι.Ο.Σ.). Κρίνεται σκόπιμο λοιπόν να γίνει μία παρουσίαση των βασικών προς επιλογή μεθοδολογικών προσεγγίσεων με βάση την Ι.Ο.Σ.

Εν αρχή θα μπορούσαμε να πούμε πως η μεθοδολογία της έρευνας στην *Ιστορία της Οικονομικής Σκέψης* καλύπτει ένα φάσμα εργασιών που κινούνται ανάμεσα σε δύο

---

⁴⁷ Βλ. Landreth & Colander(2001), Screpanti & Zamagni (2004), Roncaglia (2005), Hunt & Lautzenheiser(2011)

πόλους: Την απολυτιστική και τη σχετικιστική προσέγγιση (Blaug 1962, Καραγιάννης⁴⁸ 1998, Zouboulakis 2001).

Η απολυτιστική προσέγγιση, όπως εισάγεται με τον Blaug(1962) αφορά μία πορεία ανάπτυξης του διανοητικού αντικειμένου της οικονομικής με κατεύθυνση από το λάθος προς το σωστό. Κατά τον Klaes (2003) είναι μία προσέγγιση κρίσης των παλαιών θεωριών με βάση ορισμένα κριτήρια. Αν τα κριτήρια αυτά αντλούνται από τη σύγχρονη οικονομική, τότε είναι πολύ πιθανόν να μιλάμε για μία ορθόδοξη ή “whig” ιστορία που προσδιορίζει την εξέλιξη της επιστήμης γραμμικά, από το σκότος (λάθος) στο φως (αλήθεια). Είναι επίσης μία οπτική με «αποστειρωμένο» ενδιαφέρον για το κείμενο αυτό καθαυτό και ουδόλως για τις προκειμένες του.

Η σχετικιστική προσέγγιση πάλι κατά τον Klaes (Ibid.) έχει έναν αγνωστικιστικό χαρακτήρα. Αντιπαραβάλλει τις παλιές θεωρίες με τις σύγχρονες στο πλαίσιο όμως ταυτόσημων ή σχεδόν ταυτόσημων συνθηκών εξέτασης. Ως εκ τούτου δεν υποδεικνύει το σωστό ή το λάθος παρά μάλλον το ιστορικά επαρκές ή ανεπαρκές.(Blaug 1962; Klaes 2003)

Στον αντίποδα, κι ενώ η διάκριση απολυτιστικής-σχετικιστικής προσέγγισης χαρακτηρίζεται από τον ίδιο τον Blaug (1962) από μία πλήρη αντίθεση (“polar opposites”) θα πρέπει να σημειωθεί πως οι δύο αυτοί «πόλοι» στην πραγματικότητα δεν είναι διαμετρικά αντίθετοι μεταξύ τους. Όπως παρατηρεί ο Zouboulakis (2001) ο σχετικισμός φέρει μία μορφή εξωτερικής εστίασης στην ανάλυση του (υπό την έννοια της ανάδειξης της σημασίας των ιστορικών συνθηκών διαμόρφωσης μίας θεωρίας). Από την άλλη πλευρά όμως, η ανάλυση του απολυτικισμού δεν είναι αποκλειστικά εσωτερικής εστίασης αφού εισάγει μία διαλεκτική με τη σύγχρονη των οικονομικών πραγμάτων θεώρηση. Υπό αυτή την έννοια η εν λόγω διαλεκτική προσιδιάζει στη μορφή της αναθεωρητικής ιστορίας (retrospectivism). Ως εκ τούτου, οι δύο αυτοί μεθοδολογικοί πυλώνες δρουν συμπληρωματικά, κάτι το οποίο βρίσκει δια της εφαρμογής εμπειρική επιβεβαίωση. (βλ. Schumacher, 2012)

---

⁴⁸ Ο Καραγιάννης(Ibid.) θέτει ως τρίτο πόλο την προσέγγιση επίλυσης προβλήματος κατά Hollander (Συνδυαστική της απολυτιστικής και της σχετικιστικής προσέγγισης μέθοδος). Η μέθοδος αυτή έχει να κάνει με την εύρεση ενός προβλήματος που έχει ανακύψει ιστορικά κατά μία φάση εξέλιξης της οικονομικής επιστήμης και την ανάλυση της επάρκειας των διαφόρων προσεγγίσεων λύσης του σε αντιπαραβολή με τα σύγχρονα μεθοδολογικά εργαλεία.

Ο ίδιος ο Blaug(1990) ακολουθώντας την τετραμερή φιλοσοφική διάκριση του Rorty(1984) κάνει μία σημαντική στροφή: Μετονομάζει τον απολυτισμό σε λογική ανακατασκευή και το σχετικισμό σε ιστορική ανακατασκευή. Η αλλαγή είναι ουσιώδης από τη στιγμή που ο Blaug στενεύει τον πυρήνα του σχετικισμού. Αυτή η μετονομασία προσιδιάζει στη μεταστροφή⁴⁹ του Blaug υπέρ του δεύτερου «σχετικιστικού» πόλου(Βλ. Maas, 2013) και εδράζεται στο γεγονός πως η ιστορική ανακατασκευή κατά Blaug είναι η ορθή μεθοδολογική προσέγγιση των θεωριών με βάση το γνωστικό υπόβαθρο της εκάστοτε εξεταζόμενης περιόδου⁵⁰ και όχι με βάση την τωρινή μας γνώση της «μοντέρνας» οικονομικής-πράγμα που είναι αντικείμενο της λογικής ανακατασκευής (η «μετάφραση» δηλαδή παλαιών θεωριών σε σύγχρονους όρους και η προσέγγιση τους με σημερινά εργαλεία-μοντέλα). Πέρα από τη διάκριση ιστορικής-λογικής ανακατασκευής θα πρέπει να σημειωθεί πως ο Rorty διακρίνει ως δύο άλλα είδη τη δοξογραφία και υπό ένα σχετικιστικό πρίσμα και τη λεγόμενη *Geistesgeschichte* (ιστορία του πνεύματος). Η δοξογραφία αποτελεί την προσπάθεια αναπροσαρμογής των κειμένων των παλαιών στοχαστών με στόχο την αξιολόγηση του περιεχομένου τους με βάση τη θεωρία της σύγχρονης οικονομικής «ορθοδοξίας». Η ιστορία του πνεύματος είναι η απόπειρα εντοπισμού των κυρίαρχων ερωτημάτων έτσι όπως διαμορφώθηκαν από την παράδοση της παρελθούσας διαχρονίας της οικονομικής σκέψης και τη διαδρομή των ιδεών μεταξύ των στοχαστών. Σημαντικό ρόλο σε αυτή την περίπτωση διαδραματίζει η έρευνα της σύνδεσης των ιδιαίτερων ιστορικών συνθηκών και γεγονότων με την ανέλιξη σε κεντρικό ρόλο ενός ερευνητικού ερωτήματος που ταλάνισε την σκέψη των οικονομικών στοχαστών⁵¹.

Επανερχόμενοι στο δίπολο λογικής- ιστορικής ανακατασκευής θα πρέπει να τονιστεί πως η διάκριση των Blaug-Rorty δεν είναι η μόνη. Ο Lakatos ακολουθώντας την

---

⁴⁹ Η μεταστροφή αυτή αποκρυσταλλώνεται πλήρως και με τη διαφοροποιημένη πέμπτη έκδοση του *Economic Theory in Retrospect* του Blaug(1962)[1997].

⁵⁰ Ο ίδιος ο Blaug βέβαια θεωρεί πως αυτό είναι σχετικά αδύνατο: Κανείς δεν είναι σε θέση να πραγματοποιήσει το σχετικό άλμα προς τα πίσω αγνοώντας το γνωσιακό χάσμα με το σήμερα(Βλ. Blaug 2001). Παρ' όλα αυτά η προσπάθεια και μόνο δημιουργεί συνθήκες εμβριθέστερης κατανόησης.

⁵¹ Για μία επισκόπηση της εξέλιξης σε ιστορικό επίπεδο των ίδιων των ιστοριογραφικών μεθόδων στην ΙΟΣ βλέπε Ζουμπουλάκης (1995).

μερτονιανή⁵² προσέγγιση δίνει έμφαση στη λογική ανακατασκευή⁵³ καθιστώντας την ιστορική ανακατασκευή μία υπολειμματική θεωρία ή αλλιώς μία θεωρία των υποσημειώσεων. Ως εκ τούτου, η λογική ανακατασκευή αντιστοιχεί στον εσωτερικό πυρήνα της θεωρίας ενώ οι υποσημειώσεις αναφέρονται στις εξωτερικές επιδράσεις που δέχτηκε η θεωρία ή στη θέση της τελευταίας στο διανοητικό γίγνεσθαι της εποχής. Ο Emmett (2003) πάλι βλέπει τη λογική ανακατασκευή με μία πιο στενή έννοια σε σχέση με το Blaug: Εν αντιθέσει με την κειμενική εξήγηση ή την ιστορική ανακατασκευή, η λογική ανακατασκευή δεν προϋποθέτει ούτε αποζητά ερμηνευτικά τη γνώση ή την προσέγγιση μιας γενικής θέσης ενός συγγραφέα. Αρκεί η μερική ή τμηματική προσέγγιση ενός αποσπάσματος για τον έλεγχο και την κατάρριψη ή αποδοχή μίας θέσης ενός συγγραφέα σε σύγχρονους όρους.

Τέλος, η Marcuzzo (2008), έχοντας ανασκοπήσει τη βιβλιογραφία όσον αφορά τις ερευνητικές εργασίες στην ΙΟΣ και χωρίς να υπεισέρχεται στο ζήτημα της διάκρισης ανάμεσα σε λογική και ιστορική ανακατασκευή⁵⁴, καταδεικνύει τέσσερις διαφορετικούς δρόμους έρευνας στην ΙΟΣ. Αυτοί είναι:

α) η μέθοδος της κειμενικής εξήγησης (textual exegesis), β) η μέθοδος των λογικών ανακατασκευών (rational reconstructions), γ) η συγκεκριμενική ανάλυση (contextual analysis), και δ) η ιστορική αφήγηση (historical narrative).

Η κειμενική εξήγηση έχει ως βασική χρονική αφετηρία τη δουλειά του Stigler(1965) ο οποίος με αφορμή τη μελέτη της κατά κεφαλή ζήτησης καλαμποκιού κατά Ricardo, παραθέτει τη συγκεκριμένη μέθοδο ως εκείνη που χρησιμοποιείται όταν επιχειρείται η

---

⁵² Σύμφωνα με τον Merton (1938, p.409) κάθε ιστορική προσέγγιση ενός επιστημονικού αντικειμένου αφορά στο εσωτερικό περιβάλλον μιας θεωρίας ενώ οι εξωτερικές συνθήκες επηρεασμού της εντάσσονται στο αντικείμενο εστίασης κοινωνιολογικών προσεγγίσεων. Για τη σύνδεση της μερτονιανής παράδοσης με την ιστοριογραφική προσέγγιση του Lakatos βλ. Klaes(2003).

⁵³ Θα πρέπει να σημειωθεί πως ο Lakatos δεν κάνει ρητή αναφορά σε διάκριση ιστορικής-λογικής ανακατασκευής. Η ιστορική ανακατασκευή απαντάται μόνο με τον επιθετικό προσδιορισμό λογική-rational historical reconstruction (Lakatos, 1971,p.109). Η ιστορική ανακατασκευή εντάσσεται σε λακατοσιανούς όρους στην «απόκλιση» της πραγματικής ιστορίας από το πλαίσιο της λογικής ανακατασκευής(*ibid.*, p.107)

⁵⁴ Ο ίδιος ο Blaug (2003) στην απάντηση του στην κριτική που δέχεται από τον Signorino(2003) αποφαινεται: «...I emphasize once again that the distinction between rational and historical reconstructions is not a water-tight distinction but a matter of emphasis...»

ανακατασκευή σε ιστορική βάση θεωρητικών θέσεων παλαιών οικονομικών υποδειγμάτων σε αντιπαράβολή με αντίστοιχες θέσεις που απορρέουν από τη σημερινή επιστημονική γνώση.

Η λογική ανακατασκευή-υπό ευρεία ή στενή έννοια - χρησιμοποιείται όταν επιδιώκεται η ανακατασκευή και μεταγραφή οικονομικών θεωριών του παρελθόντος σε όρους σύγχρονης οικονομικής ανάλυσης.

Η θεμελιώδης διαφορά μεταξύ λογικής ανακατασκευής και κειμενικής εξήγησης είναι ότι στη δεύτερη απουσιάζει η χρήση σύγχρονων εργαλείων και μοντέρνας ορολογίας καθώς στόχος εδώ είναι η αντιπαράβολή μίας θεωρητικής θέσης του παρελθόντος με μία αντίστοιχη σύγχρονη.

Η ιστορική αφήγηση αποσκοπεί στην ανίχνευση σχολών σκέψης, επιρροών και διεπιστημονικών επαφών στα θεμέλια της διαμόρφωσης οικονομικών θεωριών. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί πως η ιστορική αφήγηση εστιάζει σε πολύ μεγάλο βαθμό και στην ανίχνευση της σημασίας και του ρόλου που διαδραμάτισαν λιγότερο γνωστοί διανοητές μέσα στο φάσμα της οικονομικής εργογραφίας.

Τέλος, η συγκειμενική ανάλυση αποτελεί τη συνδυαστική αρχειακή έρευνα με στόχο την ανεύρεση των ιδιαίτερων συνθηκών και πτυχών που οδήγησαν στη διαμόρφωση μίας οικονομικής θεωρίας.

Στον πίνακα που ακολουθεί παρουσιάζεται μία σύνοψη των βασικών μεθοδολογιών που χρησιμοποιούνται στην Ιστορία Οικονομικής Σκέψης.

Πίνακας 4. Σύνοψη ερευνητικών μεθοδολογιών Ιστορίας Οικονομικής Σκέψης

ΜΕΘΟΔΟΣ	ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ
Κειμενική εξήγηση (textual exegesis)	Ανακατασκευή σε ιστορική βάση θεωρητικών θέσεων παλαιών οικονομικών υποδειγμάτων σε αντιπαράβολή με αντίστοιχες θέσεις που απορρέουν από τη σημερινή επιστημονική γνώση	Stigler (1965), Rashid (2000)
Λογική ανακατασκευή (rational reconstruction)	Μεταγραφή οικονομικών θεωριών του παρελθόντος σε όρους σύγχρονης οικονομικής ανάλυσης.	Blaug (1962), Moscati (2007)
Συγκειμενική ανάλυση (contextual analysis)	Συνδυαστική αρχαιακή έρευνα με στόχο την ανεύρεση των ιδιαίτερων συνθηκών και πτυχών που οδήγησαν στη διαμόρφωση μίας οικονομικής θεωρίας.	Sraffa(1951-1973), Bagchi (2014)
Ιστορική αφήγηση (historical narrative)	Μέθοδος ανίχνευσης σχολών σκέψης, επιρροών και διεπιστημονικών επαφών στα θεμέλια της διαμόρφωσης οικονομικών θεωριών.	Hoaas (1993), Bordo & Haubrich (2010)
Ιστορία του πνεύματος (Geistesgeschichte)	Απόπειρα εντοπισμού των κυρίαρχων ερωτημάτων έτσι όπως διαμορφώθηκαν από την παράδοση της παρελθούσας διαχρονίας της οικονομικής σκέψης και τη διαδρομή των ιδεών μεταξύ των στοχαστών	Spengler(1980)
Επιλυτική μέθοδος (Hollander)	Συνδυαστική μέθοδος· εύρεση ενός προβλήματος που έχει ανακύψει ιστορικά κατά μία φάση εξέλιξης της οικονομικής επιστήμης και την ανάλυση της επάρκειας των διαφόρων προσεγγίσεων επίλυσής του.	Hollander(2005)
Ιστορική ανακατασκευή	Εξέταση των κειμένων μιας οικονομικής θεωρίας με βάση την επιστημονική γνώση της εκάστοτε εποχής συγγραφής τους.	Dickens (2011), Giordano & Zollino (2015)

Η παρούσα έρευνα εκλαμβάνει την ιστορία των οικονομικών ιδεών ως μία δυναμική διαδικασία προσλαμβάνοντας στοιχεία τόσο από την σχετική όσο και από την απόλυτη προσέγγιση της έρευνας (Landreth & Colander 2002). Ακολουθώς θεωρείται πως η εξέλιξη των ιδεών δεν πραγματοποιείται χωρίς την παρουσία παλινδρομήσεων αλλά ούτε και χωρίς την επίδραση εσωτερικών δυνάμεων(σχολών σκέψης) και εξωτερικών παραγόντων(ιστορικών γεγονότων). Θέση του γράφοντος είναι λοιπόν πως το να προκρίνει κανείς την ερμηνευτική δυναμική μίας υπόθεσης δεν μπορεί να επιφέρει συλλογική ισχυροποίηση μίας προσέγγισης έναντι μίας άλλης.

Ως εκ τούτου, κρίνεται σκόπιμο να χρησιμοποιηθεί ένα μεθοδολογικό μίγμα, ανάλογα με τα επιμέρους ερωτήματα της έρευνας. Από τη στιγμή που αναζητούνται περίοδοι έντασης χρήσης μίας πολυπρισματικής έννοιας όπως είναι αυτής της βούλησης (με τα «θολά» όρια χρήσης της μέσα σε διάφορα επιστημονικά πεδία), σίγουρα η μέθοδος της *ιστορικής αφήγησης* δεν μπορεί επομένως να αγνοηθεί, καθώς προκρίνει την ανίχνευση ιδιαίτερων δυναμικών και σχολών σκέψης που αναδύονται μέσα στο ιστορικό φάσμα. Επιπρόσθετα, η αρχειακή έρευνα είναι ιδιαιτέρως χρήσιμη τη στιγμή που διάφορες εκδοτικές στρατηγικές οδηγούν στη μετατόπιση του ενδιαφέροντος του επιστημονικού διαλόγου. Η συνειδητή απουσία χρήσης εννοιών σε αυτή την περίπτωση και η χρήση πληροφοριών έτσι όπως προκύπτει από τον διάλογο των στοχαστών, οδηγεί στη μεθοδολογική ατραπό της *συγκριμενικής ανάλυσης*. Τέλος, η σύνδεση της έννοιας της βούλησης με νευραλγικής σημασίας ζητήματα Πολιτικής Οικονομίας όπως είναι αυτό της αξίας, οδηγεί σε μία απόπειρα εισαγωγής της *ιστορικής ανακατασκευής* ως μεθόδου ιδιαίτερης ερμηνευτικής αξίας σε περιπτώσεις όπως είναι αυτή του Samuel Bailey (Βλέπε κατωτέρω,σελ.120).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η ΒΟΥΛΗΣΗ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ 18^{ΟΥ} ΚΑΙ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ

Όπως αναφέρθηκε ήδη, οι κύριες πηγές διασποράς της έννοιας στον χώρο των επιστημών υπήρξαν η Φιλοσοφία, η Ψυχολογία και η Ψυχοφυσιολογία. Αν υποθέσουμε πως εκ των τριών αυτών πηγών ιδιαίτερα κατά τον 18^ο αλλά και κατά τον 19^ο αιώνα, χρονική περίοδο κάλυψης της ερευνητικής αυτής προσπάθειας, η Φιλοσοφία διέθετε το πλέον σημαντικό ιστορικό χρήσης της έννοιας, είναι εύκολα αντιληπτή η σημασία ανίχνευσης της πορείας της φιλοσοφικής έκφανσης της βούλησης μέσα σε αυτούς τους δύο αιώνες.

Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιαστεί η πορεία αυτή της βούλησης με βάση τέσσερις ογκόλιθους της Δυτικής Φιλοσοφίας: Τους Immanuel Kant (1724-1804), Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), Arthur Schopenhauer (1788-1860) και Friedrich Nietzsche (1844-1900).

Η επιλογή των τεσσάρων αυτών φιλοσόφων εδράζεται στην εμβέλεια της επίδρασης τους στον ευρύτερο στοχασμό της εποχής τους (έως και σήμερα) όπως επίσης και στις αρκετά διαφορετικές εκφάνσεις-σε επίπεδο τόσο μορφής όσο και περιεχομένου- της βούλησης που ανέπτυξαν. Η κοινή εθνικότητα τους είναι βάση αλληλεπιδράσεων(ιδιαίτερα εμφανής στην περίπτωση του βολονταρισμού του Schopenhauer και Nietzsche) αλλά και διαχωρισμού ως προς την βρετανική κοιτίδα ανάπτυξης της Οικονομικής όπου δεσπάζει η μορφή του David Hume που θα μας απασχολήσει αργότερα λόγω της διπλής ιδιότητας του ως Οικονομολόγου και Φιλοσόφου.

3.1. Kant και καθαρή βούληση

Για να εντοπίσει κανείς τον ρόλο που διαδραματίζει η βούληση στο φιλοσοφικό σύμπαν του Immanuel Kant, πρέπει να ανατρέξει-κατά κύριο λόγο- στο *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* του 1785 (Στην Αγγλική: *Groundwork of the Metaphysics of Morals* -στην Ελληνική: *Θεμελίωση της μεταφυσικής των ηθών*), στο *Kritik der reinen Vernunft* (1781) (Στην Αγγλική: *Critique of Pure Reason* -στην Ελληνική: *Κριτική του Καθαρού Λόγου*) στο *Kritik der praktischen Vernunft* του 1788 (στην Αγγλική: *Critique of Practical Reason*-στην Ελληνική: *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*) καθώς επίσης και

στο *Die Metaphysik der Sitten* (1797) (Στην Αγγλική: *The Metaphysics of Morals*-στην Ελληνική: *Η Μεταφυσική των Ηθών*).

Η καντιανή βούληση είναι αναμειγμένη με ένα ολόκληρο σύμπλεγμα λειτουργιών. Ως εκ τούτου, μπορούμε να εντοπίσουμε τη βούληση χαρακτηρισμένη ως αγαθή/ καλή ή κακή, καθαρή, θεία, άγια, ελεύθερη, αλλά και χωρίς κανέναν απολύτως προσδιορισμό, ενδύομενη όμως διαφορετικό εκάστοτε ρόλο.

Η αγαθή βούληση είναι «αφ' εαυτής/καθ' εαυτή καλή»⁵⁵ (good in itself) (Καντ, *ΘΜΗ*, σελ.26,29, 39, 55,71, 97. Στην Αγγλική παρατιθέμενη έκδοση: Kant, *Groundwork*, p.10, 12, 19, 31, 43, 61⁵⁶). Δεν αποβλέπει δηλαδή (ετερονομικά⁵⁷) σε κανέναν άλλο σκοπό πέραν από την αγαθότητα της ίδιας (Καντ, *ΘΜΗ*, σελ. 26. Στην Αγγλική παρατιθέμενη έκδοση⁵⁸: Kant, *Groundwork*, p.10). Όπως παρατηρεί ο Τζαβάρας(1984,σελ.33), η αγαθή βούληση (μεταφράζοντας όμως το wille ως θέληση), έχει απόλυτη αξία και μπορεί επίσης να θεωρηθεί ως το μοναδικό απόλυτα καλό. Ως απόλυτα καλή λοιπόν, η αγαθή βούληση δεν μπορεί να συσχετιστεί με τις ποιότητες που συνιστούν την ιδιοσυγκρασία του ατόμου⁵⁹, τα δώρα της τύχης⁶⁰ και την ευτυχία (Kant, *ΘΜΗ*, σελ.25-28/*Groundwork*, pp.9-11⁶¹). Για την πλήρωση της τελευταίας, ο Γερμανός φιλόσοφος θεωρεί πως θα αρκούσε η λειτουργία του ενστίκτου και μόνο. Συνεπώς, αν ο σκοπός του ανθρώπου συνίστατο στην ευτυχία, ο λόγος ως λογική θα ήταν περιττός (Βλ. Kant, *ΘΜΗ*, σελ.26-28/ *Groundwork*, pp.10-11/ Ak 4: 395). Αντιθέτως, η ανθρώπινη λογική αποσκοπεί στην παραγωγή αγαθής βούλησης και όχι

---

⁵⁵ ο όρος αποδίδεται με βάση τη μετάφραση του Ανδρουλιδάκη. Με βάση τη μετάφραση του Τζαβάρα, ο αντίστοιχος όρος αποδίδεται ξανά ως «καθ'εαυτήν καλή»(Καντ, 1785[1984], σελ.35).

⁵⁶ Ak 4:394, 396,403, 414, 426, 442.

⁵⁷ Για τη διάκριση αυτονομίας-ετερονομίας, τη λειτουργία αυτών, και τη σύνδεσή τους με την έννοια της ελευθερίας βλ. Kant (*ΘΜΗ*, σελ.101-127/*Groundwork*, pp.63-79/Ak 4:447-463).

⁵⁸ Εφεξής οι παραπομπές στην κειμενική πηγή αφορούν τόσο στην ελληνική όσο και στην αγγλική μετάφραση του κειμένου.

⁵⁹ Κάποιος φερ 'ειπείν, μπορεί να έχει αυξημένη ευφυΐα, αλλά να την χρησιμοποιεί για κακό σκοπό.

⁶⁰ Ο πλούτος μπορεί κάλλιστα να χρησιμοποιηθεί για αγαθοεργία, αλλά την ίδια στιγμή μπορεί να συντελέσει στην υλοποίηση καταστροφικών σκοπών.

⁶¹ Εφεξής παρατίθεται τόσο η ελληνική όσο και η αγγλική μετάφραση εκ του γερμανικού πρωτοτύπου.

απλά βούλησης που να εξυπηρετεί αλλότριους, από την καλή μορφή της, σκοπούς (ibid.,σελ.29/ p.12/Ak 4:396).

Η αγαθή βούληση (στη Γερμανική: gute wille⁶², στην Αγγλική: good will) έχει τεράστια σημασία για την οικοδόμηση του καντιανού ηθικού συστήματος κι αυτό γιατί είναι άμεσα συνδεδεμένη με την κατηγορική προσταγή⁶³, με τη θεμελίωση δηλαδή - μέσω του λόγου- του ηθικού νόμου ως -γενικεύσιμης-αρχής που νοηματοδοτεί την ανθρώπινη πράξη (ibid., σελ. 55-56/ p.30-31/ Ak 4: 414). Η αγαθή βούληση, ως ελεύθερη των επιρροών που ασκεί η εμπειρική βάσανος, ανάγεται ως βάση ελευθερίας.(βλ. Kant, *ΘΜΗ*, σελ.71-72/ *Groundwork*, pp.43-44/ Ak 4:426). Όπως παρατηρούν και οι Johnson & Cureton(2017), «...The idea of a good will is supposed to be the idea of one who is committed only to make decisions that she holds to be morally worthy and who takes moral considerations in themselves to be conclusive reasons for guiding her behavior. This sort of disposition or character is something we all highly value, Kant thought. He believes we value it without limitation or qualification. (ιδία μετάφραση: Η ιδέα της βούλησης υποτίθεται πως είναι η ιδέα κάποιου ο οποίος λογίζει τις ηθικές εκτιμήσεις ως αυτές οι ίδιες να αποτελούν καταληκτικούς λόγους κατεύθυνσης της συμπεριφοράς του)...». Συνεπώς, η αγαθή βούληση ως προδιάθεση παραγωγής πράξεων με σταθερό προσανατολισμό στη γενικά εκτιμητή ηθική τους αξία και κινητοποιούμενη από τη λογική (Sedgwick, 2008, p.53), δεν δεσμεύεται από πάθη και τριβές της εμπειρίας, καθιστάμενη με αυτόν τον τρόπο σύνδεση με την ελευθερία⁶⁴.

---

⁶² Ο όρος wille διακρίνεται από τον όρο willkür ο οποίος αφορά στο εκτελεστικό τμήμα της βούλησης, ήτοι την ελεύθερη επιλογή (βλ.σχετικά Hudson, 2009).

⁶³ Για τη διάκριση υποθετικής και κατηγορικής προσταγής, βλ. Kant (*ΘΜΗ*, σελ.55-57/ *Groundwork*, p.31/ Ak 4:414-415). Η πρώτη ορίζει την πράξη ως μέσο για κάποιο άλλον σκοπό(συνεπώς μία πράξη μπορεί να είναι καλή ή κακή ως προς κάτι), ενώ η δεύτερη ορίζει την πράξη καταληκτικά με βάση τον εαυτό της και την καθολικότητα της προσταγής της (εδώ ο δρών πράττει με τέτοιο τρόπο ώστε οι προκείμενες των πράξεων του να αποτελούν γενικεύσιμους φυσικούς νόμους πράξης σε όλο τον κόσμο).Για την έννοια αυτή της καθολικότητας, βλ.Kant (*ΘΜΗ*, σελ.64-65/ *Groundwork*, p.38/Ak 4:421).

⁶⁴ Πρβλ. Καντ (*ΘΜΗ*, σελ.71): «...Συνεπώς, κάθε εμπειρικό στοιχείο δεν είναι μονάχα εντελώς ακατάλληλο ως συμπλήρωμα της αρχής της ηθικότητας, αλλά και επιπλέον άκρως επιβλαβές για την ίδια την αγνότητα των ηθών. Αλλά η αληθινή και απροσμέτρητα υψηλή αξία της απολύτως καλής θέλησης συνίσταται σε τούτο ακριβώς, ότι η αρχή της

Εύλογα ανακύπτει ο προβληματισμός για την αναζήτηση μίας αρνητικής εκδοχής της αγαθής βούλησης. Ο Καντ, με το *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft* (1793) (Στην Αγγλική: *Religion within the Boundaries of Bare Reason*- Στην Ελληνική: *Η θρησκεία εντός των ορίων του λόγου και μόνο*), δίνει τη σχετική απάντηση. Η φυσική προδιάθεση του ανθρώπου είναι καλή, παρ' όλα αυτά υπάρχει η δυνατότητα-μέσω της απομάκρυνσης από το πράττειν βάσει του ηθικού νόμου- για μία πρόσδεση σε μία ριζικά κακή ηθική αρχή, παράγουσα γνώμονες (βλ.επόμενη παράγραφο) αντίστοιχου προσήμου⁶⁵. Η δυνατότητα αυτή είναι συνέπεια μίας εκτροπής· Η αγαθή προδιάθεση⁶⁶ αλλοιώνεται από την επίδραση εγωιστικών κινήτρων.

Η βούληση (αγαθή και μη) περνά στην πράξη μέσω της χρήσης των γνωμόνων, υποκειμενικών δηλαδή αρχών. Η αντικειμενική αρχή της βούλησης, ή άλλως η

πράξης είναι ελεύθερη από όλες τις επιρροές τυχαίων αιτίων, τα οποία είναι και τα μόνα που μπορεί να παράσχει η εμπειρία...». Στην Αγγλική πρβλ. Kant (*Groundwork*, p. 43/Ak 4:426): «...Thus everything that is empirical is, as a contribution toward the principle of morality, not only entirely unfit for it, but even highly disadvantageous to the purity of morals themselves, in which precisely consists the sublime worth of a will absolutely good in itself and elevated above all price, that the principle of the actions is free of all influences of contingent grounds that only experience can provide...». Για το ζήτημα από μία σκοπιά ηθικής ανθρωπολογίας, βλ. και Marwah (2013).

⁶⁵ Βλ. και Καντ, *KPII*, σελ.92-93: «...Αλλά το Gut {καλό} ή το Böse {κακό} σημαίνει πάντοτε μία σχέση με τη Θέληση, εφ' όσον αυτή καθορίζεται από τον νόμο του Λόγου να κάμει κάτι αντικείμενό της· άλλωστε ή θέληση ουδέποτε καθορίζεται αμέσως από το αντικείμενο και την παράστασή του, αλλά είναι μία Ικανότητα να καθιστούμε έναν κανόνα τού Λόγου κίνητρο μιας πράξης (μέσω της οποίας μπορεί να πραγματοποιηθεί ένα αντικείμενο). αν έπρεπε κάτι να είναι απολύτως καλό ή κακό...θα ήταν μόνο ο τρόπος της πράξης, ο γνώμονας της θέλησης και άρα το ίδιο το πράττον πρόσωπο, ως καλός ή κακός άνθρωπος, και όχι ένα πράγμα...». Για το ίδιο απόσπασμα στην Αγγλική βλ. Kant (*C2*, p.51/5:60): «...But good or evil always signifies a reference to the will insofar as it is determined by the law of reason to make something its object; for, it is never determined directly by the object and the representation of it, but is instead a faculty of making a rule of reason the motive of an action...if anything is to be good or evil absolutely ...it would be only the way of acting, the maxim of the will, and consequently the acting person himself as a good or evil human being, that could be so called, but not a thing...».

⁶⁶ Για τη διάκριση της προδιάθεσης υπό μία αρνητική προοπτική, βλ. O'Connor (1985).

υποκειμενική αρχή όλων των έλλογων υποκειμένων δεν είναι άλλη από τον πρακτικό ηθικό νόμο (βλ. Kant, *ΘΜΗ*, σελ. 35/ *Groundwork*, p.16 καθώς και τη σχετική υποσημείωση/ Ak4:400). Συνεπώς, η αμιγώς ηθική αξία των πράξεων απορρέει όχι από την έκβαση ή το αποτέλεσμα τους, αλλά από το αν οι ίδιες αντανακλούν σεβασμό στον ηθικό νόμο. Το υπόβαθρο που πρέπει να υπάρχει στο υποκείμενο για να παραγάγει πράξεις ηθικής αξίας είναι η αίσθηση του καθήκοντος απέναντι στον ηθικό νόμο ως τέλος και σκοπό⁶⁷. Ο υποκειμενικός κανόνας τον οποίο ενδύεται ο γνώμονας στην πράξη δεν είναι αναγκαστικά συνδεδεμένος με μία καλή βούληση. Αφορά το άτομο και μπορεί να οδηγήσει και σε μη θεμιτές ως προς το σύνολο ενέργειες αφού η λογική του ατόμου ενσωματώνει στη διατύπωση του υποκειμενικού κανόνα -δια του φίλτρου της βούλησης- παρορμήσεις, άγνοια, εν γένει συνθήκες του ατόμου. Αντίθετα, ο αντικειμενικός κανόνας που θέτει ο ηθικός νόμος για το σύνολο των ελλόγων ατόμων έχει καθολική ισχύ και ως εκ τούτου βιώνεται ως πραξιακό καθήκον, ως προσταγή (βλ. Kant, *ΘΜΗ*, σελ.64/*Groundwork*, p.37, υποσημείωση/ Ak 4:421).

Αν ένας γνώμονας, ως λογική αρχή και πραξιακός κανόνας, δεν εμπλέκει αντικείμενα της λειτουργίας της επιθυμίας κατά την εκφορά της βούλησης, τότε η τελευταία είναι καθ' εαυτή καλή, απόλυτα αγαθή βούληση⁶⁸. Αν αντικείμενα της λειτουργίας της επιθυμίας επιδρούν, τότε η βούληση μπορεί να είναι καλή ή κακή, ανάλογα με τη ροπή που χαρακτηρίζει τον ανθρώπινο παράγοντα (Kant, *ΚΠΑ*, σελ.94-95/ C2, pp.52-53/5:62).

Η εν γένει δυνατότητα του έλλογου όντος για υπέρβαση των αισθητηριακών του παρορμήσεων και επιθυμιών μέσω της βούλησης στέκεται ως βάση ορισμού της ελευθερίας σε πρακτικό επίπεδο. Ως εκ τούτου, η βούληση χαρακτηρίζεται ως «arbitrium sensitivum liberum»· Ο άνθρωπος επηρεάζεται δηλαδή από τις αισθήσεις

---

⁶⁷ Βλ. σχετικά και το παράδειγμα της τιμιότητας του εμπόρου που παραθέτει ο ίδιος ο Kant (*ΘΜΗ*, σελ.30-31/ *Groundwork*, p.13/Ak 4:397). Ο έμπορος συγκυριακά πράττει βάσει του ηθικού νόμου όταν συμπεριφέρεται με τίμιο τρόπο απέναντι στους πελάτες του, καθώς είναι εξαιρετικά πιθανό η τιμιότητά του αυτή να αποσκοπεί υστερόβουλα στο κέρδος που θα επιφέρει το καλό του όνομα. Για να έχει πραγματική ηθική αξία η πράξη του ως έκφραση αγαθής βούλησης, η δράση του δεν θα πρέπει να αποσκοπεί σε τίποτα άλλο πέρα από την τιμιότητα per se.

⁶⁸ Επιπρόσθετα, χαρακτηρίζεται από τον Kant (*ΚΠΑ*, σελ.95/ C2, p.53/5:62) ως «ανώτατος όρος κάθε καλού».

και τις απορρέουσες επιθυμίες του, δεν καταναγκάζεται όμως από αυτές, όπως στην περίπτωση των ζώων, όπου η βούληση χαρακτηρίζεται ως «arbitrium brutum» (Kant, *ΚΚΑ*, σελ. 219/ *C1*, p.465/A 534-B 562).

Η υπέρβαση του αισθητηριακού επηρεασμού, οδηγεί στη σύλληψη μίας καθαρής ή αμιγούς βούλησης (pure will), η οποία εμπεριέχει την έννοια της αιτιότητας μαζί με αυτή της ελευθερίας⁶⁹. Η αιτιότητα δεν βρίσκει εδώ θεμέλια εμπειρικών αρχών, αλλά μέσω της πρακτικής χρήσης της λογικής δικαιολογεί πλήρως την πραγματικότητά της αντικειμενικά ταυτιζόμενη με τον πρακτικό ηθικό νόμο (Kant, *C2*, p.47/5:55). Η μόνη βέβαιη κατά συνέπεια ελεύθερη καντιανή βούληση είναι η καθαρή βούληση. Για την εν γένει σύνδεση της ελευθερίας, βούλησης και αιτιότητας, θα πρέπει να ανακατευθυνθούμε στο μείζονος φιλοσοφικής σημασίας ζήτημα της τρίτης αντινομίας⁷⁰. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί πως η θέση και η αντίθεση που συνιστούν την προαναφερθείσα αντινομία γεφυρώνονται μέσω της διάκρισης νοουμένων και φαινομένων⁷¹, με την ελευθερία να αποτελεί στοιχείο του καθ' εαυτώ κόσμου και την αιτιότητα των φυσικών νόμων χαρακτηριζόμενη από την αλυσιδωτή της εκδήλωση να είναι η βάση ερμηνείας όλων των αισθητών. (Kant, *ΚΚΑ*, σελ. 189-198/ *C1*, pp. 443 - 449, /A 498-507/B 526-535). Εδώ θα πρέπει να σημειωθούν δύο κύριες ερμηνευτικές

---

⁶⁹ Όπως σημειώνεται και από τον Καντ για την καθαρή-ελεύθερη-βούληση(αποδίδεται ως θέληση στην Ελληνική): «...ο νόμος της καθαρής θέλησης η οποία είναι ελεύθερη, τη θέτει σε μια σφαίρα τελείως διαφορετική από την εμπειρική...» (Καντ, *ΚΙΙΑ*, σελ. 57). Στην Αγγλική: «...the law of the pure will, which is free, puts the will in a sphere quite different from the empirical...» (Kant, *C2*, p.30/5:34). Ο συνδεδεμένος με την αρχή της αυτονομίας της βούλησης ηθικός νόμος έχει ως προέκταση του την καθαρή μορφή της βούλησης, με την φυσική και μη συμπωματική καθολικότητα των αρχών που απορρέουν από αυτή (βλ. *ibid.*, σελ.57-58/ pp.30-31/5:34).

⁷⁰ Η τρίτη αντινομία βασίζεται στη σύγκρουση -σε επίπεδο λογικής σύλληψης- δύο θέσεων. Η θέση έγκειται στον εντοπισμό μιας ανεπάρκειας στην αιτιότητα που βασίζεται στους νόμους της φύσης: Δεν είναι σε θέση να συνδέει -αιτιακά- στο διηνεκές του χρόνου την εμφάνιση των φυσικών φαινομένων. Συνεπώς η ύπαρξη μίας άλλης αιτιότητας, δηλαδή της ελευθερίας, κρίνεται απαραίτητη. Από την άλλη πλευρά, η διάθρωση της αντίθεσης αποκλείει την ύπαρξη της ελευθερίας, καθώς διαπιστώνεται πως η αιτιότητα των φυσικών νόμων επαρκεί για τη σύλληψη όλων των φαινομένων. (Kant, *ΚΚΑ*, σελ.140/ *C1*, p.409/A 444-B 472).

⁷¹ Για τη σύνδεση νοουμένων υπερβατολογικών υποκειμένων και ελευθερίας, βλ. Naticchia, 1994.

προσεγγίσεις, στα πλαίσια της ερμηνείας της υπερβατολογικής οπτικής της ελευθερίας, τμήμα του αντίστοιχου ιδεαλισμού που διέπει τον Καντ. Κατά συνέπεια, έχουμε το ρεύμα των ερμηνειών με βάση δύο διακριτούς καντιανούς κόσμους και τις ερμηνείες που βασίζονται σε έναν αδιάσπαστο κόσμο⁷².

Τα κύρια χαρακτηριστικά του πρώτου ρεύματος, έγκεινται στη συνύπαρξη δύο κόσμων· Ο πρώτος κόσμος-αυτός των φαινομένων- βασίζεται στην αλυσίδα αιτιών που καθορίζουν την εμφάνιση της ύλης σε ένα δυναμικό πλαίσιο και διέπεται από τους νόμους της φύσης. Σε αυτόν τον κόσμο δεν υπάρχει χώρος για την έννοια της ελευθερίας, η οποία, αντίθετα, κυριαρχεί της αιτιότητας στον -έξω από τη μέγγενη του χρόνου- κόσμο των νοουμένων. Η ελευθερία, ως αιτία αιτιών, καθορίζει την αληθινή ύπαρξη με τον μηχανισμό της λογικής να τη συνδέει με τη συνειδητότητα του ηθικού νόμου. Εδώ θα πρέπει να παρατηρήσουμε πως το κεντρικό νόημα της ίδιας της Καντιανής υπερβατολογικής προσέγγισης έγκειται στην προσέγγιση των ορίων της λογικής η οποία δεν μπορεί να «αδράξει το άπειρο(ιδία μετάφραση)» (Gillespie, 2001). Το δεύτερο ρεύμα ερμηνειών, δεν βλέπει παρά ένα ενιαίο κόσμο με δύο διαφορετικές προοπτικές. Ο αισθητός κόσμος κι ο αντίστοιχος νοητός δεν είναι παρά μεταφορές που αφορούν διαφορετικές οπτικές της ίδιας καταστασιακής πραγματικότητας. Η διερεύνηση των φυσικών φαινομένων σε επιστημονική βάση προϋποθέτει φερ'επιείν μία προσκόλληση στην αιτιότητα του αισθητού κόσμου. Η διερεύνηση του δικαίου επί παραδείγματι όμως, απαιτεί την αίσθηση ότι ο άνθρωπος είναι ελεύθερος όχι υπό μία μεταφυσική έννοια αλλά με μία λειτουργική προσέγγιση της 'ιδέας της ελευθερίας' (Johnson & Cureton, 2017).

Σε γενικές γραμμές, όπως παρατηρεί η Sedgwick (2008, p. 168) σχολιάζοντας το *Groundwork*, ο Καντ πέρα από τη δικαιολογημένη κατά αυτόν πίστη του ανθρώπινου όντος στην ελευθερία της βούλησής του, προειδοποιεί για το αβέβαιο των ανθρώπινων ισχυρισμών περί γνώσης της πραγματικότητας αυτής του της ελευθερίας.

---

⁷² Για την παρουσίαση του ζητήματος βλ. Johnson & Cureton (2017) ; Rohlf,(2016) (σχετική ενότητα περί ελευθερίας); Vaida(2009)(στα πλαίσια της προτεινόμενης, μη συμβατιστικής της λύσης), Allais(2004) .

Πέρα από την ειδική περίπτωση της καθαρής βούλησης⁷³, ο Γερμανός φιλόσοφος, παρέχει αρκετούς ορισμούς της βούλησης⁷⁴. Θα επικεντρωθούμε σε πέντε βασικούς ορισμούς αυτής.

Ο πρώτος ορισμός εστιάζει σε μία βούληση-ικανότητα προσδιορισμού της αιτιότητας μέσω της αναπαράστασης κανόνων (Kant, *KPA*, σελ.54/ C2, p.29/ 5:32). Το υποκείμενο εδώ υποστασιοποιεί τη σύνδεση κανόνων-αιτιότητας μέσω της λογικής.

Ο δεύτερος ορισμός (*ibid.*, σελ.29/ p.12/ 5:15) είναι διττός: Η βούληση λοιπόν παρατίθεται εδώ ως «...μία ικανότητα είτε να δημιουργεί αντικείμενα που αντιστοιχούν στις παραστάσεις είτε πάντως να αυτοκαθορίζεται, ώστε να παράγει τα αντικείμενα αυτά (είτε είναι επαρκής ή φυσική ικανότητα για τούτο είτε όχι), δηλαδή να καθορίζει την αιτιότητά της (μτφρ.: Ανδρουλιδάκης) ...». Εδώ το επίκεντρο του ορισμού τίθεται στην αλληλεπίδραση με τα ερεθίσματα που αντιστοιχούν εσωτερικά στις αναπαραστάσεις των αντικειμένων. Η αλληλεπίδραση ξεκινά με αφετηρία το προϋποστασιοποιημένο σύνολο πληροφοριών γύρω από τα οιονεί αντικείμενα. Η επεξεργασία με βάση τις γνωστικές κατηγορίες της νόησης που ακολουθεί θα ήταν κενή περιεχομένου, αν δεν υπήρχε μία ικανότητα-η βούληση- στο δρών υποκείμενο να συνδέσει την εμπειρία του αντικειμένου με την εκάστοτε «εσωτερική του εικόνα». Η σύνδεση εδώ δεν είναι στατική όμως, με την έννοια πως η ικανότητα δράσης πρέπει να αντιστοιχεί σε μία λογική αλληλουχία με σαφή κατεύθυνση, εξ 'ου και η αιτιότητα της βούλησης.

Ο τρίτος ορισμός αφορά σε μία βούληση ως ικανότητα σκοπών (*faculty of ends*) (Kant, *KPA*, σελ.91/ C2, p.50/5:59), «αφού αυτοί είναι πάντοτε καθοριστικοί λόγοι του επιθυμητικού σύμφωνα με αρχές» (μτφρ.:Ανδρουλιδάκης).

Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί, πως ο φιλόσοφος, προ του ορισμού, παραθέτει τη λογική ως παρέχουσα τη δυνατότητα διάκρισης μεταξύ μέσων και σκοπών, αποδίδοντας τους δεύτερους, όπως είδαμε, στη βούληση. Όπως αναλύεται (βλ.σχετικά Kant, *KPA*, σελ.91-92/ C2, pp.50-51/ 5:59-60) η πρόσδεση της βούλησης στη λειτουργία του μέσου δεν θα επέτρεπε μία καλή εν εαυτώ βούληση, αλλά θα απαιτούσε μία βούληση καλή (ή

---

⁷³ Η καθαρή βούληση είναι ένα συγκεκριμένο είδος βούλησης που εδράζεται στην *a priori* γνώση των αρχών οι οποίες βρίσκουν κοινό έδαφος σύνδεσης στη λογική(βλ. Kant, 1785, pp.5-6/ Ak 4:390). Η καθαρή βούληση είναι λοιπόν μία βούληση αποστειωμένη από την εμπειρία.

⁷⁴ Βλ. και Reath (2015, pp.xv-xvi). Για το ζήτημα της διάκρισης *wille* και *willkur* (ικανότητα επιλογής), βλ.*ibid.* (p.xv, footnote 5).

αντιστοίχως κακή) για κάτι. Αντίθετα, η βούληση, αν και έχει πάντα αντικείμενο και κατ'επέκταση ύλη (ibid., σελ.57/ p.31/ 5:34), δεν καθορίζεται ποτέ άμεσα από αυτό (ibid., σελ.92-93/ p.51/ 5:60), αλλά συνδέεται με την πράξη· ακολούθως, ένας αλληλένδετος με τον τρίτο, τέταρτος ορισμός ανακύπτει: Βούληση λοιπόν: «είναι μία ικανότητα να καθιστούμε έναν κανόνα τού Λόγου κίνητρο μιας πράξης (μέσω της οποίας μπορεί να πραγματοποιηθεί ένα αντικείμενο)» (Καντ, *KPIA*, σελ.92-93 [μτφρ.:Ανδρουλιδάκης]).

Ο πέμπτος και τελευταίος ορισμός προκύπτει από το *The Metaphysics of Morals*: «...Το επιθυμητικό, ο εσωτερικός καθοριστικός λόγος του οποίου... ευρίσκεται στον Λόγο του υποκειμένου, λέγεται βούληση ...» (Kant, *MTH*, σελ.29) «Στην Αγγλική:...The capacity for desire whose inner determining ground, (...) lies within the subject's reason is called the will. ...»(Kant, 1797,p.42). Η έμφαση εδώ αποδίδεται ,κατά τη σχετική εξήγηση του γερμανού φιλοσόφου (ibid.,σελ. 29, p.42), στη λειτουργία της βούλησης ως προσδιοριστικού παράγοντα των πιθανών επιλογών (ως μέρος έλλογης συνθήκης) πριν την ανάληψη της όποιας δράσης.

Πέρα από την ανθρώπινη βούληση, στον Καντ υπάρχει και ένα είδος βούλησης με διαφοροποιημένα χαρακτηριστικά, αυτή του μη πεπερασμένου έλλογου όντος ανώτατης αυτάρκειας διάνοιας⁷⁵, δηλαδή του Θεού. Η θεϊκή βούληση⁷⁶ δεν μπορεί να συσχετιστεί με έννοιες που αφορούν τα πεπερασμένα όντα, όπως κίνητρο, συμφέρον ή γνώμονας καθώς αυτές προϋποθέτουν μία εσωτερική αντίσταση στην εφαρμογή του αντικειμενικού νόμου του πρακτικού λόγου. Η αντίσταση αυτή είναι εφικτή λόγω του περιορισμού της φύσης των πεπερασμένων όντων, κάτι που δεν υπάρχει στην άπειρη θεϊκή φύση (Kant, *KPIA*, σελ.119-120/ C2, p.66/ 5:79). Από τα *Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών* άλλωστε ο Καντ (ΘΜΗ, σελ.55) αναφέρει: «...για τη θεϊκή και εν γένει για την αγία θέληση δεν ισχύουν οι προσταγές· εδώ το δέον είναι

---

⁷⁵ Ο ορισμός προκύπτει από τις σχετικές αναφορές του Kant (*KPIA*, σελ.54-55/ C2.p.29/5:32): «απολύτως αυτάρκτης νόηση» (Στην Αγγλική: «supremely self-sufficient intelligence») και «άπειρο όν, ως ανώτατη νόηση» (Στην Αγγλική: «infinite being as the supreme intelligence») που εστιάζει στον Θεό ως μέρος του συνόλου των λογικών, φερόντων βούληση όντων.

⁷⁶ Οι γενικοί ορισμοί(1^{ος} και 3^{ος}) της βούλησης συνδέονται με την περίπτωση και της θεϊκής βούλησης. (Για τη σύνδεση με τον πρώτο γενικό ορισμό κατά σειρά παράθεσης βλ. Kant (*KPIA*, σελ.119/ C2, p.66/5:79) ενώ για την αντίστοιχη σύνδεση με τον τρίτο ορισμό βλ. Kant (*KPIA*, σελ.129-130/ C2, p.72/5:87).

άτοπο, διότι η βούληση συμφωνεί ήδη αφ' εαυτής και κατ' ανάγκην με τον νόμο. ...»⁷⁷. Κατ'έκταση, ο ηθικός νόμος, που μέσω της καθολικότητας του συμπεριλαμβάνει στην εφαρμογή του Θεό και ανθρώπους, για τον πρώτο δεν μπορεί να αποτελεί προσταγή με την έννοια της αγιότητας της βούλησης του: Η άγια βούληση του αυτή δεν είναι σε θέση να παράγει γνώμονες που να έρχονται σε σύγκρουση με τον ηθικό νόμο (οι «γνώμονες» που παράγει είναι αντικειμενικοί ηθικοί νόμοι). Ο άνθρωπος αντίθετα, ακόμα και στη βέλτιστη εκδοχή της καθαρής βούλησης δεν χάνει τη δυνατότητα παραγωγής τέτοιων γνωμόνων. Η αγιοσύνη αυτή της βούλησης, μη δυνάμενη να επηρεαστεί από αισθητηριακούς υποκειμενικούς παράγοντες αποτελεί άλλωστε ένα πρακτικό ιδεώδες που οι άνθρωποι μόνο να προσεγγίσουν μπορούν (απαντάται ως ιδέα-μοντέλο του πράττειν) (Kant, *KPA*, σελ.54-55/ C2, p.29/5:32).

Συνοψίζοντας, η έννοια της βούλησης κατά Kant έχει διάφορες εκφάνσεις, με σταθερά τη σύνδεση της με τη λογική, την αιτιότητα και την πράξη. Η δυνατότητα καθορισμού της με βάση αισθητηριακούς παράγοντες είναι ένα σημείο διάκρισης μεταξύ πεπερασμένων και μη πεπερασμένων όντων. Τέλος, ενώ ο άνθρωπος κατά Kant είναι δικαιολογημένος στο να πιστεύει στην ελευθερία της βούλησής του, το ελεύθερο ακριβώς της φύσης αυτής δεν μπορεί να προσδιοριστεί με βεβαιότητα, καθώς υπερβαίνει τα όρια της λογικής.

3.2. Hegel και η βούληση ως εξελικτική πορεία προς την τελειότητα

Ο Georg Wilhelm Friedrich Hegel (*ΦτΔ*, σελ.50-53/ *P.Right*, pp.30-33), όπως αναλύει σχετικά στη *Φιλοσοφία του Δικαίου* (*Grundlinien der Philosophie des Rechts*), παρατηρεί δύο στοιχεία που συνθέτουν τη φύση της βούλησης στην ολότητά της: Το πρώτο στοιχείο αφορά στην αμιγή ακαθοριστία της βούλησης έτσι όπως εκφράζεται μέσα από τον αντανakλαστικό αναστοχασμό του εγώ. Η βούληση εδώ εκλαμβάνεται λοιπόν ως οδός διαφυγής του εγώ από κάθε συσχέτιση του με ο,τιδήποτε (επί παραδείγματι πάθος, ανάγκη ή παρόρμηση) περισπά την ένωση με την καθολικότητα ή άλλως την απόλυτη αφαίρεση. Το πρώτο στοιχείο λοιπόν αφορά σε μία πλήρως αρνητική οπτική της βούλησης. Το δεύτερο στοιχείο δεν είναι τίποτα άλλο παρά η

---

⁷⁷ Η αντίστοιχη αγγλική απόδοση του εν λόγω χωρίου είναι: «...for the divine will, and in general for a holy will, no imperatives are valid; the ought is out of place here, because the volition is of itself already necessarily in harmony with the law...» Kant (*Groundwork*, p.30/ Ak 4:414).

άρνηση της άρνησης της βούλησης (δηλαδή του πρώτου στοιχείου). Εδώ η βούληση αποκτά όρια, γίνεται βούληση για κάτι.

Κατά συνέπεια, η βούληση συντίθεται την ίδια στιγμή από δύο αντίρροπες δυνάμεις⁷⁸:

«...Η βούληση είναι η ενότητα αυτών των δύο στιγμών: είναι η ανακλώμενη μερικότητα πάνω στον εαυτό της και απ' αυτό υψωμένη στο καθολικό, δηλαδή την ατομικότητα· ο αυτοκαθορισμός του Εγώ συνίσταται στο να θέτει τον ίδιο τον εαυτό του σε μία κατάσταση που είναι η άρνηση του Εγώ, καθορισμένου και περιορισμένου και να μένει το ίδιο, δηλαδή στην ταυτότητά του με τον εαυτό του και στην καθολικότητά του, τέλος να μην συνδέεται παρά με τον εαυτό του μέσα στον διορισμό. ...» (Χέγκελ, *ΦτΔ*, σελ.54)⁷⁹

Η εγελιανή βούληση λοιπόν υλοποιείται στον προσδιορισμό του εγώ ως σημείο αναφοράς αλλά ταυτόχρονα προϋποθέτει την δυνατότητα της αποστασιοποίησης εαυτού στο επέκεινα. Η ολότητα της βούλησης εκφράζεται στην περιγραφόμενη ανωτέρω ένωση και την υποστασιοποιεί ως ελεύθερη. Ο φιλόσοφος παραθέτει σχετικά: «...Free will consists in willing a definite object, but in so doing to be by itself and to return again into the universal...» (Hegel, *P.Right*, p.35⁸⁰). Συνεπώς, η ελευθερία της

---

⁷⁸ Εδώ δεν πρέπει ο αναγνώστης να ξεχνάει πως το ίδιο το εγελιανό σχήμα της σύνθεσης αποτελεί την απόληξη θέσης και αντίθεσης. Είναι εντυπωσιακό πως ο Hegel (στην ίδια σελίδα, σελ.54/p.33) αντλεί αναλογίες από τη φυσική και τη βαρύτητα για να προσδιορίσει το στάδιο αυτό της ένωσης των στοιχείων που παρέχει την υποστασιακή δυνατότητα της ελευθερίας της βούλησης.

⁷⁹ Στην Αγγλική το απόσπασμα αυτό αποδίδεται ως εξής: «...The will is the unity of these two elements. It is particularity turned back within itself and thus led back to universality; it is individuality; it is the self-direction of the I. Thus at one and the same time it establishes itself as its own negation, that is to say, as definite and limited, and it also abides by itself, in its self-identity and universality, and in this position remains purely self-enclosed...» (Hegel, *P.Right*, p.33)

⁸⁰ Βλ. και Hegel (*ΦτΔ*, σελ.57): Η ελληνική μετάφραση διαφέρει σε μεγάλο βαθμό (αν και όχι νοηματικά) σε αυτό το σημείο:...η βούληση είναι καθολική, η βούληση καθορίζεται...αλλ' αυτή δεν είναι κάποιο πράγμα τέλει και καθολικό πριν από το διορισμό και πριν από την εξάλειψη και εξιδανίκευση του διορισμού, γιατί, αντίθετα, αυτή δεν είναι

βούλησης συνίσταται ταυτόχρονα στην βουλευτική ακαθοριστία και τον πλήρη καθορισμό αυτής σε σχέση με ένα αντικείμενο. Η βούληση λοιπόν ξεπερνά στην ολότητα της τα όρια που βάζει το εκάστοτε αντικείμενο ορισμού της⁸¹ και στρέφεται στην καθολικότητα της αοριστίας.

Ο Hegel (ibid.,σελ.56-67/ pp.36-46) πέρα από την περιγραφή της ολότητας της βούλησης, αποδίδει παραστατικά στη *Φιλοσοφία του Δικαίου* και τον οδικό χάρτη της ωρίμανσης αυτής. Κατά συνέπεια, η βούληση που υφίσταται από γενέσεως ανθρώπου (καλούμενη ως φυσική ή άμεση), προσδιορίζεται μέσα από το περιεχόμενο που η φύση ορίζει. Το περιεχόμενο της βούλησης εδώ αφορά παρορμήσεις παρόμοιου τύπου με ό,τι ορίζεται για τα ζώα, με μία διαφορά: Τον λόγο (ως λογική) που καθορίζει την ελευθερία της πραγμάτωσης περιεχομένου. Οι παρορμήσεις στην περίπτωση των ανθρώπων δεν αποτελούν λοιπόν αναγκαιότητα. Η τελείωση του λόγου οδηγεί στην αυτοενατένιση της βούλησης και στην κτίση συνειδητότητας περί διάκρισης μορφής και περιεχομένου αυτής. Η ατραπός της ελευθερίας στην περίπτωση της βούλησης περνά μέσα από τη στενωπό της επιλογής πλαισίου αναφοράς⁸². Η πραγματική-ελεύθερη-βούληση είναι αυτή που ξεπερνά τα όρια της ατομικότητας, χωρίς να τα καταργεί, αλλά παρέχοντας τη δυνατότητα επαναπροσδιορισμού των ατομικοτήτων μέσα από μία οπτική καθολικότητας.

Η απόλυτη ελευθερία άλλωστε βιώνεται μέσα από την συνειδησιακή -σε ατομικό επίπεδο-επίγνωση του Παγκόσμιου Πνεύματος ως Λόγου . Το άθροισμα των ατομικών βουλήσεων ως γενική βούληση αποτελεί τη βούληση του Παγκόσμιου Πνεύματος και έκφραση της βούλησης αυτής είναι ο κόσμος. Ο Hegel (*ΦτII*, σελ.434-435 /§584) παρατηρεί σχετικά στη *Φαινομενολογία του Πνεύματος (Phänomenologie des Geistes)*:

βούληση παρά σαν δραστηριότητα που ασκεί στον εαυτό της μια εμμεσότητα για να επιστρέψει στον εαυτό της

⁸¹ Αυτό πρακτικά σημαίνει την τάση της βούλησης να προσπερνά το αντικείμενο της και να προχωρά σε νέα αντικείμενα και σε νέες υποστασιοποιήσεις. Η απαγκίστρωση της βούλησης από ένα αντικείμενο είναι εφικτή μέσω της αρνητικής της υφής, δηλαδή της πάντα υφιστάμενης ροπής της στην ακαθοριστία και στην ένωση με την καθολικότητα.

⁸² Κατά Hegel αυτό συνιστά την άρση των ορίων της πολλαπλότητας των βουλήσεων εν συνόλω (υποκειμένων, σχέσεων αναφοράς και αντικειμένων) και την ίδια την επιλογή των ορίων ως προς τη βούληση καθεαυτή.

«...Το πνεύμα έτσι είναι παρόν ως απόλυτη ελευθερία...για το πνεύμα ο κόσμος είναι αποκλειστικά η θέληση⁸³ του, και τούτη-εδώ είναι γενική θέληση. Και βέβαια αυτή [η θέληση] δεν είναι η κενή σκέψη της θέλησης, η οποία συνίσταται σε μια σιωπηλή συναίνεση ή σε συναίνεση από μια αντιπροσωπευτική, αλλά ρεαλιστικά γενική θέληση, θέληση όλων των ενικών ατόμων ως τέτοιων... ό,τι προβάλλει ως πράττειν του όλου... είναι το άμεσο και συνειδητό πράττειν του καθενός. ...»

(Χέγκελ, *ΦτΠ*, σελ.434-435 [μτφρ.: Τζωρτζόπουλος])

Ο Hegel διαφοροποιείται από τον Ρουσσώ και τη θέαση του τελευταίου περί γενικής βούλησης. Κατά Hegel, η γενική βούληση είναι η τελείωση της έννοιας της βούλησης, η απόληξη δηλαδή μίας εξελικτικής πορείας που προϋποθέτει την ενεργή συμμετοχή του παράγοντα της ατομικότητας σε κάθε απόφαση και την απόρριψη μίας σιωπηρής συγκατάβασης εν ονόματι της αντιπροσώπευσης. Η βούληση λοιπόν λογίζεται ως γέφυρα ανάμεσα στην ατομικότητα και το πολιτικό ως καθολικό στοιχείο.

Η βούληση περνά από μία πορεία από την αυτοσυνειδητότητα της σε επίπεδο ατόμου μέχρι την πλήρη βιωματική υπόσταση της πραγματικά ελεύθερης γενικής βούλησης που πραγματώνεται σε επίπεδο κόσμου. Η αναφερόμενη πραγμάτωση της ελευθερίας τίθεται σε δυναμική χρονική προοπτική ιστορικής βάσης μέσα από την *Φιλοσοφία της Ιστορίας* (*Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*) του Χέγκελ (*ΦΙ*, σελ. 194):

«...Το κράτος είναι η πνευματική πραγματικότητα που συνίσταται στην αυτοσυνειδητή ύπαρξη του πνεύματος, στην ελευθερία της βούλησης⁸⁴ που

---

⁸³ Όπου βούληση=θέληση ή will κατά την αγγλική μετάφραση του Miller του όρου wille: «...Spirit thus comes before us as absolute freedom. ...the world is for it simply its own will, and this is a general will. And what is more, this will is not the empty thought of will which consists in silent assent, or assent by a representative, but a real general will, the will of all individuals as such. ...what appears as done by the whole is the direct and conscious deed of each. ...» (Hegel, *Phenomenology of the Spirit*, pp.356-357).

⁸⁴ Η βούληση αφορά στο μεταφρασμένο από το Sibree στην Αγγλική ως will, wille: «...A State is a realization of Spirit, such that in it the self-conscious being of Spirit -the freedom of the

πραγματούνεται ως νόμος. Αυτό προϋποθέτει γενικά την ύπαρξη της ελεύθερης βούλησης. ...» (Χέγκελ, *ΦΙ*, σελ. 194 [μτφρ.: Μανούση])

Όπως γίνεται αντιληπτό, η πορεία της βούλησης από την ατομικότητα στην καθολικότητα, πραγματοποιείται μέσα από την βίωση της ουσιώδους ελευθερίας του Παγκόσμιου Πνεύματος (ως Λόγου, βλ. ανωτέρω) έτσι όπως αυτή εκφράζεται στο αντίστοιχο πνεύμα του νόμου της Πολιτείας.

3.3. Schopenhauer και βούληση για ζωή

Η έννοια της βούλησης μαζί με αυτή του πεσιμισμού⁸⁵ ανάγονται σε θεμελίου λίθους της φιλοσοφίας του Arthur Schopenhauer.

Η βούληση αντιμετωπίζεται στην εργογραφία του Σοπενάουερ ως γενική αρχή ύπαρξης όλων των αντικειμένων με αρκετά διαφορετικά σε σχέση με προγενέστερες θεωρήσεις χαρακτηριστικά: Πιο συγκεκριμένα, εισάγεται ως άλογη, άσκοπη, δίχως νόηση παρόρμηση⁸⁶ στη βάση όλων των ενστικτωδών ωθήσεων (βλ. Wicks, 2017^a).

Από τον τίτλο και μόνο του πλέον αντιπροσωπευτικού έργου του φιλοσόφου - *Die Welt als Wille und Vorstellung* (1818) (Στα Ελληνικά: Ο Κόσμος ως Βούληση και ως Παράσταση- στα Αγγλικά: *The World as Will and as Representation*) εξάγεται άμεσα ο ρόλος που η βούληση διαδραματίζει ως μία από τις δύο πλευρές του κόσμου. Η άλλη πλευρά είναι ο κόσμος ως αναπαράσταση. Ο κόσμος ως βούληση δεν είναι παρά η πραγματικότητα στην ουσία της⁸⁷. Ο κόσμος ως αναπαράσταση είναι το αντιληπτό με

Will- is realized as Law. Such an institution then, necessarily presupposes the consciousness of free will ...» (Hegel, *Philosophy of History*, p.179)

⁸⁵ Για τον πεσιμισμό του Schopenhauer, βλ. Janaway (1999, pp.318-343).

⁸⁶ Ορίζεται και ως «τυφλή παρόρμηση» (Schopenhauer, 1889, p.258)

⁸⁷ Ορίζεται εσωτερικά για το ανθρώπινο ον, το οποίο είναι και το μόνο που μπορεί να αντιμετωπίσει δυνάμει τον εαυτό του, ως αντικείμενο δηλαδή-μέρος του φυσικού, απτού και υλικού κόσμου(σε ειδική σχέση με το χωροχρονικά ορισμένο σώμα του) και ως υποκείμενο νόησης. Τα υπόλοιπα έμβια όντα σε μεγάλο βαθμό φέρουν μία εξατομικευμένη βούληση που μπορεί να τα θέσει ως υποκείμενα. Για τη βιωματική υπόσταση της βούλησης τους όμως ο άνθρωπος δεν μπορεί να γνωρίσει τίποτα, αφού για αυτόν είναι τμήμα μόνο του φυσικού κόσμου που ο ίδιος βιώνει ως φαινόμενο.

βάση το εκάστοτε εξωτερικό του εαυτού περιβάλλον(αυτό που «φαίνεται»)⁸⁸. Αρκεί κανείς να καταφύγει στην περίφημη πρώτη παράγραφο του *KBII* (σελ.13,p.3)⁸⁹, για να αντιληφθεί πως ο κόσμος είναι η αναπαράσταση του ανθρώπου ως υποκειμένου, αφού σε αυτό ορίζονται όλα τα χαρακτηριστικά κάθε αντικειμένου⁹⁰.

Η βούληση, στην οποία εστιάζει ο Schopenhauer στο *WWR2*, είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ύπαρξη κάθε αντικειμένου⁹¹, έτσι όπως γίνεται αντιληπτή μέσω της αναπαράστασης. Χωρίς τη βούληση ως ζωοποιό ουσία ή άλλως βούληση για ζωή (*will-to-live*⁹²) τίποτα δεν θα υπήρχε. Όπως παρατηρεί ο Schopenhauer: «...Everything presses and pushes towards existence, if possible towards organic existence, i.e., life, and then to the highest possible degree thereof (ιδία μετάφραση: Καθετί πιέζει και ωθεί στην κατεύθυνση της ύπαρξης, κι εάν είναι δυνατόν της οργανικής ύπαρξης, δηλαδή της ζωής και επέκεινα στον ύψιστο δυνατό βαθμό)...» (*WWR2*, p350). Για την ακρίβεια, η διαίρεση και εξατομίκευση της βούλησης είναι η απαραίτητη προϋπόθεση για κάθε ύπαρξη. Η ατραπός γνώσης της διαίρεσης αυτής στον κόσμο ως αναπαράσταση είναι η αρχή του επαρκούς λόγου⁹³ και όργανα της, υποκείμενα που αποτελούν ατομικά φαινόμενα της βούλησης: Άνθρωποι και ζώα, με την προϋπόθεση της συνειδητής αντίληψης του εαυτού τους και όλων των υπολοίπων (βλ.

---

⁸⁸ Με μεγαλύτερη ακρίβεια, ο κόσμος ως αναπαράσταση ορίζεται ως η εσωτερική ανακατασκευή αντικειμένων που συμβαίνει στο νοητικό πεδίο του υποκειμένου με βάση τα αισθητηριακά ερεθίσματα που αυτό δέχεται. Βλ. σχετικά Schopenhauer (1889, p.280); Payne (1818[1966], pp.vi-vii).

⁸⁹ Στην Αγγλική, βλ. *WWR1*, p.3.

⁹⁰ Επί παραδείγματι, η παρατήρηση έχει τα χαρακτηριστικά που της αποδίδει ο εκάστοτε παρατηρητής, αποτέλεσμα της δικής του οπτικής, αντίληψης και γνώσης.

⁹¹ Για τη βούληση, και ο άνθρωπος είναι αντικείμενο.

⁹² Ενδιαφέρουσα είναι εδώ η αναλογία της βούλησης για ζωή με το προπατορικό αμάρτημα: Στη φιλοσοφία του Schopenhauer οι δύο αυτές έννοιες σηματοδοτούν την έξοδο από τον Παράδεισο και την είσοδο της ανθρώπινης ύπαρξης σε έναν αέναο κύκλο θανάτου, βασάνων, και καταστροφής(βλ.σχετικά Wicks, 2008, p.88&pp.93-94; Hannan, 2009, pp.138-139)

⁹³ Για το ζήτημα βλ.τη διδακτορική διατριβή-θεμέλιο του φιλοσοφικού οικοδομήματος του Schopenhauer(1813[1889],pp.1-189) με τίτλο: *On the Fourfold Root of the Principle of Sufficient Reason (Ueber die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grunde)*. Στα ελληνικά, το έργο έχει μεταφραστεί ως *Περί της Τετραπλής Ρίζας του Αποχρώντος Λόγου*. Βλ. Σοπενχάουερ(1813[2013]).

(Schopenhauer, 1889, p.xxiv-xxv). Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί πως η αναφορά στα ζώα αφορά ένα υποσύνολο τους. Η θέση όμως των ζώων αυτών ως φερόντων συνείδηση του εαυτού τους και φορέων ατομικής βούλησης είναι ιδιαιτέρως τιμητική και βάση της θεμελίωσης της αντίστοιχης σοπεναουεριανής θέσης των δικαιωμάτων των ζώων, των οποίων ο Γερμανός φιλόσοφος υπήρξε υπερμαχος (Βλ.σχετικά Puryear, 2017).

Το δυσάρεστο όμως είναι πως η βούληση είναι ακόρεστη κι επεκτατική στη φύση της από τη στιγμή λοιπόν που η βούληση αποκτά συγκεκριμένη μορφή και υπόσταση μέσω των αντικειμένων⁹⁴, επειδή ακριβώς είναι ακόρεστη, γίνεται η βάση της δυστυχίας και του πόνου της ύπαρξης, «μεταφραζόμενη» σε ατομική βούληση ή βούληση για ζωή: Όλα τα έμβια όντα μπαίνουν σε έναν συνεχή ανταγωνισμό ο οποίος οδηγεί στα δεινά μιας αέναης διαμάχης και στην αμοιβαία αποστέρηση ζωτικού χώρου. Η βούληση γεννά συνεχώς επιθυμίες που για να ικανοποιηθούν για ένα ον, εκκινούνται ενέργειες έναντι άλλων υπάρξεων (βλ. σχετικά Jacquette, 2005, pp. 108-147; Wicks, 2008, p.131). Από τη βούληση απορρέουν άλλωστε εγγενή χαρακτηριστικά του ανθρώπου ως άτομο: Πέρα από τις επιθυμίες, στη βούληση, ως κατηγορική έννοια, εντάσσονται βουλητικές πράξεις⁹⁵, αποφάσεις, εκτελεστικές νοητικές ενέργειες, απολαύσεις και πόνοι, συναισθήματα και πάθη εν γένει (Young, 1987, pp.51-52). Εξ αυτών, μπορεί να συναχθεί ότι ο άνθρωπος, όπως και κάθε ον, είναι σχεδιασμένος να αγωνιστεί, να ανταγωνιστεί και να υποφέρει.

Η γαλήνη και η διέξοδος από αυτό τον φαύλο κύκλο της εξατομίκευσης της βούλησης μπορούν να επέλθουν μόνο με την απαγκίστρωση από τις επιθυμίες αυτές που γεννά ακριβώς η βούληση για ζωή. Εδώ μπορούμε να διακρίνουμε διάφορες λύσεις: Μία

---

⁹⁴ Η διαδικασία της αντικειμενοποίησης της βούλησης γίνεται κατά βάση μέσω του έλλογου ανθρώπου-υποκειμένου και της εξακολουθητικής εφαρμογής της Αρχής Επαρκούς Λόγου (Principle of Sufficient Reason). Συνεπώς, η ενσωμάτωση της βούλησης πραγματοποιείται άμεσα στις οικουμενικής φύσης Πλατωνικές ιδέες και έμμεσα στα χωροχρονικά ορισμένα αντικείμενα όπως αναδύονται μέσω του χρόνου, του χώρου και της αιτιότητας (όπως επίσης της λογικής, των μαθηματικών, της γεωμετρίας και του ηθικού λογισμού) (Wicks, 2008, p.95; 2017^a)

⁹⁵ Ο Janaway (1999, pp.141-142), παρατηρεί σχετικά την αποκλειστικά σωματική εκδήλωση της πράξης βούλησης στη φιλοσοφία του Schopenhauer. Η πράξη βούλησης δεν μπορεί κατά συνέπεια να μένει στο επίπεδο της νόησης αλλά αναγκαστικά εκτελείται δια του σώματος.

λύση-ως προς τις εκδηλώσεις της ατομικής βούλησης τουλάχιστον- είναι ο θάνατος·σε αυτή την περίπτωση ο άνθρωπος απαλλάσσεται από το κέλυφος της φαινόμενης ύπαρξής του και απομένει με τον ανεξολόθρευτο και ελεύθερο πυρήνα της βούλησης του⁹⁶ (*WWR2*, ch.XLI, pp. 463-509). Ένα άλλο πλέγμα λύσεων έγκειται στην απάθεια⁹⁷ και την επίτευξη ηρεμίας δια της βουλητικής άρνησης⁹⁸ της βούλησης για ζωή (και επακόλουθα, του κόσμου), της ηθικής συνειδητότητας και του ασκητισμού. Επιπρόσθετα, υπάρχει και μία λύση προσωρινού τύπου που επιτυγχάνεται μέσω της αισθητικής εμπειρίας της τέχνης με προεξάρχουσα τη μουσική. Για την ανάλυση των λύσεων αυτών, υπάρχει εκτενής βιβλιογραφική κάλυψη (ενδεικτικά βλ. Wicks, 2008, pp.83-142-επιπρόσθετα για τον ασκητισμό βλ. Atwell, 1995, pp.163-164 ; Για τη σύνδεση αισθητικής εμπειρίας τέχνης -βούλησης, βλ. Jacquette, 2005, pp. 145-179; Neil, 2008⁹⁹; Για τον σημαίνοντα ρόλο της μουσικής, βλ. : Cubero, 2017, pp. 213-235; Norman, 2017, pp.197-212).

---

⁹⁶ Για το ζήτημα του θανάτου στον Schopenhauer βλ. και Jaquette (1999, pp. 293-317). Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ η έμφαση που αποδίδεται στο ανεξολόθρευτο της ανθρώπινης ύπαρξης με βάση τη βούληση. Το τι έπεται του θανάτου για τη συνεχιζόμενη ως βούληση ανθρώπινη ύπαρξη είναι μάλλον άγνωστο και όχι κατά ανάγκη ευάρεστο όμως.

⁹⁷ Η βουδιστική έννοια της nirvana-εξάλειψης (*WWR2*, p.508) είναι άμεσα συνδεδεμένη ως άρνηση της βούλησης (*WWR2*, p.609) με την επίτευξη της απάθειας αυτής. Γενικά ο Σόπενάουερ είναι επηρεασμένος από την ανατολική φιλοσοφία και θρησκείες όπως ο ινδουισμός ή ο βουδισμός. Για τις επιρροές αυτές βλ. Nicholls (1999, pp.171-212); Wicks(2008,pp.91-92&136-137); Barua et al.(2013); Cross(2013); Kurbel(2017, pp. 85-104). Αξίζει να επισημανθεί περαιτέρω σε αυτό το σημείο, η θετική συσχέτιση που επισημαίνει ο Wicks(2008,pp.91-92&136-137); ανάμεσα στις ιδέες του Γερμανού φιλοσόφου, τις Ουπανισάδες, τον Βουδισμό και τον Χριστιανισμό. Οι αναφερόμενες θρησκείες συνέβαλαν στην εν γένει πεσιμιστική οπτική του Schopenhauer έναντι ενός κόσμου που δεν αντιμετωπίζεται ως αντικειμενική πραγματικότητα, όπως αυτό συμβαίνει σε θρησκείες σαν το Ισλάμ ή τον Ιουδαϊσμό (για τη σχέση Ιουδαϊσμού και Schopenhauer βλ. και Wicks, 2017^b, pp.324-349).

⁹⁸ Μη πλήρης και οριστική λύση όσο ο άνθρωπος είναι προσδεδεμένος στον υλικό κόσμο κατά Wicks(2008, pp.132-133): Υπάρχει πάντα η βούληση της άρνησης για βούληση του ζην(will-to-live).

⁹⁹ Ο Neil(2008) προσφέρει μία λύση στο ζήτημα της υπέρβασης της φυσικής αναγκαιότητας του επιθυμητικού στοιχείου της βούλησης μέσω της αισθητικής εμπειρίας· πιο συγκεκριμένα,

Η λύση της λύτρωσης-μέσω του θανάτου- του ανθρώπου από τον κύκλο των παθών που συνδέονται με τον εαυτό του ως φαινόμενο, εστιάζει σε μία απελευθέρωση¹⁰⁰ του στη βάση του άχρονου πυρήνα της ύπαρξης, την βούληση ως πράγμα καθεαυτό. Η βούληση καθαυτή είναι λοιπόν υπερβατολογικά ελεύθερη¹⁰¹, με την εξατομικευμένη μορφή της να διατηρεί τον πυρήνα της ελευθερίας που είναι, όπως είδαμε, η βάση της ανθρώπινης ύπαρξης. Η αναπαραστατική εκδήλωση της βούλησης στον κόσμο όμως είναι δέσμια της αναγκαιότητας, καθώς ο άνθρωπος, δεδομένου του χαρακτήρα του, πράττει ανάλογα με το τι εκάστοτε βούλεται και συνεπώς ο τρόπος της φαινόμενης ύπαρξης του καθορίζεται σε κάθε χρονική στιγμή με βάση την αντίδραση του σε συγκεκριμένα ερεθίσματα¹⁰². Ο Schopenhauer αναλύει το ζήτημα της ελευθερίας της βούλησης διεξοδικά με το *Περί της Ελευθερίας της βούλησης* (Ueber die Freiheit des menschlichen Willens) του 1839. Η ανάλυση αυτή του φιλοσόφου συνοψίζεται από τον ίδιο ως εξής: «... Με μία φράση: Ο άνθρωπος κάνει κάθε φορά μόνο εκείνο που θέλει, κι όμως το κάνει αναγκαία. Τούτο δε έγκειται στο γεγονός ότι είναι

η λύση αυτή εντοπίζεται στις παρυφές της διάκρισης μεταξύ ατομικής βούλησης και καθολικής βούλησης. Ο Neil θεωρεί λοιπόν πως η καθολική βούληση που διαπνέει τον κόσμο φέρει μία τάση(κι όχι σκοπό) αυτοσυνειδητότητας που επιτρέπει στην ανθρώπινη νόηση την υπέρβαση της ατομικής βούλησης. Κατά ομοιάζοντα τρόπο, η Norman (2017, pp.197-212) θέτει τη μουσική, πεδίο ιδιαίτερης εστίασης κι όπως είδαμε όχι τυχαία, ως ατραπό όχι υπέρβασης ή κάλυψης των ατομικών επιθυμιών, αλλά ενατένισης της ολότητας της βούλησης ως ιεραρχίας ιδεών. Εδώ η βούληση υφίσταται σε δύο διαστάσεις: Η μία είναι η οπτική της, όπως είδαμε, της ιεραρχίας ιδεών(κάθετη διάσταση) η οποία οδηγεί στην πληρότητα της βούλησης μέσω της εικόνας του ανθρώπου ως ύψιστης αναπαράστασης της βούλησης. Η άλλη είναι η αέναη, άσκοπη και ατελέσφορη βούληση που ταλανίζει την ανθρώπινη ύπαρξη όπως είναι εξατομικευμένη στα όρια της υπόστασης.

¹⁰⁰ Η απελευθέρωση αυτή είναι τουλάχιστον προσωρινή, καθώς έγκειται και μόνο στη μεταθανάτια αποδόμηση της ανθρώπινης ύπαρξης σε βούληση που είναι ως προς τη φύση της ελεύθερη. Κατά συνέπεια, κάθε επαναπροσδιορισμός του εγώ ως ατομικότητα προϋποθέτει την ενατένιση της βούλησης στον πυρήνα της. Βλ. σχετικά, WWR2, pp. 507-508.

¹⁰¹ Ο Wicks(2008,p.59) την χαρακτηρίζει ως ακατέργαστη(«raw») ελεύθερη βούληση.

¹⁰² Για μία δευτερογενή ανάλυση του ζητήματος της ελεύθερης βούλησης στη σοπεναουερριανή φιλοσοφία βλ. Jacqueline (2005, pp.180-203), Hannan(2009, pp.62-70), Janaway(1999,pp.138-170; 2012).

ήδη αυτό που θέλει, καθώς απ' αυτό που είναι έπονται αναγκαία όλα όσα κάθε φορά κάνει. ...» (Σοπενάουερ, *ΠΕΒ*, σελ.206).

Εν κατακλείδι, μπορούμε να πούμε πως ο Schopenhauer δημιούργησε ένα φιλοσοφικό σύμπαν περιστρεφόμενο γύρω από την έννοια της βούλησης ως έννοιας. Πριν και πέρα από την εξατομίκευση της η βούληση είναι, όπως είδαμε, μία άναρχη, ελεύθερη και άλογη παρόρμηση. Μετά από την εξατομίκευση της, η βούληση γίνεται βούληση για ζωή και η βάση της ντετερμινιστικής δυστυχίας του ανθρώπου.

3.4. Nietzsche και βούληση για δύναμη

Όπως και στον Arthur Schopenhauer, η βούληση είναι έννοια προεξάρχουσας σημασίας στη φιλοσοφία του Friedrich Nietzsche.

Ο ίδιος ο Νίτσε στο *Also sprach Zarathustra* (Ελληνικά: *Έτσι μίλησε ο Ζαρατούστρα*-Αγγλικά: *Thus spoke Zarathustra*) του 1883 θέτει τη ζωή ως βάση της βούλησης για δύναμη, της κύριας δηλαδή έκφανσης της βούλησης η οποία απασχόλησε την φιλοσοφική του σκέψη: «Όπου βρήκα το ζων εκεί βρήκα θέληση για δύναμη»(Νίτσε, *EZ*, σελ. 114)¹⁰³. Σε κάθε περίπτωση όμως, ενώ η συσχέτιση της βούλησης για ζωή με τη βούληση για δύναμη είναι εμφανής και στο χαρακτηρισμό της δεύτερης ως «ανεξάντλητη(ς) και δημιουργική(ς) θέληση(ς) για ζωή» (Νίτσε, *EZ*, σελ. 113)¹⁰⁴, η διαφορά γίνεται εμφανής δια στόματος του ίδιου του φιλοσόφου: «...αυτό που δεν είναι, αυτό δεν μπορεί να θέλει· αυτό όμως που είναι στην ενθαδική ύπαρξη, πως θα μπορούσε να θέλει να βρεθεί στην ενθαδική ύπαρξη! Μόνον εκεί που είναι ζωή, είναι επίσης και θέληση: όχι όμως θέληση για ζωή, αλλά- αυτό σας διδάσκω-θέληση για δύναμη! Για το ζων πολλά πράγματα μετρούν περισσότερο από την ίδια τη ζωή· όμως, αυτό που μιλά μέσα απ'αυτήν την εκτίμηση είναι- η θέληση για δύναμη! ...» (Νίτσε, *EZ*, σελ. 115)¹⁰⁵

---

¹⁰³ Σε αγγλική απόδοση: «...Wherever I found the living, there I found the will to power...» (Nietzsche, *Z*, p.89)

¹⁰⁴ Σε αγγλική απόδοση: «... unexhausted begetting will of life...»(Nietzsche, *Z*, p.88)

¹⁰⁵ Στην Αγγλική: «...For, what is not can not will; but what is in existence, how could this still will to exist! Only where life is, is there also will; but not will to life, instead – thus I teach you – will to power! Much is esteemed more highly by life than life itself; yet out of esteeming itself speaks – the will to power!” ...» (Nietzsche, *Z*, p.90).

Η βούληση για δύναμη είναι κάτι ευρύτερο από τη βούληση για ζωή, με την έννοια της υπέρβασης της τελευταίας ως κάτι που επιδιώκεται στα πλαίσια μιας ηρωικής ηθικής στάσης: Η ζωή και η επιβίωση μπορούν κατά περίπτωση λοιπόν να θυσιαστούν σύμφωνα με τον Νίτσε (βλ. Nietzsche, *EZ*, ΣΕΛ.114-115/ *Z*, pp.89-90).

Η βούληση για δύναμη στο *Έτσι μίλησε ο Ζαρατούστρα* ανάγεται επίσης σε σημείο υπέρβασης του ηθικού δυισμού. Το παρακάτω παρατιθέμενο απόσπασμα συμπυκνώνει τη βάση αυτής της υπέρβασης:

«...Ένας πίνακας των αγαθών κρέμεται πάνω από κάθε λαό. Κοίτα, είναι ο πίνακας των υπερνικήσεων του· κοίτα, είναι η φωνή της θέλησής του για δύναμη. Αξιέπαινο είναι καθετί που θεωρεί αυτός δύσκολο· ονομάζει καλό καθετί που είναι απαραίτητο και δύσκολο και εξυμνεί ως άγιο καθετί που μας σώζει από τη μεγαλύτερη ανάγκη, το πιο σπάνιο, το πιο δύσκολο. ...»

(Νίτσε, *EZ*, σελ. 58)¹⁰⁶

Ως καλό λοιπόν χαρακτηρίζεται το δύσκολο ή, με άλλα λόγια, η πρόκληση που αναζητά συνεχώς η επεκτατική φύση της βούλησης για δύναμη. Η υπέρβαση, έννοια συνυφασμένη εδώ με τη βούληση για δύναμη, αφορά και προγενέστερες δυιστικές αντιλήψεις του ίδιου του Νίτσε. Έτι περαιτέρω: Η υπό σχηματοποίηση βούληση για δύναμη στην πρώιμη γραφή του Νίτσε είχε μάλλον αρνητικές προεκτάσεις που εδράζονταν σε βιωματικού χαρακτήρα εκτιμήσεις του και σε έναν διάχυτο πεσιμισμό που ξεπέρασε διαμορφώνοντας την μονιστική θέαση της βούλησης για δύναμη (βλ. σχετικά Kaufmann, 2013, pp.178-207 & pp.214-215).

Η βούληση για δύναμη δια στόματος Ζαρατούστρα (ένα από τα τρία βασικά διδάγματα του) ανάγεται σε διαρκή δημιουργό, χωρίς συμβιβασμούς κάθε είδους (Νίτσε, *EZ*, σελ.141/ *Z*, p.112). Η φύση διεύρυνσης που είναι στη σύσταση της έννοιας μεγαλώνεται με το *Jenseits von Gut und Böse: Vorspiel einer Philosophie der Zukunft*

---

¹⁰⁶ Στην Αγγλική: «...A tablet of the good hangs over every people. Observe, it is the tablet of their overcomings; observe, it is the voice of their will to power. Praiseworthy to them is whatever they consider difficult; what is indispensable and difficult, is called good, and whatever stems from the highest need and still liberates, the rarest, the most difficult – that is praised as holy. ...» (Nietzsche, *Z*, pp.42).

του 1886 (στην Ελληνική: *Πέρα από το Καλό και το Κακό: Πρελούδιο σε μια φιλοσοφία του μέλλοντος*. Στην Αγγλική: *Beyond Good and Evil: Prelude to a Philosophy of the Future*): Εδώ πλέον η βούληση για δύναμη, ενώ συσχετίζεται με τη ζωή (Νίτσε, *ΠΚΚ*, σελ.24-25/*BGE*, p.15/§13) όπως στο Ζαρατούστρα, εξελίσσεται σε γενική αρχή ύπαρξης, επεκτεινόμενη και στην ανόργανη ύλη του κόσμου, αποκτώντας έτσι μεταφυσικά χαρακτηριστικά (Horstmann, 2001, pp.xxv-xxvi). Ο Hortsman (2001, p.xxvi) σε αυτό το σημείο- των μεταφυσικών προεκτάσεων του Νίτσε- του ασκεί κριτική, με βάση την εν γένει αρνητική στάση του Νίτσε σε κάθε τι το μεταφυσικό.

Η κριτική του Hortsmanν εδράζεται στην παράγραφο 36 του *ΠΚΚ*: Εδώ η βούληση για δύναμη ταυτίζεται με ολόκληρο τον νοητά αντιληπτό κόσμο. Ο κόσμος λοιπόν, όπως τον μπορεί να τον συλλάβει ο άνθρωπος, φέρει μία αδιάσπαστη ενότητα μεταξύ των οργανικών(δυναμικών με βάση το έμπνοο της ζωής) και ανόργανων (σχετικά στατικών) στοιχείων του. Η ίδια παράγραφος του *BGE* όμως, όπως παρατηρεί ο Deleuze(1962,p.7), κρύβει μία βαθιά προβληματική ως προς ένα άλλο σημείο της: Ο Νίτσε διευκρινίζει πως «...Η «θέληση» μπορεί φυσικά να επενεργήσει μόνο πάνω στη «θέληση» — και όχι πάνω στην «ύλη»...» (Νίτσε, *ΠΚΚ*, σελ.44)¹⁰⁷ Κατά συνέπεια, η επίδραση της βούλησης κατά Deleuze (ibid.) είναι πάντα έμμεση και εστιάζει σε ένα σύστημα επικυρίαρχης βούλησης.

Αν επιμείνουμε στην επίμαχη παράγραφο 36 του *ΠΚΚ*, πέρα από την ταύτιση κόσμου-βούλησης για δύναμη, θα ανιχνεύσουμε επίσης τον χαρακτηρισμό της τελευταίας ως αποτελεσματικής δύναμης-ισχύος (“efficacious force”) που εμπλέκεται σε κάθε μηχανιστικό γεγονός στο οποίο υφίσταται η επίδραση μίας δύναμης(ibid.). Κατά συνέπεια, μία σχετικά αδρανής δύναμη που ενυπάρχει σε στατική ή σχεδόν αδρανή μορφή στη φύση¹⁰⁸ αποτελεί σημείο που εμπίπτει στην προοπτική που αποδίδει ο Hortsmanν στην κατά Νίτσε βούληση για δύναμη. Από την άλλη πλευρά, η Mitcheson βλέπει την παράγραφο 36 μέσα από το πρίσμα της οργανικής σύνδεσης της βούλησης για δύναμη με τη ζωή. Ως εκ τούτου, η βούληση για δύναμη γίνεται η κανονιστική αρχή προσέγγισης των ορίων του κόσμου μέσα από την κατανόησή του¹⁰⁹ (Mitcheson, 2013,

---

¹⁰⁷ Η αντίστοιχη αγγλική απόδοση είναι: “Will” can naturally have effects only on “will” – and not on “matter”(Nietzsche, *BGE*, p.37/ §36).

¹⁰⁸ Ιδίως ως προς το ανόργανο τμήμα της που στερείται ζωής.

¹⁰⁹ Η προσέγγιση της Mitcheson συνδέεται σαφώς με τον αντιασκητισμό και την αναζήτηση της θέσης της αλήθειας στο φιλοσοφικό οικοδόμημα του Νίτσε. Σε κάθε περίπτωση, η

pp.105-129). Κατά τον Porter (2006, p.562), η βούληση για δύναμη αντιμετωπίζεται ως προβολή των συνταγματικών ορίων του υποκειμένου και αποτελεί έννοια βαθιά ανθρωπομορφική.

Αντίθετα με την άποψη του Porter, ο Deleuze (1962, pp.50-51) πάλι δεν θεωρεί επ' ουδενί πως η βούληση για δύναμη είναι ανθρωπομορφική καθώς την ορίζει ως αρχή σύνθεσης δυνάμεων.

Το ζήτημα της ανάγνωσης της έννοιας της βούλησης για δύναμη αναδεικνύει, όπως γίνεται εμφανές, τις διάφορες, σημαντικά αποκλίνουσες ως προς την οπτική τους, ερμηνευτικές προσεγγίσεις που έχουν επιχειρηθεί σε σχέση με το θέμα.

Η βούληση για δύναμη κατά Schacht (1983, pp. 212-242) αντιμετωπίζεται ως μεταφορική έννοια που αντικατοπτρίζει μία μετασχηματιστική προδιάθεση στη βάση αντιμαχομένων δυνάμεων. Οι δυνάμεις -τμήματα μίας οικουμενικής δυναμικής- εδώ δεν συνδέονται με έναν τελεολογικό προσδιορισμό αλλά με την περικειμενική δυναμική της πράξης. Πάνω σε αυτό το σημείο, ο Θεοδώρου(2015) παρατηρεί πως η βούληση για δύναμη είναι έννοια μορφική και όχι περιεχομενική, δυνητικά παραγωγός αλληλοσυγκρουόμενων ηθικών αξιών.

Ο Reginster (2007, pp.32-56) προσεγγίζει την επίμαχη έννοια με επίκεντρο τη ψυχολογική οπτική¹¹⁰. Κατά συνέπεια, η βούληση για δύναμη αντιμετωπίζεται ως μία

βούληση για δύναμη θα μπορούσε να νοηθεί μεταφορικά ως η συνειδητή μεταχείριση ενός «προβολέα»- αυτού του υποκειμενικού τρόπου αντίληψης και θέασης του κόσμου- από τον άνθρωπο στην προσπάθειά του να αμβλύνει την «φωτισμένη» πλευρά της εικόνας που έχει για την πραγματικότητα που τον περιβάλλει. Ότι παραμένει στο σκοτάδι πέρα και έξω από το φως του προβολέα, δεν συνιστά σύμφωνα με αυτή την προοπτική κόσμο, αλλά χώρο διεύρυνσης. Η αλήθεια των πραγμάτων κατά Νίτσε άλλωστε, όπως παρατηρεί ο Nehamas(1986, p.108) είναι προσωπικού χαρακτήρα έκφανση της βούλησης για δύναμη και ορίζεται από τον χώρο ανάμεσα στην πλήρη αποδοχή και την εκ βάθρων αμφισβήτηση.

¹¹⁰ Για την αντιμεταφυσικιστική (Kaufmann, 2013, p. 204), ψυχολογική προσέγγιση της έννοιας βλ. και Clark(1990, pp.209-212; 2000); Kaufmann(2013); Leiter(2015). Θα πρέπει να σημειωθεί πως η βούληση ως δύναμη κατά τη ψυχολογική της προσέγγιση καλύπτει μία ευρύτατη ποικιλία ανθρώπινων συμπεριφορών, όχι όμως όλων(βλ.σχετικά Clark, 1990, pp.209-212; Leiter, 2015).Ο Kaufmann(cf. 2013, p.229) θεωρεί από την άλλη πως η έννοια της βούλησης για δύναμη καλύπτει το σύνολο της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Σε κάθε περίπτωση, η προοπτική του Reginster διαθέτει την ευελιξία της μη υποχρεωτικά καθολικής αναγωγής όλων των ορμών στη δύναμη(Anderson, 2017).

δεύτερης τάξης επιθυμία(επιθυμία επιθυμιών) υπέρβασης αντίστασης¹¹¹ που τίθεται στην εκπλήρωση μίας πρώτης τάξης, άμεσης επιθυμίας. Είναι διαρκής, ακόρεστη και ανακατευθυνόμενη σε νέες, πρώτης τάξης επιθυμίες(όταν μία επιθυμία εκπληρώνεται, δεν υφίσταται αντίσταση). Η ίδια η προσήλωση της βούλησης για δύναμη στην έννοια της αντίστασης, περιλαμβάνει μία τάση της προς την οδύνη και την απογοήτευση που αναδύονται κατά την προσπάθεια για την υπέρβαση του εμποδίου που αντιμετωπίζεται(ibid.).

Οι προεκτάσεις της ανάλυσης του Reginster(ibid.) αξίζουν περαιτέρω παράθεσης¹¹²: Όσο μεγαλύτερο είναι λοιπόν το εμπόδιο που τίθεται με την αντίσταση στην εκπλήρωση του σκοπού της επιθυμίας, τόσο μεγαλύτερη δύναμη και αγώνας απαιτούνται. Αυτή η επεκτατικής φύσης δύναμη, θεωρούμενη ως καλό, ορίζει και το ηθικό¹¹³ στον Νίτσε: Η έκταση της δυσκολίας του επιδιωκόμενου στόχου αποδίδει την ανάλογη αξία στο πράττειν. Η επιδίωξη του μεγαλειώδους είναι λοιπόν η ύψιστη αξία και αυτή επιδιώκεται μέσω της δημιουργικότητας. Η δημιουργικότητα εκλαμβάνεται τόσο ως μέσο(ιδιαίτερη δεξιότητα) για την εκπλήρωση ενός σκοπού όσο και ως πρόκληση per se. Η τέχνη επισημαίνεται ως περίπτωση συγκερασμού των δύο αυτών εκφάνσεων της δημιουργικότητας(ibid.).

Η Sedgwick (2007) παρουσιάζει μία κανονιστική προσέγγιση της βούλησης για δύναμη. Εδώ η έννοια ανάγεται σε αίσθηση της ρυθμιστικής δομής του κόσμου, δομής που παράγει τα ενδιαφέροντα και τη διαμόρφωση των αξιακών συστημάτων του ανθρώπου. Η λογική, ως ενδοσκοπική ατραπός της βούλησης για δύναμη προς την αλήθεια, ανάγεται ως ανώτερη ρυθμιστική δομή παρά τις αρνητικές προεκτάσεις ενός

---

¹¹¹ Εδώ συνεπάγεται η άσκηση δύναμης

¹¹² Ο Anderson(2017) συντάσσεται με την οπτική του Reginster καθώς παρατηρεί πως η τελευταία συγκεντρώνει ευρύτατη συγκειμενική υποστήριξη.

¹¹³ Η ηθική στον Νίτσε είναι αντιωφελιστική (de Huszar, 1947; Kaufmann, 2013, p.212). Ο Νίτσε απορρίπτει τον ωφελισμό καθώς οι δυνάμεις της ευχαρίστησης και του πόνου είναι αλληλένδετες και δεν θέτουν τον άνθρωπο σε διλημματικές καταστάσεις . Η βούληση για δύναμη απαιτεί τη ριψοκίνδυνη διάθεση του ανθρώπου να βιώσει τόσο θετικά όσο και αρνητικά συναισθήματα στον υπέρτατο βαθμό. Κατά συνέπεια, το δίλημμα δεν μπορεί να είναι ευχαρίστηση ή πόνος αλλά ζωή με ένταση (μέσω και των δύο) ή ηρεμία δια της απάθειας. Ο Νίτσε τάσσεται φυσικά στην πλευρά της πρώτης κατεύθυνσης, αντιτιθέμενος σαφώς με τον Schopenhauer (βλ. de Huszar, 1947).

μετεξελισσόμενου ηθικού καταναγκασμού. Ο σημαίνων ρόλος της λογικής είναι έκδηλος και κατά την ψυχολογική προσέγγιση του Kaufmann(2013, p.230), όπου η λογική ορίζεται ως η ανώτερη εκδήλωση βούλησης για δύναμη. Η ίδια η υπέρβαση της των ορίων της βούλησης για δύναμη λογίζεται σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα ως κατίσχυση της λογικής επί των παρορμήσεων. Συνεπώς, αν και η βούληση για δύναμη εκδηλώνεται ως παρόρμηση αρχικά, η ίδια ακυρώνει δια της λογικής αυτή της την εκδήλωση (Kaufmann¹¹⁴,2013, p.235).

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να παρουσιαστεί ένας γενικός ορισμός ως προς τα σημεία σύγκλισης των περισσότερων ερμηνειών : Η βούληση για δύναμη, όπως προσδιορίζεται από τον Anderson(2017), είναι η αρχή η οποία εξηγεί την επεκτατική τάση κέντρων δυνάμεων που η διαδραστική τους σχέση και λειτουργία βρίσκεται στη βάση της εξήγησης όλων των υπαρκτών¹¹⁵.

Ένα ζήτημα το οποίο θα πρέπει να εξεταστεί είναι αυτό της σύνδεσης -ή μη- αυτής της επεκτατικής φύσης βούλησης με την έννοια της ελευθερίας.

Ο Νίτσε κατά Leiter (2007) απορρίπτει τη νοητική αιτιότητα στη συνειδητή της έκφραση. Για τον Νίτσε, δεν υπάρχει ελεύθερη βούληση αλλά μία ψευδαίσθηση του αυτεξούσιου της ανθρώπινης δράσης. Στην πραγματικότητα, αυτό που υποκινεί την ανθρώπινη δράση είναι μία ιδιοσυστασία που βασίζεται στη φυσιολογία και σε μη συνειδητούς ψυχολογικούς παράγοντες και που εντάσσει κάθε άνθρωπο σε συγκεκριμένους τύπους προσωπικότητας. Σε κάθε τύπο προσωπικότητας λοιπόν συγκεκριμένες ενέργειες και παρορμήσεις κατισχύουν άλλων, δίνοντας σε ορισμένες περιπτώσεις τη ψευδή εντύπωση του νοητικού ελέγχου των πράξεων(ibid.).

---

¹¹⁴ Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί πως ο Kaufmann(2013, p. 242) βλέπει τη διαμάχη λογικής-παρόρμησης ως ένα μικρό υποσύνολο των αντίστοιχων διαμαχών κάθε υπαρκτού από το πιο μικροσκοπικό έως το πλέον μακροσκοπικό επίπεδο. Εδώ ο συγγραφέας(ibid.) συμπεριλαμβάνει το σύνολο των φυσικών φαινομένων, την ιστορία και την εξελικτική πορεία κάθε ανθρώπου.

¹¹⁵ Ο ίδιος συγγραφέας(ibid.) παρουσιάζει μία πλειάδα ερμηνειών(μεταφυσικών, ψυχολογικών, επιστημονικών, αντιουσιολογικών, βιολογικών, φυσικών)που έχουν απασχολήσει τον επιστημονικό διάλογο γύρω από τη φύση των κέντρων δυνάμεων και την σκοπιμότητα της ανάπτυξης της έννοιας της βούλησης για δύναμη. Για την εν γένει παρουσίαση των ερμηνειών αυτών βλ. Porter(2006); Anderson(2017).

Αν και η άποψη του Leiter φέρει σημαντική κειμενική υποστήριξη στη διάρθρωση της καθώς και μεταγενέστερη εμπειρική επιβεβαίωση, κρίνεται σκόπιμο να παρουσιαστούν δύο κατευθύνσεις ερμηνειών που παρά το σημαντικό βαθμό αναγκαιότητας που επίσης αναγνωρίζουν στη διάρθρωση του φιλοσοφικού οικοδομήματος του Νίτσε, διαφέρουν ως προς το ζωτικό ερμηνευτικό χώρο ερμηνειών της ελευθερίας και της αυτοπραγμάτωσης.

Οι Gemes & Janaway(2006) διακρίνουν δύο εν γένει είδη ελεύθερης βούλησης με τον Νίτσε κατά τη γνώμη τους να αφήνει περιθώριο ελευθερίας της βούλησης μόνο σε ένα. Η agency free will (ελεύθερη βούληση της αυτενέργειας) είναι μία σπάνια πιθανότητα που τη δέχεται ενώ απορρίπτει τη deserts free will (ελεύθερη βούληση της ανάλογης ανταμοιβής). Η ελεύθερη βούληση ανάγεται σε κατόρθωμα του επικυρίαρχου ανθρώπου, του ανθρώπου δηλαδή που διαθέτει έναν χαρακτήρα που διέπεται από μία «σταθερή, ενοποιημένη και ολοκληρωμένη ιεραρχία ορμών (stable, unified, and integrated, hierarchy of drives)». Την άποψη αυτή περί επικυρίαρχου, ευγενούς – ελεύθερου ανθρώπου φαίνεται να εκφράζει και ο Dudley(2002).

Ο Solomon(2002) λαμβάνει μία συμβατιστική θέση αναφορικά με τις έννοιες της ελεύθερης βούλησης και της υπευθυνότητας¹¹⁶ στον Νίτσε. Ο Νίτσεϊκός φатаλισμός εισάγεται εδώ ως μία εξελικτική πορεία με σαφή μεν κατεύθυνση αλλά με πολλές πιθανές ομόρροπες ενδιάμεσες αιτιακές οδούς. Συνεπώς, ο άνθρωπος με βάση τα χαρακτηριστικά που φέρει, μπορεί να βιώσει μία καταστασιακή ελευθερία χωρίς το μεταφυσικό βάρος μιας έννοιας όπως αυτή της ελεύθερης βούλησης.

Έν κατακλείδι, η βούληση για δύναμη, απότοκος της πνευματικής αυθυπέρβασης του Νίτσε, λογίζεται ως μία αρχή συνεχούς και εξελικτικού αναπροσδιορισμού των ορίων μέσα από την πράξη και τη δημιουργία (βλέπε τη γερμανόφωνη πρωτότυπη απόδοση του όρου: Wille zur Macht). Επιπρόσθετα, δεν θα πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι κάθε εξέλιξη στον Νίτσε ορίζεται μέσα στα πλαίσια μιας διττής αναγκαιότητας που σε κάθε περίπτωση προσέγγισης ασκεί ασφυκτική πίεση στον άνθρωπο. Η πρώτη αναγκαιότητα είναι η φυσική και νοητική παρεμπόδιση της αυτοπραγμάτωσης. Η δεύτερη έγκειται στην αρχή της αιώνιας επιστροφής του ιδίου, της θέσης δηλαδή που εκφράζεται στη νίτσεϊκή φιλοσοφία ότι το σύνολο των πεπραγμένων έγκειται σε μία ακραία ντετερμινιστική κυκλική επαναληψιμότητα (βλ. Doyle, 2006, p.101).

---

¹¹⁶ Θα πρέπει να παρατηρηθεί πως οι δύο εκφάνσεις της βούλησης κατά Gemes και Janaway φέρουν σαφή αναλογία με τις δύο έννοιες

3.5. Η βούληση ως κυρίαρχο στοιχείο φιλοσοφικού στοχασμού

Η βούληση όπως προσδιορίζεται μέσα από την ανάλυση των τεσσάρων φιλοσόφων παρουσιάζει αρκετά διαφορετικά χαρακτηριστικά με την έννοια σε κάθε περίπτωση να βρίσκεται στο επίκεντρο του στοχασμού τους.

Αν μπορούμε να ανιχνεύσουμε ένα σημείο τομής και στις τέσσερις περιπτώσεις είναι η αναγκαιότητα που διέπει τη βούληση του ατόμου μέσα στα πλαίσια του φυσικού κόσμου.

Στον Hegel ο ατομικός αυτοπροσδιορισμός έναντι του κόσμου είναι μία βιωματική διαδικασία με απόληξη στη γενική βούληση ως κατάκτηση ελευθερίας. Αν η κατάληξη είναι η ελευθερία, η αρχική βίωση της ατομικότητας σηματοδοτεί μία βούληση συνδεδεμένη με την αναγκαιότητα.

Για τον Kant, η ελευθερία στον φυσικό κόσμο δεν υφίσταται. Η βούληση μπορεί να λειτουργήσει ως όργανο βίωσης της αίσθησης της ελευθερίας υπό προϋποθέσεις και χωρίς βεβαιότητα για τη φύση της ίδιας της ελευθερίας.

Στον Schopenhauer, η βούληση για ζωή μέσα στα πλαίσια της ατομικότητας είναι προσδεδεμένη στον ντετερμινισμό ενώ στον Νίτσε, η βούληση για δύναμη είναι πιθανή ατραπός διαφυγής από την αναγκαιότητα μέσω των χαρακτηριστικών του κυρίαρχου ανθρώπου.

Η ελευθερία της βούλησης λογίζεται συνεπώς περισσότερο ως νοητικό επίτευγμα με τη φυσική υπόσταση του κόσμου να είναι προσδεδεμένη στην αναγκαιότητα.

Ένα στοιχείο το οποίο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι η σύνδεση μεταξύ της ιδιαίτερης ανάπτυξης της έννοιας της βούλησης και της κοινής εθνικότητας των τεσσάρων στοχαστών. Επιπρόσθετα, προξενεί εντύπωση το γεγονός πως η διάδραση των ιδεών μεταξύ Πρωσίας και Βρετανίας δεν άσκησε ώθηση στην παρατηρούμενη λειτουργική χρήση της έννοιας της βούλησης στη βρετανική φιλοσοφική σκέψη της εποχής. Αν αυτό συνέβαινε, ίσως η έννοια να αποκτούσε άλλες διαστάσεις «μπολιάζοντας» την Οικονομική Επιστήμη που γεννήθηκε στη Γηραιά Αλβιών.

Η εκτεταμένη χρήση της βούλησης σε έναν χώρο όπου ένας ογκόλιθος της Φιλοσοφίας, όπως ο Καντ (παλαιότερος μεταξύ των τεσσάρων φιλοσόφων), δρα αποδίδοντάς της σημαίνοντα ρόλο είναι μάλλον εύκολα εξηγήσιμη. Κάθε πρώτος φιλόσοφος της εποχής, προσπαθώντας να αναπτύξει το δικό του αφήγημα, εξ ορισμού θα είχε κάθε κίνητρο να καταφύγει σε μία διαφοροποίηση της έννοιας της βούλησης, έννοια ιδιαίτερος γνωστή στο ακροατήριο και, επομένως, εύκολα προσβάσιμη.

Το ζήτημα της μη εισδοχής της πρωσικής σκέψης μέσω της ατραπού της βούλησης στην Βρετανική Οικονομική είναι πιο σύνθετο: Θα πρέπει να ανατρέξουμε στη σχέση Smith-Kant, που όπως αναλύεται κατηύθυνε τις σχετικές εξελίξεις.

Τη σχέση αυτή ανέλυσε διεξοδικά ο Fleischacker (1991,1996, 1999)· όπως προκύπτει, ο Kant διάβασε με μεγάλο ενδιαφέρον το *WN* ενώ αποδεικνύεται ότι είχε επίσης διαβάσει το *TMS*. Ο Kant φαίνεται να επηρεάστηκε από τον Smith αλλά όπως τονίζει σχετικά κριτικά ο White (2010), οι δύο φιλόσοφοι πέρα από σημαντικές ομοιότητες (βλ. μηχανισμός της αμεροληψίας) είχαν και σημαντικές διαφορές, κυρίως στο ζήτημα της υποδοχής του ρόλου του συναισθήματος ως τμήμα ηθικού συστήματος: Ο Kant βασίζεται περισσότερο στην αυτονομία και τη λογική ενώ ο Smith εγκολπώνει στον λόγο του το συναίσθημα ακολουθώντας έναν χιουμιανό εμπειρικό άξονα ανάλυσης.

Η καντιανή βούληση έχει ένα βασικό σημείο τομής με την αντίστοιχη βούληση του Smith: Τη μορφή της καλής βούλησης (*good will*), η οποία στον Kant είναι δομικά εξαρτημένη όμως με τη λογική και ως τέτοια είναι η μόνη αποδεκτή προδιάθεση ενός αμερόληπτου παρατηρητή (βλ. Fleischacker, 1991, pp.252-253).

Η έκφανση της βούλησης στον Smith, στενά συνδεδεμένη ως οιονεί πάθος με το σύστημα των συναισθημάτων και με σαφείς διαστάσεις στη χρήση της ως μεταφυσικού στοιχείου (βλ. Fleischacker, 1999, p.176), γίνεται εδώ δείκτης για μία σαφή διαφοροποίηση της βρετανικής σκέψης στον άξονα Hume-Smith.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Η ΒΟΥΛΗΣΗ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ ΤΟΥ 18^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ

Με τη βούληση να έχει περιγραφεί ως προς το τμήμα της φιλοσοφικής της άνθησης, η έννοια θα σκιαγραφηθεί στο οικονομικό της συγκείμενο, μέσα από τα έργα φιλοσόφων οικονομολόγων που δραστηριοποιήθηκαν εντός του φάσματος χρονικής κάλυψης της παρούσας έρευνας.

Κατά συνέπεια και με βάση τα στοχευόμενα μεθοδολογικά χαρακτηριστικά, εξετάζονται για τον 18^ο αιώνα οι περιπτώσεις των David Hume και Adam Smith.

4.1. David Hume και η βούληση ως πάθος

Η θεώρηση των οικονομικών ιδεών του Hume όπως μας είναι γνωστή σήμερα προσδιορίζεται κατά βάση μέσα από την εξέταση εννέα δοκιμίων, τα οποία είναι τα ακόλουθα: "Of Commerce", "Of Refinement in the Arts", "Of Money", "Of Interest", "Of the Balance of Trade", "Of the Jealousy of Trade", "Of Taxes", "Of Public Credit" και το "Of the Populousness of Ancient Nations" (Velk & Riggs, 1985). Τα εννιά αυτά δοκίμια δημοσιεύτηκαν στο έργο του φιλοσόφου *Political Discourses* το οποίο και είδε το φως της δημοσιότητας το 1752¹¹⁷.

Εξετάζοντας διασταλτικά¹¹⁸ τη χιουμιανή οικονομική εργογραφία δεν καθίσταται δυνατό να ανιχνεύσουμε μη έμμεσες αναφορές στην έννοια της βούλησης(will/volition). Η μη σαφής χρήση της έννοιας είναι μία επιλογή που έχει, όπως θα αναλυθεί, συγκεκριμένα αίτια.

Η βούληση στον φιλόσοφο Hume διαλαμβάνει δύο άξονες ανάλυσης οι οποίοι γίνονται αντιληπτοί με την παράθεση του παρακάτω αποσπάσματος από το *A treatise of human nature*:

---

¹¹⁷ Τα εν λόγω δοκίμια του *Political Discourses* συμπεριλαμβάνονται στο: Hume (1777), *Essays Moral, Political, Literary*.

¹¹⁸ Πέρα από τα δοκίμια του *Political Discourses*, το σχετικό corpus απαρτίζεται από τμήμα της σωζόμενης αλληλογραφίας του Hume (βλ. την, επιμελημένη από τον Eugene Rotwein, συγκεντρωτική έκδοση των, επικεντρωμένων στην Οικονομική, κειμένων του Hume του 1955).

Of all the immediate effects of pain and pleasure, there is none more remarkable than the will; and tho', properly speaking, it be not comprehended among the passions, yet as the full understanding of its nature and properties, is necessary to the explanation of them, we shall here make it the subject of our enquiry. I desire it may be observ'd, that by the will, I mean nothing but the internal impression we feel and are conscious of, when we knowingly give rise to any new motion of our body, or new perception of our mind. This impression, like the preceding ones of pride and humility, love and hatred, 'tis impossible to define, and needless to describe any farther; for which reason we shall cut off all those definitions and distinctions, with which philosophers are wont to perplex rather than clear up this question; and entering at first upon the subject, shall examine that long disputed question concerning liberty and necessity; which occurs so naturally in treating of the will (Ιδία μετάφραση: Από όλες τις άμεσες συνέπειες του πόνου και της ευχαρίστησης, δεν υπάρχει τίποτα πιο αξιοσημείωτο από τη βούληση· αν και, ορθά μιλώντας, δεν πρέπει να συμπεριληφθεί ανάμεσα στα πάθη, παρόλα αυτά από τη στιγμή που η πλήρης κατανόηση της φύσης και των ιδιοτήτων της είναι απαραίτητη για την κατανόηση τους, θα πρέπει σε αυτό το σημείο να αποτελέσει αυτή το θέμα της εξέτασής μας. Επιθυμώ να παρατηρηθεί πως με τη βούληση δεν εννοώ τίποτα άλλο παρά την εσωτερική εντύπωση που αισθανόμαστε και συνειδητοποιούμε, όταν εν γνώσει μας γινόμαστε οι γεννήτορες μίας νέας σωματικής μας ενέργειας ή μιας νέας νοητικής μας αντίληψης. Αυτή η εντύπωση, όπως και οι προηγούμενες της τιμής και της ταπεινότητας, της αγάπης και του μίσους είναι αδύνατον να οριστεί και μη χρήσιμη η περαιτέρω περιγραφή της· για αυτό τον λόγο οφείλουμε να περικόψουμε όλους αυτούς τους ορισμούς και τις διακρίσεις με τις οποίες οι φιλόσοφοι επιδιώκουν να περιπλέξουν παρά να ξεκαθαρίσουν τα του ερωτήματος· και εισαγόμενοι απευθείας στο θέμα, θα πρέπει να εξετάσουμε το από καιρό διαφιλονικούμενο ζήτημα περί ελευθερίας και αναγκαιότητας· το οποίο ως φυσικό επακόλουθο έχει την εμπλοκή της βούλησης.) (THN 399, p.257/ 2.3.1.2).

Η βούληση ορίζεται λοιπόν ως «..η εσωτερική εντύπωση που αισθανόμαστε και συνειδητοποιούμε όταν εν γνώσει μας γινόμαστε οι γεννήτορες μίας νέας σωματικής

μας ενέργειας ή μιας νέας νοητικής μας αντίληψης. ..» (*THN*, *ibid*, ιδία μετάφραση). Όπως διευκρινίζει ο Hume, είναι αδύνατο και χωρίς καμία σκοπιμότητα να αναπτύξει περαιτέρω την έννοια πέρα από το σημείο που εμπλέκεται στο ζήτημα της ελευθερίας και της αναγκαιότητας. Για το εν λόγω ζήτημα, το οποίο ορίζει και τον πρώτο μείζονος σημασίας άξονα ανάλυσης, ο Hume λαμβάνει μία ευρύτατα γνωστή και διαδεδομένη, ξεκάθαρα συμβατιστική θέση, γεφυρώνοντας τους δύο προαναφερθέντες πόλους: Η ελευθερία (υποθετική, τυχαιότητας, ή αδιαφορίας) συμβαδίζει με την ύπαρξη και λειτουργία ενός ντετερμινιστικού κόσμου¹¹⁹.

Ο άξονας της σύνδεσης της βούλησης με τη δράση και το σύστημα των άμεσων παθών (για τα οποία γίνεται επίσης νύξη στο παραπάνω απόσπασμα από το *THN*) είναι το επίκεντρο του ενδιαφέροντος για τους σκοπούς του παρόντος. Θα καταδειχθεί λοιπόν πως η επικεντρωμένη στην εμπειρική διερεύνηση φαινομένων οικονομική εργογραφία του Hume δεν χρειάζεται τη χρήση της βούλησης στην αναλυτική της πορεία.

Ο Bricke (1985) με βάση το *A Treatise of Human Nature* και το *An Enquiry Concerning Human Understanding* (1748), σταχυολογεί ορισμένα ενδιαφέροντα στοιχεία που συντείνουν στην συχνή χιουμιανή αντιπαραβολή της βούλησης με την εντολή. Ο ίδιος συγγραφέας(*ibid*) παραθέτει επίσης τη σχέση ανάμεσα στη σκέψη και στη βούληση: Η πρώτη(υπό τη μορφή της συνοδής σκέψης) καθορίζει το άμεσο αντικείμενο της βούλησης με την τελευταία να μην επιδρά στο περιεχόμενο της σκέψης όσον αφορά το αντικείμενο αυτό. Αντίθετα, η βούληση έχει ειδική σύνδεση με τη δράση¹²⁰.

Στο μεταίχμιο της δράσης/πράξης τοποθετούν τη βούληση και οι Diaye & Lapidus (2012). Οι εν λόγω συγγραφείς προσδιορίζουν την βούληση, ως λειτουργικό μέρος του συστήματος των άμεσων παθών¹²¹, δηλαδή των: joy, grief, hope, fear, desire, aversion, volition (βλ. και Diaye&Lapidus, 2005): Πιο συγκεκριμένα, η βούληση θεωρείται ως το τελευταίο στάδιο μίας χοανοειδούς δυναμικής διαδικασίας με απόληξη την πράξη.

---

¹¹⁹ Για το ζήτημα βλ. Russell (1995;2016)

¹²⁰ Οι ίδιες οι βουλητικές ενέργειες ορίζονται ως προωθητικές ή απωθητικές κινήσεις του νου(*ibid.*). Η σύνδεση αυτή, εμφανής στον οικονομικό λόγο, δεν σημαίνει πως δεν υπάρχει σαφής διάκριση ανάμεσα σε βούληση και δράση (βλ. Wood, 2014). Η βούληση φτάνει στη δράση με μία αυθυπέρβαση των ορίων της.

¹²¹ Cf. Bricke(1985) στη βάση του *THN* 399: “Will... properly speaking...be not comprehended among the passions (ιδία μετάφραση: Η βούληση...μιλώντας ορθά...δεν θα πρέπει να συμπεριλαμβάνεται ανάμεσα στα πάθη)”.

Το πρώτο στάδιο αυτής της διαδικασίας περιλαμβάνει τη βιωματική αποτύπωση ευχαρίστησης ή πόνου μέσω των αισθημάτων χαράς ή θλίψης αντίστοιχα. Την αιτιακή σύνδεση ευχαρίστησης-πόνου και βούλησης επισημαίνει και ο Bricke(1985). Η σύνδεση αυτή στη λειτουργία της δράσης είναι εμφανής μέσα κι από την παράθεση του Hume σε ένα άλλο σημείο του THN : “...The will exerts itself when either the good or the absence of the evil may be attain’d by any action of the mind or body...” (THN 439, p.281/ 2.3.9.7) Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί πως η αναφορά του Hume σε καλό και κακό δεν είναι παρά αναφορά στην ευχαρίστηση ή τον πόνο (Diaye & Lapidus,2012). Οι Diaye & Lapidus (ibid.) τονίζουν επίσης πως χρειάζεται μία ισχυρή αρχική εντύπωση ευχαρίστησης ή πόνου η οποία μπορεί να οδηγήσει στην ιδέα του ως άνω διπόλου κι αυτή με τη σειρά της στο ξετύλιγμα της αιτιακής αλυσίδας στην κατεύθυνση της δράσης. Το δεύτερο στάδιο περιλαμβάνει το δίπολο επιθυμίας ή αποστροφής ως επίκεντρο διαμόρφωσης μίας νοητικής κατάστασης αναφορικά με υπό σύγκριση αντικείμενα. Τέλος, έπεται η εσωτερική εντύπωση της βούλησης που βρίσκεται, όπως είδαμε, στο μεταίχμιο της πράξης.

Οι ίδιοι συγγραφείς, με προγενέστερο άρθρο τους του 2005 καταδεικνύουν πως η βούληση αντιστοιχεί στην επιλογή, ενώ οι προτιμήσεις στην επιθυμία. Συνεπώς, ο άνθρωπος όταν οδηγείται στην επιλογή, το πράττει αποκλείοντας οτιδήποτε πέρα από το πλαίσιο των προτιμήσεών του.(Diaye & Lapidus , 2005). Αν το τελευταίο στάδιο πριν την δράση λοιπόν είναι η επιλογή-βούληση, αυτή αντικατοπτρίζεται άμεσα-μέσω της χοανοειδούς περιγραφείσας διαδικασίας-στο παρατηρούμενο αποτέλεσμα της δράσης/πράξης που είναι και το ζητούμενο στην Οικονομική.

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να παρατηρηθεί πως η σύνδεση μεταξύ βούλησης και κίνησης στην πράξη δεν είναι λογικά αναγκαία¹²² (Keutner, 1987). Το αποτέλεσμα της πράξης καθορίζει ex post την ύπαρξη αιτιώδους συνάφειας μεταξύ βούλησης-δράσης(ibid.). Η φύση της αιτιότητας αυτής άλλωστε μπορεί να γίνει ελάχιστα γνωστή (Keutner, 1987; Dow, 2009). Το μόνο που αρκεί είναι η ιδέα της σύγκλισης αιτίου-αιτιατού η οποία κρίνεται από τον Hume ως επαρκής βάση επιστημονικής εξήγησης (Dow, 2009). Συνεπώς η παρατήρηση του αποτελέσματος αρκεί για την ανίχνευση της ιδέας του αιτιακού μηχανισμού(ibid.).

---

¹²² Η ύπαρξη ενός κατάγματος στα κάτω άκρα για παράδειγμα δεν επιτρέπει τη βάδιση ασχέτως βουλευτικού παράγοντα. Υπάρχει άλλωστε και η περίπτωση των αθέμητων κινήσεων

Η βούληση κατά Hume προκύπτει λοιπόν ως δυνητικά αιτιακά συνδεδεμένη με τη δράση αίσθηση επιλογής. Ως εκ τούτου, ανακύπτει το ερώτημα: Μπορεί η βούληση να διαδραματίσει κάποιον ρόλο ανιχνευόμενη αναδρομικά -με βάση τα αποτελέσματα της (οικονομικής) δράσης- στα κείμενα οικονομικής φύσης του Hume;

Οι Schabas & Wennerlind (2011) παρατηρούν πως στην οικονομική σφαίρα δράσης κατά Hume, με δεδομένους τους έλλογους δρώντες, η σύνδεση μεταξύ βουλευτικών ενεργειών και κινήτρων φέρει φυσικές αναλογίες καθώς εμφανίζεται συστηματικά και με ομοιόμορφο τρόπο. Παρόλα αυτά, σε αντίθεση με τις φυσικές επιστήμες, η Οικονομική διαθέτει τα μέσα για να ανιχνεύσει τα εσωτερικά αίτια των φαινομένων(ibid.) εφόσον ο άνθρωπος διαδρά με αυτά και συμμετέχει κατά την εκδήλωσή τους.

Αν η βούληση αφορά έλλογους δρώντες με συστηματική και ομοιόμορφη εκδήλωση συμπεριφοράς, γίνεται σαφές πως η σύνδεση της με την οικονομική σφαίρα δράσης κατά Hume υπάγεται σε μία ανάλογη συστηματική φυσική αναγκαιότητα. Η αναφορά λοιπόν στη βούληση σε οικονομικά έργα του Hume θα αντικατόπτριζε μοναδικά την ενέργεια των agents, το περιεχόμενο της οποίας γνωρίζουμε μέσω του παρατηρούμενου αποτελέσματος. Η εσωτερική αναζήτηση αιτιών που αναφέρουν οι Schabas & Wennerlind έχει νόημα στον αναδρομικής φύσης¹²³ εντοπισμό των προτιμήσεων, καθώς η επιλογή αποκρυσταλλώνεται μέσω της βουλευτικής οδού στην οικονομική πράξη κατά τρόπο συστηματικό και αναγκαστικά έπεται των προτιμήσεων (βλ. και ανωτέρω τις περιγραφόμενες φάσεις διαμόρφωσης δράσης κατά Diaye & Lapidus).

Η βούληση λοιπόν με βάση τα ειδικά χαρακτηριστικά της, σε μία οικονομική εργογραφία του Hume η οποία χαρακτηρίζεται από μία πρακτικότητα προσέγγισης φαινομένων (βλ. Velk & Riggs, 1985; Nakano, 2005) και της οποίας στόχος είναι σαφώς και η κατάρριψη γνωστών οικονομικών μύθων της εποχής, δεν χρήζει ειδικής αναφοράς, καθώς αντανακλάται άμεσα στην πράξη της οποίας το αποτέλεσμα καθίσταται γνωστό δια της παρατήρησης.

---

¹²³ Με βάση το παρόν του ιστορικού χρόνου.

4.2. Η βούληση στον Adam Smith

Όσον αφορά στον πατέρα της Οικονομικής Επιστήμης, η έννοια της βούλησης εξετάζεται διακριτά σε κάθε ένα από τα δύο μείζονα έργα του και επιχειρείται ακολούθως η σύνθεση των χαρακτηριστικών της έννοιας σε ενιαία βάση.

*4.2.1. Η έννοια της βούλησης και η οικονομική σκέψη του Adam Smith στο έργο του *The Theory of Moral Sentiments*¹²⁴*

Εν αντιθέσει με το David Hume-όπου η βούληση (στο φιλοσοφικό τμήμα του έργου του) κατονομάζεται ως ένα από τα άμεσα πάθη¹²⁵- η βούληση στο ηθικό σύστημα του έτερου Σκώτου διαφωτιστή και φίλου του Adam Smith δεν καταλαμβάνει κάποια συγκεκριμένη λειτουργική θέση. Όπως παρατηρεί και ο Griswold (1999, p.115) η βούληση είναι μία λέξη που σπάνια χρησιμοποιεί ο Adam Smith. Ο ίδιος συγγραφέας (p.55), αναφέρει πως ο Smith στο TMS αποφεύγει την ιδιαίτερη τεχνική ορολογία κάνοντας μία σύνδεση στην παρατήρηση του αυτή με μία έτερη, αυτή του Nagel. Ο τελευταίος, στο έργο του *Mortal Questions* (1988, pp. 210-211), καταδεικνύει την αυτόνομη λειτουργική χρήση “μεταφυσικών εφευρέσεων” όπως η βούληση ως λάθος των προκατόχων του Smith που ο ίδιος απέφυγε.

Η βούληση ενώ λοιπόν δεν εντοπίζεται εύκολα στο TMS, δεν ελλείπει. Ο ρόλος της, αν και δυσδιάκριτος, έχει υπόσταση και οικονομική διάσταση. Το παρόν τμήμα εστιάζει στην ακριβή προσέγγιση της έννοιας της βούλησης και της οικονομικής της προέκτασης μέσω της ανασκόπησης-ανάλυσης του περιεχομένου και του λόγου του TMS.

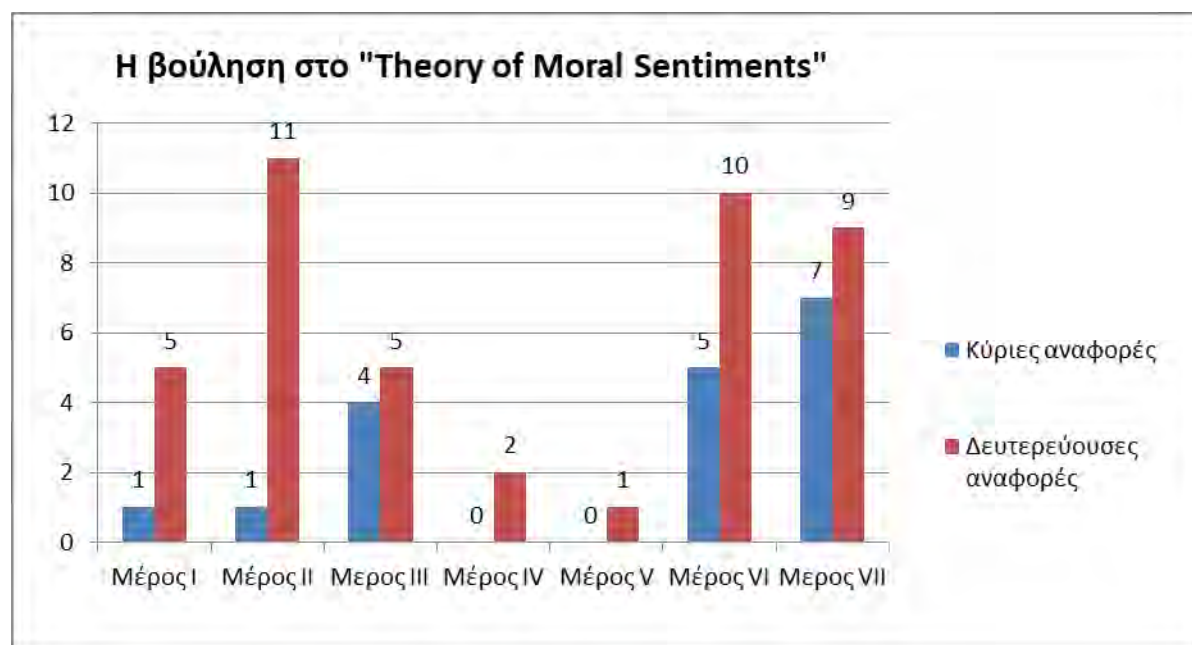
¹²⁴ Προκρίνεται η αναφορά στην πρωτογενή πηγή υπό τη μορφή μέρους-κεφαλαίου και όχι υπό τη μορφή αριθμών σελίδας λόγω των πολλαπλών εκδόσεων και ανατυπώσεων της εργογραφίας του Adam Smith. Επιπλέον, θα πρέπει να αναφερθεί πως η ανάλυση βασίζεται στο τελικό κείμενο του TMS μετά από τις τελικές αλλαγές που φέρει η 6^η έκδοση αυτού.

¹²⁵ Βλ. σχετικά: Diaye & Lapidus (2005); Radcliffe (2008).

4.2.1.1. Προσδιορισμός των χαρακτηριστικών της βούλησης στο κείμενο του TMS

Με βάση την ακολουθούμενη μεθοδολογία, εντοπίστηκαν οι κύριες και γνήσιες αναφορές¹²⁶ στο κείμενο του TMS. Στον πίνακα που ακολουθεί παρατίθενται τα βασικά ευρήματα ανά τμήμα του έργου.

Διάγραμμα 1.Βούληση και Theory of Moral Sentiments

Όσον αφορά στα αποτελέσματα ,προκύπτουν ορισμένα ενδιαφέροντα στοιχεία: Οι κύριες αναφορές στη βούληση μέσα στο *Theory of moral sentiments* εντάσσονται σε 13 αποσπάσματα. Εξ' αυτών, τα πέντε εστιάζουν στη θεία βούληση και τα οκτώ στην ανθρώπινη. Σε απόλυτο αριθμό δε, οι αναφορές στη θεία βούληση καλύπτουν το μισό του συνόλου των αναφορών στη βούληση (9 σε σύνολο 18 αναφορών).

Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο είναι επίσης πως ένα μεγάλο κομμάτι των αποσπασμάτων που αναφέρονται στη βούληση (4 από τα αντίστοιχα 13) αφορούν στο τελευταίο μέρος του TMS. Σε αριθμό απόλυτων αναφορών στην έννοια το τελευταίο μέρος του έργου κυριαρχεί με 7 αναφορές στη βούληση σε σύνολο 18 . Το γεγονός αυτό καθεαυτό επαναανοηματοδοτείται αν αναλογιστούμε πως το τελευταίο μέρος του έργου λειτουργεί ως πλαίσιο αναφοράς της θεωρίας των ηθικών συναισθημάτων μέσα στο οποίο σκιαγραφούνται συγκριτικά και τα άλλα ηθικά συστήματα των προκατόχων του Smith.

¹²⁶ Παρουσιάζονται επίσης και οι δευτερεύουσες αναφορές στη βούληση(χωρίς, ωστόσο, να τίθενται εντός πλαισίου ανάλυσης).

4.2.1.2.Ανάλυση του κειμένου

Με βάση τα ευρήματα επιχειρείται η ανασύνθεση των βασικών χαρακτηριστικών της βούλησης μέσα από την ανάλυση του κειμένου του *TMS*. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί πως παρατίθενται τα 8 από τα 13 αποσπάσματα που εντοπίστηκαν καθώς τα υπολειπόμενα πέντε αποσπάσματα δεν έχουν σχέση είτε με τις ιδέες που ανέπτυξε ο Adam Smith είτε με την συνδεδεμένη με την Πολιτική Οικονομία λειτουργία του ηθικού περιορισμού. Οι αναφορές αυτές στο *TMS* μπορούν να εντοπιστούν στα ακόλουθα σημεία: Part II,section 2,chapter 1,§5: Υπό μία δικαιοσύνη οπτική, γίνεται αναφορά στην έννοια της αρνητικής διάστασης της δικαιοσύνης μέσω του περιορισμού της ελευθερίας της ανθρώπινης βούλησης(βλ. σχετικά και Otteson, 2016, pp.80-82). Part VI,section 2,chapter 2,§5: Η αγαθή προαίρεση(*good-will*) ως τμήμα των διεθνών σχέσεων. Part VII,section 2,chapter 3,§4: Αφορά στην παρουσίαση των ηθικών συστημάτων με επίκεντρο την ευμένεια και προεξάρχοντα τον δάσκαλο του Adam Smith, Francis Hutcheson. Η αγαθή προαίρεση θεωρείται εδώ ως τμήμα των ευμενών παθών που παράγει, χωρίς κάποια ενδοσκοπική διαδικασία, μία αίσθηση ευχαρίστησης κατά την εξωτερική της. Part VII,section 3,chapter 2,§2: Εδώ συζητείται η προσέγγιση του Hobbes έναντι του ορισμού δικαιοπραξίας και αδικοπραξίας βάσει της βούλησης ενός και μόνο προσώπου. Part VII,section 4,§4:Η γενική σύνδεση αγαθής προαίρεσης και φιλίας κατά τη γραφή διαφόρων συγγραφέων.

Τα αποσπάσματα του κειμένου παρατίθενται με βάση την εννοιολογική ή μη συνοχή τους και όχι απαραίτητα βάσει σειράς παράθεσης στο έργο. Με μία εξαίρεση-αυτή του αποσπάσματος που ακολουθεί -η ανάλυση θα επικεντρωθεί στα ευρήματα που παρουσιάζουν ιδιαίτερες προεκτάσεις στην οικονομική σκέψη του Adam Smith.

4.2.1.2.1 Ένας έμμεσος ορισμός της βούλησης

Ο ορισμός που ακολουθεί στον παρατιθέμενο πίνακα, θεμελιώνει τη βούληση μέσα από δύο ηθικές πτυχές της ευμένειας:

Πίνακας 5. Βούληση και ευμένεια

<u>Κείμενο</u>	<u>Υποκείμενο</u> <u>της</u> <u>βούλησης</u>
<p>"...Though our effectual good offices can very seldom be extended to any wider society than that of our own country; our good-will is circumscribed by no boundary, but may embrace the immensity of the universe. We cannot form the idea of any innocent and sensible being, whose happiness we should not desire, or to whose misery, when distinctly brought home to the imagination, we should not have some degree of aversion. The idea of a mischievous, though sensible, being, indeed, naturally provokes our hatred: but the ill-will which, in this case, we bear to it, is really the effect of our universal benevolence. It is the effect of the sympathy which we feel with the misery and resentment of those other innocent and sensible beings, whose happiness is disturbed by its malice. .." (Smith, <i>TMS</i>, part VI, section 2, chapter 3, §1)</p> <p>Στην Ελληνική: «...Μολονότι οι αποτελεσματικές αγαθές υπηρεσίες μας πολύ σπάνια μπορούν να επεκταθούν σε οποιαδήποτε ευρύτερη κοινωνία πέρα από εκείνη της χώρας μας, η αγαθή μας θέληση δεν περιορίζεται από κανένα όριο, αλλά μπορεί να αγκαλιάσει ολόκληρη την οικουμένη. Δεν μπορούμε να σκεφτούμε οποιοδήποτε αθώο και αισθανόμενο ον, που να μην επιθυμούμε την ευτυχία του ή να μην νιώθουμε απέχθεια σε κάποιο βαθμό, για τη δυστυχία του, όταν την οικειοποιηθούμε με την φαντασία μας. Η ιδέα πράγματι ενός κακόβουλου, αν και αισθανόμενου όντος, φύσει προκαλεί το μίσος μας: όμως η δυσμένεια, την οποία σε αυτή την περίπτωση, έχουμε απέναντί του αποτελεί στην πραγματικότητα τη συνέπεια της καθολικής μας ευμένειας. Είναι η συνέπεια της συμπάθειας, την οποία νιώθουμε προς τη δυστυχία και τον παροργισμό εκείνων των άλλων αθώων και αισθανόμενων όντων, των οποίων η ευτυχία διαταράσσεται από τη δική του κακία...» (Smith, <i>ΘΗΣ</i>, σελ.381)</p>	Κάθε άνθρωπος

Πηγή: *Ιδία επεξεργασία*

Η παράθεση του παρόντος συντελεί στον προσδιορισμό της θέσης της βούλησης σε σχέση με την νευραλγικής σημασίας έννοια της ευμένειας(benevolence).Έτσι η βούληση σκιαγραφείται ως απόρροια μιας καθολικής ευμένειας που ακόμα και στην αρνητική βιωματική της υπόσταση(ill-will)- έναντι αρνητικών συμπεριφορών- δεν απεμπολεί τη θετική της ουσία: Τη συμπάθεια ως ιδιότητα που μας οδηγεί στο να "συν-αισθανθούμε" (Ζουμπουλάκης, 2004) τα αρνητικά αισθήματα όσων βρίσκονται σε δυσμενή θέση. Η ενσυναίσθηση αυτή οδηγεί μονοσήμαντα λοιπόν στο σχηματισμό μιας ηθικής προαίρεσης.

4.2.1.2.2. Βούληση και κοινωνικοοικονομικές ανισότητες

Πίνακας 6. Βούληση και ανισότητα

A/A	Κείμενο	Υποκείμενο της βούλησης	Οικονομική προέκταση
1	<p>"...Our obsequiousness to our superiors more frequently arises from our admiration for the advantages of their situation, than from any private expectations of benefit from their good-will. Their benefits can extend but to a few. but their fortunes interest almost every body... " (TMS,part I,section 3,chapter 2,§3)</p> <p>Στην Ελληνική: « Η εθελοδουλία προς τους ανωτέρους μας γεννιέται συχνότερα από θαυμασμό για τα πλεονεκτήματα της θέσης τους μάλλον, παρά από προσδοκίες οφέλους από την καλή τους θέληση. Οι ευεργεσίες τους μπορεί να περιορίζονται μόνον σε λίγους οι τύχες τους όμως ενδιαφέρουν σχεδόν τους πάντες. (Smith, ΘΗΣ, σελ.133)»</p>	<p>Ο άνθρωπος ως μέλος της εκάστοτε κοινωνικοοικονομικής τάξης</p>	<p>Φυσική ανισότητα και τάξη. Ανισοκατανομή πλούτου και δύναμης επιρροής.</p>

2	<p>"...Our rank and credit among our equals, too, depend very much upon, what, perhaps, a virtuous man would wish them to depend entirely, our character and conduct, or upon the confidence, esteem, and good-will, which these naturally excite in the people we live with...." (Smith, <i>TMS</i>, part VI, section 1, §4)</p> <p>Στην Ελληνική: «...Η σειρά και η καταξίωση μας μεταξύ των ίσων μας ,εξαρτάται, επίσης, πάρα πολύ από εκείνο , από το οποίο ένας ενάρετος άνθρωπος θα ευχόταν να εξαρτιόταν εξολοκλήρου, ήτοι από τον χαρακτήρα και τη διαγωγή μας ή από την εμπιστοσύνη, την εκτίμηση και την αγαθή θέληση, που αυτά τα χαρακτηριστικά προξενούν στους ανθρώπους που ζουν μαζί μας...» (Smith, <i>ΘΗΣ</i>, σελ. 352)</p>		
---	---	--	--

Πηγή: *TMS*, *Ιδία επεξεργασία*

Στο πρώτο απόσπασμα ο Smith εστιάζει σε μία μη χρησιμοθηρική-μη ωφελιμιστική προσέγγιση των ανθρώπινων σχέσεων σε επίπεδο ιεραρχίας. Κάθε άνθρωπος κατά το Smith που βρίσκεται σε μία παγιωμένη (κοινωνικά και οικονομικά) θέση προσπίπτει στον ιεραρχικά ανώτερο του οικονομικά δρώντα (agent) χωρίς να προσδοκά όφελος από πιθανή εύνοια αλλά από θαυμασμό για τα πλεονεκτήματα της θέσης του τελευταίου¹²⁷. Το απόσπασμα προσεγγίζει τη ψυχολογία της ευρύτερης μάζας έναντι

¹²⁷ Ο Kleer (2000) εντοπίζει σε δύο σημεία του *TMS* (I.i.2& I.iii.1.5) τους αντίστοιχους παράγοντες που εξηγούν αυτή την συμπεριφορά: Την ευχαρίστηση που αντλούν οι άνθρωποι από την αμοιβαία συμπάθεια και την τάση που έχουν στο να εκδηλώνουν μεγαλύτερη συμπάθεια σε ανθρώπους που βιώνουν χαρά παρά σε ανθρώπους που βιώνουν λύπη. Αυτός ο τελευταίος παράγοντας είναι απολύτως επαρκής για την εξήγηση του θαυμασμού του πλούτου από ανθρώπους κατώτερης κοινωνικοοικονομικής τάξης με την αμοιβαία συμπάθεια να αποτελεί ,κατά τον γράφοντα, εξηγητικό παράγοντα της δράσης του ατόμου όσον αφορά τους

του κατονομαζόμενου-στο κείμενο-πλουσίου και ισχυρού (rich and powerful). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει σχετικά ο Singer στο άρθρο του *Montesquieu, Adam Smith and the Discovery of the Social*(2004):

«...Such vicarious participation in the happiness of the wealthy and powerful, and in the fame that results from such participation, does not simply stabilize relations of inequality; for Adam Smith it is their very *raison d'être*. (ιδία μετάφραση: Τέτοια έμμεση συμμετοχή στη χαρά των πλουσίων και ισχυρών και στη φήμη που απορρέει από μια τέτοιου είδους συμμετοχή, δεν σταθεροποιεί απλά σχέσεις ανισότητας· για τον Adam Smith είναι η κύρια αιτία ύπαρξής τους.) ...»

Πάνω σε αυτή την εγγενή ανισότητα στηρίζεται δε η πολιτική τάξη της κοινωνίας κατά τον Khalil(2009). Η βούληση -ως αγαθή προαίρεση- τίθεται εκτός της ψυχολογικής πειραματικής οπτικής του Smith (εκφορά λόγου σε α'πληθυντικό πρόσωπο). Δια της απουσίας της, εξυπηρετείται η αυτοματοποιημένη κοινωνικοοικονομική δυναμική της ανισότητας. Ωστόσο, η βούληση με την ίδια ακριβώς διάσταση δεν απουσιάζει στο αμέσως επόμενο απόσπασμα (2):. Εδώ η αγαθή προαίρεση είναι ποιότητα που κατά το Smith επηρεάζει τη θέση ανάμεσα στα άτομα του άμεσου περιβάλλοντός και της ίδιας κοινωνικοοικονομικής τάξης με εμάς (equals). Η αγαθή προαίρεση ωστόσο δεν φαίνεται να παίζει σημαίνοντα ρόλο στη θεμελίωση της θέσης του ισχυρού οικονομικά και κοινωνικά δρώντα παρά μόνο ιδωμένη από τη σκοπιά μιας μικρής ομάδας ανθρώπων του δικού του άμεσου περιβάλλοντος και τάξης. Σε αυτή τη μικρή ομάδα ανθρώπων ο Smith επανέρχεται στο πρώτο βιβλίο του *Wealth of Nations* (*Πλούτου των Εθνών*) και στο πρόβλημα της ανισότητας των δύο μερών της διαπραγμάτευσης (Inequality of bargaining power) μεταξύ εργατών και των κατόχων των παραγωγικών μέσων:

ομοίους του (βλ.αναφορά 2 του πίνακα 6). Εφαρμοστικά λοιπόν, ένα μέλος της κοινωνικοοικονομικής ελίτ μπορεί να νιώσει την ευχαρίστηση της αμοιβαίας συμπάθειας συναναστρεφόμενο μόνο με άλλα άτομα που βρίσκονται αντίστοιχα στην κορυφή της πυραμίδας ως προς τον πλούτο ή/και την ισχύ.

«...It is not, however, difficult to foresee which of the two parties must, upon all ordinary occasions, have the advantage in the dispute, and force the other into a compliance with their terms. The masters, being fewer in number, can combine much more easily... (Στς:they) could generally live a year or two upon the stocks which they have already acquired. Many workmen could not subsist a week, few could subsist a month, and scarce any a year without employment...»
(Smith, WN, Book I,Chapter 8)

Στην Ελληνική το ανωτέρω απόσπασμα αποδίδεται ως εξής:

«...Δεν είναι δύσκολο, ωστόσο, να διαβλέψουμε ποιο από τα δύο μέρη θα έχει, υπό φυσιολογικές συνθήκες, το πλεονέκτημα στη διαμάχη και θα εξαναγκάσει το άλλο μέρος σε μια συμμόρφωσή με τους όρους του. Οι εργοδότες, λόγω του μικρότερου αριθμού τους, είναι σε θέση να ενώνονται πολύ ευκολότερα... (Στς: αυτοί) ακόμα και αν δεν απασχολούν κανέναν εργάτη, θα μπορούσαν γενικά να ζήσουν με τα αποθέματα που έχουν ήδη αποκτήσει επί ένα ή και δύο χρόνια. Από τους εργάτες, πολλοί δεν θα μπορούσαν να επιζήσουν ούτε επί μία εβδομάδα, ορισμένοι θα μπορούσαν να επιζήσουν επί ένα μήνα, ενώ ελάχιστοι είναι αυτοί που θα μπορούσαν να επιζήσουν επί ένα χρόνο χωρίς απασχόληση. Μακροπρόθεσμα, ο εργάτης ίσως να είναι τόσο αναγκαίος στον εργοδότη όσο είναι ο εργοδότης σε αυτόν. Ωστόσο, η αναγκαιότητα αυτή δεν είναι τόσο άμεση. ...» (Smith, ΠΕ, σελ. 97).

Ο Smith λοιπόν φαίνεται να σκιαγραφεί ένα είδος βούλησης - αγαθής προαίρεσης- που λειτουργεί ως πιθανός μοχλός ανέλιξης μέσα στα πλαίσια συγκεκριμένων κοινωνικοοικονομικών ομάδων. Μεταξύ των μελών διαφορετικών αντίστοιχων ομάδων (λογιζόμενων ως κλειστά σύνολα) όμως, η βούληση λειτουργεί μάλλον ως κάποιο είδος ανέξοδου «θαυμασμού» και συμπάθειας προς την ισχύ και τον πλούτο παρά ως δίοδος ταξικής κινητικότητας ή αποδοχής. Άλλωστε, η αγαθή προαίρεση ως προέκταση της ατομικότητας βρίσκεται σε αντιστρόφως ανάλογη σχέση με την απόσταση που χωρίζει τα άτομα- αν και ως ηθικό συναίσθημα έχει πανανθρώπινη προέκταση (μειούμενης ωστόσο έντασης) (Fleischacker, 2013). Αυτή ακριβώς η έλλειψη εγγύτητας ανάμεσα στον μέσο άνθρωπο και το κοινωνικό υποσύνολο των κεφαλαιοκρατών οδηγεί σε μία φυσική παγίωση της ιεραρχικής διαστρωμάτωσης του κοινωνικού ιστού. Αναφερόμενοι σε αυτή την ιεραρχική διαστρωμάτωση οι Ashraff,

Camerer και Loewenstein(2005) την προσδιορίζουν περίπου ως μία σχετικά θετική παρενέργεια ενός ηθικού λάθους με καταστροφικές συνέπειες: Της υποκατάστασης της αρετής-κατά την στωική της διάσταση- από τον πλούτο ως ενός επιδοκιμαζόμενου και πλέον αποδεκτού συμπεριφορικού προτύπου. Αυτό το συμπεριφορικό πρότυπο τείνει να εξελιχθεί σε ένα εργαλείο προώθησης της άλογης υπερκατανάλωσης μέσω του απτού ενδιαφέροντος των χαμηλότερων κυρίως κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων για έναν «λαμπερό άλλο κόσμος», αυτό των ατόμων στην κορυφή της πυραμίδας της κοινωνικής διαστρωμάτωσης (των πλουσίων και ισχυρών σε σμιθιανούς όρους). Εν τέλει, η παγίωση μιας κοινωνικά ιεραρχικής δομής εξασφαλίζει μία κατάσταση ισορροπίας και κοινωνικής ειρήνης. Η ισορροπία αυτή όμως μέσω της ιεροποίησης της τάξης του πλούτου οδηγεί σε απεμπόληση κάθε έννοιας κάθετης ισότητας-ισότητας ευκαιριών.

4.2.1.2.3. Η Θεία Βούληση στον Smith ως ηθικός περιορισμός

Η διάσταση του Θείου στον Adam Smith πρέπει να μπει στο πλαίσιο της σταδιακής μεταστροφής του (ή κατά άλλους αποκάλυψης μη καινών πεποιθήσεων του) σε μία φυσική θρησκεία¹²⁸. Οι αλλαγές που πραγματοποίησε άλλωστε στην ύλη του *TMS* έτσι όπως διαφαίνονται στην πορεία των 6 εκδόσεων του έργου συνηγορούν σε αυτή την κατεύθυνση¹²⁹. Η πρώτη αναφορά που θα παρατεθεί στο σημείο, αφορά σε ακριβώς αυτές τις αλλαγές και ,πιο συγκεκριμένα, σε ένα σημείο θεολογικής συζήτησης που αφαιρέθηκε από την 6^η έκδοση του *TMS* και μετά.:

«...If those infinite rewards and punishments which the Almighty has prepared for those who obey or transgress his will, were perceived as distinctly as we foresee the frivolous and temporary retaliations which we may expect from one

---

¹²⁸ Βλ. σχετικά την κριτική του Coase (1976) πάνω στο θέμα του ντεϊσμού του Smith. Όσον αφορά στην επίδραση της διάστασης της φυσικής θρησκείας του Smith πάνω στη διαμόρφωση ενός ηθικού καπιταλισμού των αγορών βλ. το σχετικό άρθρο των Leathers και Raines(2011).

¹²⁹ Η Rothchild (2001), τονίζοντας τις διαφορές της πρώτης έκδοσης από τις μεταγενέστερες τροποποιήσεις του περιεχομένου του *TMS*, στέκεται και στα εξωτερικά γλωσσικά γνωρίσματα της πρώτης έκδοσης: Ο έμμεσος, γεμάτος από περιφράσεις και έντονη χρήση του *seem* λόγος συνθέτει ένα σκηνικό προσεγμένης διαφυγής από πιθανώς οριστικά εξαγώγιμα συμπεράσματα.

another, the weakness of human nature, astonished at the immensity of objects so little fitted to its comprehension, could no longer attend to the little affairs of this world; and it is absolutely impossible that the business of society could have been carried on, if, in this respect, there had been a fuller revelation of the intentions of providence than that which has already been made. (ιδία μετάφραση: Αν αυτές οι ατέρμονες ανταμοιβές και τιμωρίες που ο Παντοδύναμος έχει ετοιμάσει για αυτούς που υπακούουν ή υπερβαίνουν τη βούλησή Του, γίνονταν αντιληπτές τόσο ευδιάκριτα όσο προβλέπουμε τις επιδόλαιες και πρόσκαιρες αντεκδικήσεις που ενδεχομένως να αναμένουμε ο ένας από τον άλλον, η αδυναμία της ανθρώπινης φύσης, έκπληκτη από το ευμέγεθες αντικειμένων που ελάχιστα χωρούν στη νόησή της, δεν θα μπορούσε πια να ασχολείται με τα ασήμαντα ζητήματα του κόσμου τούτου· και είναι απολύτως αδύνατο το ότι θα μπορούσε να συνεχιστεί η εργασία της κοινωνίας, εάν, από την άποψη αυτή, είχε υπάρξει μία πληρέστερη αποκάλυψη των προθέσεων της πρόνοιας από αυτή που έχει ήδη γίνει.)» (Smith, *TMS*, p.149¹³⁰)

Θα πρέπει να σημειωθεί πως στο απόσπασμα αυτό γίνεται η πρώτη αμιγής αναφορά στη βούληση του *TMS*. Εδώ εισάγεται μία διάκριση ανάμεσα στον ανθρώπινη και στη θεία φύση: Η ανταποδοτικότητα που διακρίνει τις ανθρώπινες υποθέσεις δεν βρίσκει αντιστοιχία στον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί ο Θεός· Η συμμόρφωση ή μη συμμόρφωση στη Θεία Βούληση δεν σημαίνει και αντίστοιχη με τα ανθρώπινα -έμπλεα παθών- μεγέθη, επιβράβευση ή τιμωρία. Ο Θεός λειτουργεί βάσει ενός σχεδίου(αυτό της Θείας Πρόνοιας) που δεν είναι γνωστό στον άνθρωπο ο οποίος, παρόλα αυτά, καλείται να ρυθμίσει τα της γης ενθυμούμενος την ύπαρξη ενός Θεού που γνωρίζει τις πράξεις του. Το απόσπασμα αυτό, αμιγώς θα λέγαμε θεολογικής φύσης, όπως αναφέρθηκε ήδη αφαιρέθηκε από την τελική-6^η- έκδοση του *TMS* του 1790 (έτος θανάτου του φιλοσόφου). Η αφαίρεση αυτή, πέρα από το γεγονός πως μειώνει σαφώς τη μεταφυσική βάση συζήτησης γύρω από έννοιες όπως Θεία Βούληση και Πρόνοια, δεν κινείται στην κατεύθυνση της θεμελίωσης ενός συστήματος ηθικών περιορισμών,

---

¹³⁰ Το εν λόγω απόσπασμα παρατίθεται στην χρησιμοποιούμενη έκδοση του *TMS* με εκδότη τον Knud Haakonssen. Στις εκδόσεις 2-5(και στις επακόλουθες ανατυπώσεις τους) το απόσπασμα αυτό έπεται του part III, chapter 2,§31.

καθώς στο εν λόγω απόσπασμα η Θεία Βούληση παρουσιάζεται ως ένας πέρα από την κατανόηση του ανθρώπου περιορισμός¹³¹.

Σε κάθε περίπτωση, είναι σαφές πως ,παρά την απαλοιφή του ανωτέρω παρατιθέμενου κειμένου, ο Adam Smith θέτει από πολύ νωρίς στη διάρθρωση του *TMS* την Θεία Βούληση ως τον ιεραρχικά ανώτερο περιορισμό της συμπεριφοράς και του πράττειν του ανθρώπου:

«...That our regard to the will of the Deity ought to be the supreme rule of our conduct, can be doubted of by nobody who believes his existence... The sense of propriety too is here well supported by the strongest motives of self-interest...The idea that...we are always acting under the eye...of God,... is a motive capable of restraining the most headstrong passions» (Smith, *TMS*, part III,chapter 5,§12).

Στην Ελληνική:

«...Το ότι ο σεβασμός μας για τη θέλησή της Θεότητας θα πρέπει να αποτελεί τον υπέρτατο νόμο της διαγωγής μας, είναι κάτι που δεν μπορεί να το αμφισβητήσει κανένας οποίος πιστεύει, στην ύπαρξη του... Η αίσθηση της ευπρέπειας επίσης υποστηρίζεται καλά από τα ισχυρότερα κίνητρα του ίδιου συμφέροντος... Η ιδέα ότι... πράττουμε πάντοτε υπό το βλέμμα...του Θεού,... αποτελεί ένα κίνητρο ικανό να περιστείλει τα πλέον πείσμωνα πάθη» (Smith, *ΘΗΣ*, σελ.293).

Ενώ η Θεία Βούληση φαίνεται να τίθεται ως περιορισμός στους ανθρώπους στη βάση της ύπαρξης ή μη πίστης στο Θεό, ο Adam Smith επανέρχεται (όχι ιδιαίτερα διαζευκτικά) στην επαναφορά της διατύπωσης αυτής της θέσης σε επόμενο σημείο:

---

¹³¹ Η διατύπωση μίας συζήτησης γύρω από έναν τέτοιου είδους περιορισμό που δεν οδηγεί σε άμεσα αντιληπτά αποτελέσματα, θα ήταν πιθανό να οδηγήσει στη λανθασμένη εντύπωση πως έχει ελαστική εφαρμογή στις ανθρώπινες υποθέσεις, πράγμα που δεν ήταν καθόλου επιθυμητό από τον Adam Smith, ιδίως μετά από την έκδοση του *Πλούτου των Εθνών* του 1776. Η τελευταία έκδοση του *TMS* (με τον Smith ακόμη εν ζωή) άλλωστε, αντανάκλα τον αυξημένο προβληματισμό του φιλοσόφου για τις ηθικές συνέπειες του εμπορίου (Paganelli, 2011).

«...That to obey the will of the Deity, is the first rule of duty, all men are agreed. But concerning the particular commandments which that will may impose upon us, they differ widely from one another....» (Smith, *TMS*, part III, chapter 6, §12).

Στην Ελληνική:

«...Όλοι οι άνθρωποι συμφωνούν ότι η υπακοή στη θέληση του Θεού είναι ο πρώτος κανόνας του καθήκοντος. Όσον αφορά όμως τις επιμέρους εντολές που αυτή η θέληση μπορεί να μας επιβάλει, υπάρχει ευρύτατη διαφοροποίηση...» (Smith, *ΘΗΣ*, σελ.302).

Η αναφορά αυτή εδράζεται στον προβληματισμό που διατυπώνει ο Smith σε σχέση με τους ειδικότερους κανόνες που τίθενται στα πλαίσια των θρησκειών. Πριν τη διατύπωση αυτού του προβληματισμού του, ο Smith έχει αποδώσει μία σημαντική πτυχή της ανάλυσής του: Η υπακοή του ανθρώπου στη Θεία Βούληση έχει μία συγκεκριμένη υλική υπόσταση:

«...All affections for particular objects, ought to be extinguished in our breast, and one great affection take the place of all others, the love of the Deity, the desire of rendering ourselves agreeable to him, and of directing our conduct, in every respect, according to his will... The sole principle and motive of our conduct in the performance of all those different duties, ought to be a sense that God has commanded us to perform them» (Smith, *TMS*, part III, chapter 6, §1).

Στην Ελληνική:

Όλες οι αισθηματικές επενδύσεις σε ιδιαίτερα αντικείμενα θα πρέπει να εξαλειφθούν από την καρδιά μας και μία μόνο μεγάλη αισθηματική επένδυση θα πρέπει να πάρει τη θέση όλων των άλλων, η αγάπη της Θεότητας, η επιθυμία να καταστήσουμε τον εαυτό μας ευάρεστο σε εκείνον και να κατευθύνουμε όλη τη διαγωγή μας, από κάθε άποψη, σύμφωνα με τη δική του θέληση...η μοναδική αρχή και το μοναδικό κίνητρο της διαγωγής μας κατά την εκτέλεση όλων αυτών των διαφόρων καθηκόντων θα πρέπει να είναι αποκλειστικά η αίσθηση ότι ο Θεός μας έχει διατάξει να τις εκτελέσουμε» (Smith, *ΘΗΣ*, σελ.294)

Εδώ τα ηθικά συναισθήματα των ανθρώπων, όπως παρατηρεί ο Smith, έρχονται στην εφαρμογή -μη ορθά- σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με την υπακοή στη Θεία Βούληση ενώ θα έπρεπε να συμβαδίζουν. Σε συνδυασμό με την παράθεση του προηγούμενου αποσπάσματος καθώς και το σχετικό συγκείμενο, είναι σαφές ότι ο Smith στηλιτεύει την προσκόλληση στο γράμμα και όχι στο πνεύμα των κανόνων που διατυπώνονται στο πλαίσιο των θρησκειών.

Ο Adam Smith και στη γενική συζήτηση περί ηθικών συστημάτων που εισάγει στο τελευταίο κεφάλαιο του *TMS* επιμένει στην ηθική σημασία της ιδέας του Θείου:

«...It must either be said that we ought to obey the will of the Deity because he is a Being of infinite power, who will reward us eternally if we do so, and punish us eternally if we do otherwise: or it must be said, that independent of any regard to our own happiness, or to rewards and punishments of any kind, there is a congruity and fitness that a creature should obey its creator, that a limited and imperfect being should submit to one of infinite and incomprehensible perfections. Besides one or other of these two, it is impossible to conceive that any other answer can be given to this question. If the first answer be the proper one, virtue consists in prudence, or in the proper pursuit of our own final interest and happiness; since it is upon this account that we are obliged to obey the will of the Deity. If the second answer be the proper one, virtue must consist in propriety, since the ground of our obligation to obedience is the suitableness or congruity of the sentiments of humility and submission to the superiority of the object which excites them. ...»

(Smith, *TMS*, part VII, section 2, chapter 3, §20)

Στην Ελληνική:

«...Η θα πρέπει να απαντήσουμε ότι οφείλουμε υπακοή στη βούληση της θεότητας διότι αυτή είναι ένα Ον παντοδύναμο, το οποίο θα μας ανταμείβει στον αιώνα, αν τον υπακούμε και θα μας τιμωρεί στον αιώνα, αν πράττουμε αντίθετα ή θα πρέπει να απαντήσουμε ότι, ανεξαρτήτως κάθε προσδοκίας για την ευτυχία μας ή για ανταμοιβές και τιμωρίες οιοδήποτε είδους, είναι αρμόζον και πρόπον ένα πλάσμα να υπακούει στον δημιουργό του· κι ένα πεπερασμένο και ατελές ον θα πρέπει να υποτάσσεται σε ένα Ον άπειρης και απερινόητης τελειότητας. Εκτός αυτών των δύο, είναι αδύνατον να φαντασθούμε άλλη απάντηση στο ερώτημα τούτο. Αν η απάντηση είναι η ορθή,

τότε η αρετή θα πρέπει να συνίσταται στη σύνεση ή στην ορθή επιδίωξη του δικού μας τελικού συμφέροντος και της ευτυχίας μας, εφόσον αυτοί είναι οι λόγοι που μας υποχρεώνουν να υπακούμε στη βούληση της θεότητας. Αν η δεύτερη απάντηση είναι η σωστή τότε θα πρέπει να συνίσταται στην ευπρέπεια, εφόσον η υπακοή μας θεμελιώνεται στο γεγονός ότι αρχίζουν ή προσήκουν τα συναισθήματά της ταπεινότητας και της υποταγής ενώπιον της ανωτερότητας εκείνου, ο οποίος τα προκαλεί. ...» (Smith, ΘΗΣ, σελ.473-474)

Η θεία βούληση στην οποία αναφέρεται το παρόν απόσπασμα, δεν μπορεί να είναι το επίκεντρο της αρετής ενός ηθικού συστήματος κατά τη σμιθιανή προσέγγιση, καθώς σύμφωνα με τη σχετική ταξινόμηση του *TMS* (part VII ,section 2,chapter 3,§19) όλα τα ηθικά συστήματα χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με το αν θέτουν την αρετή στη σύνεση, στην κοσμιότητα ή στην ευμένεια(benevolence). Συνεπώς, το ηθικό σύστημα με βάση τη συσχέτιση Θείας Βούλησης και αρετής, κατατάσσεται εκ νέου μέσω της διατύπωσης του παρακάτω επιχειρήματος: Αν η σχέση ενός ανώτερου θείου όντος με τον άνθρωπο είναι ιδωμένη ως συναλλαγή τότε σε ένα τέτοιο σύστημα το επίκεντρο της αρετής είναι η σύνεση(prudence). Αν πάλι αυτή η σχέση αφορά σε μια φυσικού τύπου υπακοή σε ένα ανώτερο ον τότε το επίκεντρο της αρετής είναι η κοσμιότητα(propriety).Συνεπώς, και ενώ το ηθικό πλαίσιο του Adam Smith τείνει σαφώς στη δεύτερη περίπτωση¹³², ο Θεός λαμβάνει συγκεκριμένα ηγητορικά χαρακτηριστικά:

«...Nor does this magnanimous resignation to the will of the great Director of the universe, seem in any respect beyond the reach of human nature. Good soldiers, who both love and trust their general, frequently march with more gaiety and alacrity to the forlorn station, from which they never expect to return, than they would to one where there was neither difficulty nor danger. ...»

(Smith, *TMS*, part VI,section 2,chapter 3,§4)

Στην Ελληνική:

---

¹³² Για τη κοσμιότητα και σύνδεση της με την ευμένειας και την αγαθοεργία στο *TMS*, βλ. Montes(2004, pp.97-129).Είναι σημαντικό να τονιστεί επίσης πως ο Montes(ibid.)παρουσιάζει μία κοσμιότητα που στο σμιθιανό σύστημα λαμβάνει προεξάρχουσα θέση εννοούμενη ως αυτοκυριαρχία.

Αυτή μεγαλόψυχη παραίτηση ενώπιον της θέλησης του μεγάλου Κυβερνήτη της οικουμένης, δεν φαίνεται επίσης να βρίσκεται πέρα από τις δυνατότητες της ανθρώπινης φύσης. Οι καλοί στρατιώτες οι οποίοι και αγαπούν και εμπιστεύονται τον στρατηγό τους, συχνά βαδίζουν με περισσότερη ευθυμία και προθυμία προς την προκεχωρημένη θέση μάχης, χωρίς ελπίδα επιστροφής, από όσο θα το έκαναν εάν δεν υπήρχε ούτε δυσκολία ούτε κίνδυνος.» (Smith, *ΘΗΣ*, σελ.382-383).

Η σχέση λοιπόν του Σμιθιανού Θεού με τον άνθρωπο, δεν στοχεύει στο να είναι τιμωρητική ή σχέση ανταμοιβής-συναλλαγής αλλά σχέση εμπιστοσύνης¹³³. Αυτού του είδους η σχέση ομοιάζει στον ηθικό δεσμό ανάμεσα σε ένα στρατηγό και το στρατιώτη όπως αυτός σκιαγραφείται στο παραπάνω παρατιθέμενο απόσπασμα. Ακόμα όμως και στην περίπτωση που τα κίνητρα της ανθρώπινης ηθικής συμπεριφοράς βασίζονται στην αντίληψη ενός θεού-τιμωρού ή ενός θεού-εμπόρου, η ηθική δέσμευση κάθε πράξης είναι ένας θεμελιώδης σμιθιανός στόχος τον οποίο κάθε λογικός άνθρωπος οφείλει να θέτει ως καθήκον. Κατά τον Calkins(2004), ο Θεός στον Σμίθ είναι ένας μεγάλος, πανίσχυρος και πανεπόπτης κριτής που ρυθμίζει τη συμπεριφορά των ανθρώπων. Συνεπώς, κάθε άνθρωπος με το μηχανισμό του self interest προσαρμόζει έμμεσα τη συμπεριφορά του στον υπέρτατο κανόνα της θείας βούλησης. Ο ηθικός αυτός περιορισμός που τίθεται από τον Adam Smith έχει ενδιαφέρουσες εφαρμογές κυρίως στην αποφυγή αρνητικών οικονομικών συμπεριφορών, όπως αυτή του ελεύθερου επιβάτη. Μία σειρά πειραματικών δεδομένων-του κύματος World Values Survey επιβεβαιώνουν τη σύνδεση του πανίσχυρου θεού του Adam Smith (ιδιαίτερως εμφανής διάσταση της αντίληψης του θείου κυρίως σε χώρες με μονοθεϊστική παράδοση¹³⁴) με την αποφυγή συγκεκριμένων πτυχών του προβλήματος του ελεύθερου επιβάτη, όπως είναι η αποφυγή φορολόγησης, η διαφθορά, η μη πληρωμή τελών και η παράνομη εκμετάλλευση κρατικών ευεργετικών ρυθμίσεων (H'madoun 2011). Ο Schwartz(2006) προσθέτει πως τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του θεού του *TMS* οδήγησαν στην ανάδυση συγκεκριμένων εταιρικών πολιτικών που συνδέουν την επιτυχία της επιχειρηματικής δράσης (και κατ' επέκταση της αμερικάνικης εθνικής οικονομίας) με την επιτυχία κάθε μέλους του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου. Εμφανές ποικιλοτρόπως

---

¹³³ Βλ. επίσης *TMS, part III, section 2, chapter 6, §1*.

¹³⁴ Αντίθετη διάσταση του θείου προσδίδεται σε χώρες με ανιμιστική προσέγγιση .

στην οικονομική ιστορία των ΗΠΑ, όπως σχολιάζει ο Schwartz, το σμιθιανό σύστημα θείας βούλησης επηρέασε ακόμη και τη διαμόρφωση του δολαρίου όπως μας είναι γνωστό: Η αναγραφή της περίφημης φράσης «in god we trust» στο νόμισμα των ΗΠΑ είναι ένα γνωστό παράδειγμα έμμεσων επιδράσεων του έργου του Smith. Αλλοτρόπως, ο Smith τίθεται (μη συνειδητά παρόλα αυτά) στην απαρχή μίας παράδοσης που εντάσσει τον Θεό ως συνδιαχειριστή της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης, λειτουργώντας αναδιανεμητικά σε σχέση με τις μεταβλητές του εισοδήματος και της επιχειρηματικής επιτυχίας.

4.2.1.3. Βούληση και *Theory of Moral Sentiments*: Ένας περιοριστικός μηχανισμός υπό περιορισμό

Συμπερασματικά, η βούληση του Adam Smith στο *Theory of Moral Sentiments* δεν φαίνεται να διαδραματίζει ως έννοια ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην οικονομική του σκέψη. Με τη μορφή της προαίρεσης ωστόσο, βρίσκεται στον πυρήνα της θεωρίας των οικονομικών ανισοτήτων του Smith¹³⁵. Επίσης, με τη μορφή της θείας βούλησης έπαιξε σημαίνοντα ρόλο στη διαμόρφωση μιας συλλογιστικής Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης εγκαθιστώντας μία σχετική παράδοση. Επιπρόσθετα, και οι δύο μορφές βούλησης (ανάλογα με το υποκείμενο τους: Θεϊκή και ανθρώπινη) είναι συνδεδεμένες με την αρετή και την αγαθή προαίρεση. Η κεντρική διαφορά μεταξύ των δύο αυτών μορφών βούλησης είναι η θολή «όραση» των ανθρώπων ως προς την εν τω συνόλω ουσία μεταβολής των κοινωνικών διαδράσεων. Η ελλειμματική αυτή διάσταση της ανθρώπινης βούλησης οδηγεί σε διανεμητικές ατέλειες (ανάλογες της ατέλειας της ανθρώπινης φύσης και αντίθετες με την αρμονία της φύσης, το οικοδόμημα της οποίας αντικατοπτρίζεται ως πρότυπο τελειότητας), καθώς η αρετή δεν μπορεί να είναι παρούσα σε κάθε οικονομική συναλλαγή-τουλάχιστον στο βαθμό που θα ήταν καθοριστικός. Συνεπώς η βούληση αποτελεί το συνδετικό ιστό ανάμεσα α) στο φιλοσοφικό οικοδόμημα που οδηγεί στη διαμόρφωση του μηχανισμού (αμερόληπτος παρατηρητής- impartial spectator) ενός ηθικού περιορισμού (της σεαυτόν αγάπης-self love) και β) στην ίδια τη στρέβλωση αυτού του μηχανισμού: Αυτή η στρέβλωση έχει δύο υποπεριπτώσεις: Από τη μία πλευρά μπορεί να εκληφθεί ως μία μη φυσική

---

¹³⁵ Ιδιαίτερη σημασία έχει σχετικά η σκιαγράφηση της ανισότητας της διαπραγματευτικής ισχύος του *Wealth of Nations*.

μετατόπιση του περιορισμού- ανάλογη της μετατόπισης της εικόνας (κατά την πλατωνική έννοια) αρετής που φέρει κάθε άνθρωπος και από την άλλη πλευρά ως διαμόρφωση προτιμήσεων με βάση το μηχανισμό του self interest του *Wealth of Nations*.

Εν κατακλείδι, η βούληση στην εκδοχή του θείου περιορίζει τον άνθρωπο χωρίς ο τελευταίος να επιτυγχάνει να μετασχηματίσει αποτελεσματικά τη δική του βούληση σε έναν πλήρως αποτελεσματικό μηχανισμό αυτοπεριορισμού. Αυτό αντανακλάται και στη διαμόρφωση της κοινωνικοοικονομικής διαστρωμάτωσης

Τέλος, το γεγονός πως οι περισσότερες αναφορές στην έννοια γίνονται στα πλαίσια των δύο τελευταίων μερών του *TMS* και κυρίως του τελευταίου (που θεωρείται το γενικό πλαίσιο των ηθικών θεωριών) καταδεικνύουν την τάση της λειτουργίας της έννοιας ως αντιπαραδείγματος και ως όρου που σηματοδοτεί το λυκόφως ενός αναδυόμενου επιστημονικού σταδίου.

4.2.2. Η έννοια της βούλησης και η οικονομική σκέψη του Adam Smith στο έργο του *The Wealth of Nations*

Η βούληση στο *WN* του Adam Smith επικεντρώνεται σε τέσσερα κύρια αποσπάσματα χωρίς να διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο. Θα πρέπει να σημειωθεί πως υπάρχουν άλλα δύο αποσπάσματα με αναφορές στη βούληση αλλά παρεκφεύγουν του μεθοδολογικού πλαισίου. Η πρώτη αναφορά (*WN*, p.404, Book IV, Chapter VII) αφορά στη σχέση αντιπροσώπου-εκλογέα με υπόβαθρο το αμερικανικό ζήτημα της εποχής του Smith. Σε αυτή την περίπτωση η καλή βούληση του εκλογέα ωθεί τον αντιπρόσωπο στην ορθότερη αντιμετώπιση των ζητημάτων που αφορούν τον πρώτο. Η δεύτερη, ιστορικής φύσης, αναφορά (*WN*, p.257/ Book III, Chapter II) εντάσσει την βούληση στο πλαίσιο της εξέλιξης του σχετικού πλαισίου ατομικών δικαιωμάτων.

Ένα σχετικά ενδιαφέρον στοιχείο είναι πάντως πως σε ένα από τα αποσπάσματα αυτά εντοπίζεται μία έμμεση αναφορά στη βούληση που συσχετίζεται με τον Λόγο ως συστατικό στοιχείο της ανθρώπινης φύσης. Σε γενικές γραμμές, είναι αξιοπρόσεκτο επίσης το γεγονός πως η βούληση λαμβάνει κατά κύριο λόγο τη μορφή αγαθής προαίρεσης (good will).

Μία ανάλογη αναφορά εντάσσεται σε ένα από τα δύο παρακάτω αποσπάσματα από το δεύτερο βιβλίο του *WN* που αφορούν στη βούληση ως αγαθή προαίρεση και στοιχείο της Τραπεζικής Πίστης:

Πίνακας 7.Βούληση και Τραπεζική Πίστη στο *Wealth of Nations*

A/A	Στοιχεία Αναφοράς	Κείμενο
1	Smith, WN, p.209/ <i>Book II, Chapter II</i>	<p>“It would be otherwise, indeed, with a paper money, consisting in promissory notes, of which the immediate payment depended, in any respect, either upon the good_will of those who issued them, or upon a condition which the holder of the notes might not always have it in his power to fulfil, or of which the payment was not exigible till after a certain number of years, and which, in the mean time, bore no interest.”</p> <p>(Ελληνική μετάφραση): «Βέβαια, τα πράγματα θα ήταν διαφορετικά, αν το χαρτονόμισμα αποτελείτο από υποσχετικά γραμμάτια, η άμεση πληρωμή των οποίων εξαρτάτο καθ' οποιονδήποτε τρόπο είτε από την καλή θέληση των εκδοτών τους είτε από μια προϋπόθεση που ο κομιστής δεν θα είχε πάντα τη δυνατότητα να πληροί ή αν η πληρωμή αυτή γινόταν απαιτητή μόνο μετά από ορισμένα χρόνια, χωρίς την καταβολή τόκων.» (Smith, <i>ΠΕ</i>, σελ.386)</p>
2	Smith, WN,p.211/ <i>Book II, Chapter II</i>	<p>“Some people account in this manner for what is called the agio of the bank of Amsterdam, or for the superiority of bank money over current money, though this bank money, as they pretend, cannot be taken out of the bank at the will of the owner.”</p> <p>(Ελληνική μετάφραση): «Αυτή ακριβώς η εξήγηση δίνεται από ορισμένους σε αυτό που αποκλήθηκε Προμήθεια της Τράπεζας του Άμστερνταμ, ή το γεγονός της υψηλότερης αξίας του τραπεζικού νομίσματος σε σχέση με το τρέχον νόμισμα, παρά το ότι ο δικαιούχος,όπως υποστηρίζουν, δεν μπορεί να κάνει ελεύθερα ανάληψη αυτού του νομίσματος από την τράπεζα» (Smith, <i>ΠΕ</i>, σελ.390).</p>

Πηγή: Smith, WN, ίδια επεξεργασία

Η βούληση υπό τη μορφή της αγαθής βούλησης-προαίρεσης (good will) του πρώτου αποσπάσματος αναφέρεται στη λειτουργική διάσταση της τραπεζικής πίστης υπό την πρωταρχική της έννοια της εμπιστοσύνης. Κατά συνέπεια, η ύπαρξη δεδομένης βούλησης -εκ μέρους των εκδοτών- για πληρωμή των υποσχετικών τίτλων¹³⁶ που συνιστούν το χάρτινο χρήμα (paper money) στο οποίο αναφέρεται ο Smith, αποτελούν εγγύηση φερεγγυότητας για την απρόσκοπτη κυκλοφορία τους η οποία, αν και σημαντική, δεν επαρκεί για την αποτελεσματική ρύθμιση της τραπεζικής αγοράς. Συνεπώς, ο Smith επιθυμεί να τεθεί ένα θεσμικό ανάχωμα σε φαινόμενα και μεθόδους χρονικής μετακύλισης των υποχρεώσεων των εκδοτών τίτλων¹³⁷.

Το δεύτερο απόσπασμα αναφέρεται στο κόστος επικαταλλαγής¹³⁸ των τραπεζογραμματίων-υποσχετικών. Προφανώς ο Smith στέκεται στην ανυπαρξία δυνατότητας άμεσης μετατροπής του χάρτινου χρήματος σε μεταλλικό κατά τη στιγμή που εκδηλώνεται η σχετική βούληση του πιστωτή. Η κριτική του Smith εντάσσεται σε έναν άξονα προεκτάσεων: Στην παρατηρούμενη εκ μέρους του ανυπαρξία ενός πλαισίου στοχευμένης τήρησης τραπεζικών αποθεματικών.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί πως ο Smith υπήρξε υπέρμαχος της κυκλοφορίας του χάρτινου χρήματος υπό δύο βασικές προϋποθέσεις:

- 1) Τη μετατρεψιμότητα του τραπεζογραμματίου από χάρτινο χρήμα σε μέταλλο και
- 2) Την απαγόρευση της έκδοσης και κυκλοφορίας τραπεζογραμματίων για ευτελή ποσά συναλλαγών λόγω της ατελούς πληροφόρησης των πελατών των τραπεζών και της επακόλουθης δραστηριοποίησης αναξιόπιστων χρηματοπιστωτικών οργανισμών (Hickson and Turner,2004).

---

¹³⁶ Περιείχαν τόκο

¹³⁷ Βλ. WN, p.198: Ένα τέτοιο φαινόμενο, σύνηθες στη Μεγάλη Βρετανία της εποχής συγγραφής του *Πλούτου των Εθνών*, υπήρξε και το περίφημο και ως «Drawing and Redrawing»: Πρόκειται για την προσυνεννοημένη ανταλλαγή στο διηνεκές ίσης αξίας χρεογράφων με στόχο την άντληση-προεξοφλητικά- ρευστότητας. Για το ζήτημα βλ.και Evensky (2015, pp.71-72).

¹³⁸ Αφορά στη μετατρεψιμότητα τραπεζογραμματίων με ένα κόστος επί της ονομαστικής τους αξίας

Όπως είναι προφανές, η πρώτη προϋπόθεση είναι και το βασικό στοιχείο ανησυχίας του όσον αφορά στην εξέταση του ανωτέρω παρατιθέμενου τμήματος κειμένου του WN. Σε κάθε περίπτωση, η βούληση μέσα από τα δύο αποσπάσματα φαίνεται να μην επαρκεί για την αποτελεσματική λειτουργία της τραπεζικής πίστης δίχως την ύπαρξη ενός καλά ρυθμισμένου θεσμικού πλαισίου αναφοράς.

Το απόσπασμα που ακολουθεί περιέχει μία έμμεση καθώς και μία κύρια αναφορά στη βούληση πάλι υπό τη (συνήθη) μορφή της αγαθής προαίρεσης:

“...Nobody ever saw a dog make a fair and deliberate exchange of one bone for another with another dog Nobody ever saw one animal, by its gestures and natural cries signify to another, this is mine, that yours; I am willing to give this for that. When an animal wants to obtain something either of a man, or of another animal, it has no other means of persuasion, but to gain the favour of those whose service it requires... Man sometimes uses the same arts with his brethren, and when he has no other means of engaging them to act according to his inclinations, endeavours by every servile and fawning attention to obtain their good will. He has not time, however, to do this upon every occasion. In civilized society he stands at all times in need of the co-operation and assistance of great multitudes, while his whole life is scarce sufficient to gain the friendship of a few persons. ...” (Smith, WN,p.9/Book I, Chapter II)

Στην Ελληνική:

«...Κανείς δεν έχει δει ένα σκύλο να ανταλλάσσει κάποιο κόκαλο με έναν άλλο σκύλο με τη θέλησή του. Κανείς ποτέ δεν είδε ένα ζώο να δηλώνει σε ένα άλλο με νοήματα και φυσικές κραυγές «αυτό είναι δικό μου, αυτό δικό σου, προτίθεμαι να ανταλλάξω αυτό με εκείνο». Όταν το ζώο θέλει να αποκτήσει κάτι από έναν άνθρωπο ή από ένα άλλο ζώο, δεν έχει άλλα μέσα πειθούς εκτός από το να αποκτήσει την εύνοια αυτών από τους οποίους ζητά την εξυπηρέτηση...Ο άνθρωπος χρησιμοποιεί συχνά την ίδια τεχνική απέναντι στους συνανθρώπους του και, όταν δεν έχει άλλο τρόπο να τους ωθήσει να ενεργήσουν σύμφωνα με τις επιθυμίες του, προσπαθεί με κάθε ταπεινή και δουλοπρεπή κίνηση να αποσπάσει την εύνοιά τους Ωστόσο, δεν έχει σε όλες τις περιπτώσεις το χρόνο να συμπεριφερθεί έτσι. Στις πολιτισμένες κοινωνίες, βρίσκεται πάντα στην ανάγκη της υποστήριξης και της συνεργασίας με μια

πλειάδα ανθρώπων, ενώ όλη του η ζωή μετά βίας επαρκεί για την απόκτηση λίγων φίλων. ...»
(Smith, *ΠΕ*, σελ.41-42)

Αξίζει να σημειωθεί πως η έμμεση αναφορά στη βούληση εδράζεται στο σημείο της ανυπαρξίας περίπτωσης οικειοθελούς ανταλλαγής μεταξύ ζώων. Οι στοίχοι αυτού του αποσπάσματος, όπως θα διαφανεί, είναι ενδεικτικοί της μετατόπισης του ενδιαφέροντος του Smith από την αρχή της ευμένειας του *TMS*, στην αρχή της ιδιοτέλειας που επικυριαρχεί στο *WN* (Wight, 2007, p. xxii¹³⁹)

Το απόσπασμα αυτό, εντάσσεται σε ένα κεφάλαιο που εξηγεί τον καταμερισμό εργασίας ως αποτέλεσμα που απορρέει από την ανταλλακτική ικανότητα των ανθρώπων. Πριν την παράθεση του εν λόγω αποσπάσματος, ο Smith παραθέτει ως πλέον πιθανή αιτία ύπαρξης της ικανότητας αυτής τον ανθρώπινο λόγο. Η παρατήρηση αυτή του Smith (αν και δεν επεκτείνεται περαιτέρω στο ζήτημα) συνδέεται με το καταγραφόμενο στο απόσπασμα γεγονός της μη ύπαρξης ζώων που να προχωρούν οικειοβούλως σε ανταλλαγή. Πέρα από την επενέργεια της αγαθής προαίρεσης και βούλησης των ανθρώπων, τα ζώα βασίζονται μόνο στις ιδιότητες που φέρουν από τη φύση για την επιβίωσή τους. Στην πορεία του κεφαλαίου παρατηρείται πως οι ιδιότητες αυτές διαφέρουν σημαντικά στην περίπτωση των ζώων, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του σκύλου: Μία φυλή σκύλων μπορεί να χαρακτηρίζεται από σημαντική διαφορά ευφυίας σε σύγκριση με άλλες που ανήκουν όμως στο ίδιο είδος. Κάτι τέτοιο δεν παρατηρείται στην περίπτωση των ανθρώπων, καθώς ένας άνθρωπος, ανεξαρτήτως φυσικών καταβολών, δεν φέρει ανάλογες συστηματικές φυσικές διαφορές σε τέτοιο βαθμό. Όπως παρατηρεί ο Evensky(1993), ο άνθρωπος κατά Smith, διαμορφώνεται από τις εσωτερικές του δυνάμεις όπως αυτές ενεργοποιούνται όμως με βάση την εμπειρία.

Είναι επόμενο λοιπόν, η εξειδίκευση της εργασίας, ως επαναλαμβανόμενη εμπειρία, να εξελίσσει τις δυνατότητες του ανθρώπου. Ως προς αυτό το σημείο βέβαια δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει η περίπτωση του περίφημου σμιθιανού εργοστασίου της καρφίτσας που παρουσιάζει μία εξειδίκευση ως τροχοπέδη της ανάπτυξης της

---

¹³⁹ Παρατηρείται ωστόσο από τον Wight(ibid.) η σημασία που αποδίδει ο Smith τόσο στην ευμένεια όσο και στην ιδιοτέλεια για την κοινωνική πρόοδο.

ανθρώπινης διανοίας¹⁴⁰. Σε κάθε περίπτωση, η θετική επίδραση της εξειδίκευσης είναι απόρροια της φυσικής έλλογης τάσης του ανθρώπου για ανταλλαγή προϊόντων και υπηρεσιών, ήτοι εξωτερική βοήθεια που δεν βασίζεται στην αγαθή βούληση και ανιδιοτέλεια (όπως στην περίπτωση της ζωοφιλίας), αλλά στην αγάπη του εαυτού και στην ιδιοτελή εξυπηρέτηση του ατομικού συμφέροντος.

Η βούληση κατά συνέπεια συναντά εδώ τον λόγο και ανάγεται σε διαφοροποιό στοιχείο του ανθρώπου καθώς τον εξυπηρετεί να επιβιώσει βασιζόμενος στο κοινωνικό δίκτυο των ανταλλακτικών σχέσεων και στον τρόπο με τον οποίο εξελίσσεται μέσα από αυτό, κι όχι αρκούμενος στα φυσικά του χαρακτηριστικά.

Το τελευταίο παρατιθέμενο απόσπασμα περιέχει μία ελάχιστο αναφορά της βούλησης με επίκεντρο την δικαστική εξουσία και μια επιζήμια περίπτωση οικονομικής της εξάρτησης από την αντίστοιχη εκτελεστική. Κατά συνέπεια, ο Adam Smith αναφέρεται σαφώς στην πληρωμή του δικαστικού λειτουργού:

“...The regular payment of his salary should not depend upon the good will, or even upon the good economy of that power. (ιδία μετάφραση: Η κανονική πληρωμή του μισθού του δεν πρέπει να εξαρτάται από την αγαθή προαίρεση, ή ακόμη και την καλή οικονομία αυτής της δύναμης) ”

(Smith, WN, p.470/ Book V, Chapter II)

Ο σκοπός είναι σαφής εδώ: Η διάκριση των εξουσιών και η δέουσα οικονομική ανεξαρτησία της δικαστικής από την εκτελεστική εξουσία. Ακολούθως, η πληρωμή ενός δικαστικού δεν μπορεί να καθορίζεται ανάλογα με την εναλλαγή της εξουσίας, καθώς αυτό μπορεί να καθιστά δέσμιες τις δικαστικές αποφάσεις και να αποτελεί στοιχείο συγκεκριμένου εκβιασμού με ολέθρια αποτελέσματα.

Εν κατακλείδι, η βούληση στον *Πλούτο των Εθνών* αντιμετωπίζεται κατά κύριο λόγο ως αγαθή προαίρεση με πλέον σημαντική λειτουργία της να αναδεικνύεται η συσχέτιση

---

¹⁴⁰ Πρβλ.: WN, p.506/Book V, Chapter I: “...The man whose whole life is spent in performing a few simple operations, of which the effects are perhaps always the same, or very nearly the same, has no occasion to exert his understanding or to exercise his invention in finding out expedients for removing difficulties which never occur. He naturally loses, therefore, the habit of such exertion, and generally becomes as stupid and ignorant as it is possible for a human creature to become. ..”

της με την τραπεζική πίστη. Ένα αξιοπρόσεκτο σημείο εδώ είναι πως η αγαθή βούληση-προαίρεση (good will) έχει νευραλγικό ρόλο στο ηθικό οικοδόμημα του Immanuel Kant, ο οποίος υπήρξε γνώστης της σμιθιανής εργογραφίας (βλ.σχετικά: Fleischacker,1991; White, 2010). Στις περιπτώσεις χρήσεις της αγαθής βούλησης που παρουσιάστηκαν με βάση το *WN* η αγαθή βούληση συσχετίζεται με τον λόγο ως λογική. Η αγαθή βούληση του εκδότη των τραπεζογραμματίων ως εχέγγυο τραπεζικής πίστης, είναι πλήρως λογική βάση καθολικής και εύρυθμης λειτουργίας ενός συστήματος διαδράσεων. Η εκτροπή από την ομαλότητα της εμπιστοσύνης πιστωτή-εκδότη τίτλου είναι μία σαφής καντιανή ηθική εκτροπή. Ο Fleischacker (1991, p.252) διακρίνει πως η αμερόληπτη λογική κατά Kant, συμπεριλαμβάνει την ευτυχία ως τμήμα του ύψιστου αγαθού. Όπως γίνεται αντιληπτό, το ηθικώς πράττειν που διαρρηγνύει την προαναφερθείσα σχέση εμπιστοσύνης, απομακρύνει την απορρέουσα από την συνέπεια της ηθικής δέσμευσης ευτυχία, εγκαθιδρύοντας την αβεβαιότητα ως δομικό στοιχείο πράξης.

4.2.3. Η σμιθιανή βούληση ως δείκτης μεταστροφής του ενδιαφέροντος

Στο *TMS* η βούληση φαίνεται να είναι τμήμα μίας φυσικής τάξης: Ο άνθρωπος δεσμεύεται έναντι του Θεού να προσαρμόζει τη βούληση του στη δική Του. Η βούληση του ανθρώπου στον τρόπο λειτουργίας της όμως, αποκρυσταλλώνει επίσης μία ιεραρχία εν είδει φυσικής ανισότητας που αφορά τις σχέσεις ομάδων ανθρώπων.

Στο μεταγενέστερο *WN* η βούληση έχει σαφή υποχώρηση ως έννοια σε σχέση με το *TMS*, ενδεικτικό της τεχνικής περιχαράκωσης μίας εν τη γενέσει επιστήμης. Χαρακτηριστικό είναι πάντως το γεγονός πως γίνεται έμμεση χρήση της βούλησης για να καταδειχθεί μία βασική σμιθιανή διαφορά ανθρώπων και ζώων, που δεν είναι άλλη από τη χρήση της βούλησης για τη θεμελίωση της συνεργασίας μέσω των συναλλακτικών ηθών. Η βαθιά έλλογη φύση της συνεργασίας αυτής κατατείνει στο ότι ο Smith θεωρεί τον εξισορροπητικό μηχανισμό της αγοράς ως έχοντα καταλλακτικό χαρακτήρα και ως θεμελιώδες στοιχείο του ανθρώπινου πολιτισμού.

Έτι περαιτέρω, η βούληση του *Πλούτου των Εθνών* δεν αναφέρεται σε μεταφυσικά ζητήματα (ο άνθρωπος ανάγεται σε κύριο δρώντα της ανάλυσης), αλλά επικεντρώνεται σε ζητήματα τεχνικού χαρακτήρα όπου η εκδήλωση καλής βούλησης-προαίρεσης είναι βασικό συστατικό συνεργασίας.

Η απεμπόληση του μεταφυσικού χαρακτήρα της βούλησης ως ηθικού περιορισμού, όπως είδαμε, εδράζεται και στην υποχώρησή της και στο πέρας των εκδόσεων του ίδιου του *TMS*. Η μετακίνηση του κέντρου ενδιαφέροντος από το Θεϊκό, στο ανθρώπινο σηματοδοτεί ταυτόχρονα και μία βούληση που αποκτά παράλληλα έναν μάλλον διεκπεραιωτικό χαρακτήρα, θετικού όμως προσήμου.

Η θετική έκφραση της βούλησης είναι κατά συνέπεια βασικό στοιχείο για την εύρυθμη λειτουργία της αγοράς και κατά συνέπεια, θέτει την ανάγκη της λειτουργίας ενός πλέγματος ηθικών περιορισμών ως βάση της ουσιαστικά ελεύθερης έκφρασης του ανθρώπου.

4.3. Η βούληση στο λυκαυγές της Οικονομικής Επιστήμης

Η βούληση στην οικονομική εργογραφία του Hume είναι σκοπίμως απύσχα, ενώ στον Adam Smith υποχωρεί ως προς τον αριθμό των αναφορών και μεταστρέφει τον πυρήνα του περιεχομένου της κυρίως στην κατεύθυνση του ηθικού περιορισμού, εκδυόμενη τον μεταφυσικό της χαρακτήρα και εντασσόμενη σε έναν αυτοματοποιημένο λόγο.

Ως έννοια, συνδέεται οργανικά με την ευμένεια ενώ παράλληλα φέρει θετικό πρόσημο στη λειτουργικότητά της, διατηρώντας στοιχεία που κάνουν σχετικά ευδιάκριτη την παρουσία της, τουλάχιστον μέχρι το πρώτο περίπου μισό του αιώνα.

Η άνοδος της Πολιτικής Οικονομίας, για να αποκτήσει ένα σαφές και διαφοροποιό, σε σχέση με άλλες επιστήμες, πρόγραμμα και λόγο δεν διευκολύνεται από τη λειτουργία εννοιών όπως αυτή της βούλησης και δεν συνοδεύεται εύλογα από τη θεωρητική έστω περιγραφή της έννοιας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Η ΒΟΥΛΗΣΗ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ

Οι περιπτώσεις που εξετάζονται στον 19^ο αιώνα, αφορούν την οικονομική εργογραφία των Jeremy Bentham, Samuel Bailey, James Mill και John Stuart Mill, στοχαστών με σημαντική συνεισφορά τόσο στην Οικονομική Επιστήμη, όσο και στη Φιλοσοφία.

5.1. Η βούληση στον Jeremy Bentham

Παρά το γεγονός πως ο Bentham εισάγει τον περίφημο όρο *Λογική της Βούλησης* (Bentham, 1789, p.12), με την έννοια της επιστημικής εξήγησης των νοητικών φαινομένων που συνδέονται με τη βούληση¹⁴¹, η έννοια δεν διαδραματίζει σημαίνοντα ρόλο εν αντιθέσει με την κυρίαρχη έννοια της ευχαρίστησης (pleasure).

Το γεγονός της αντιμετώπισης της βούλησης ως ελάσσονος -εν συγκρίσει με την ευχαρίστηση- σημασίας έννοιας, ενισχύεται με την ένταξη της πρώτης στη χωρία των πλασματικών (fictitious) οντοτήτων κάτι που δεν ισχύει για την μπενθαμιανή ευχαρίστηση (βλ. Hart, 1962, p.303; McReynolds, 1968; Goldworth, 1972)¹⁴².

Ως προς τη λειτουργία της βούλησης, αυτή είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη δράση. Ο Bentham είναι σαφής σε αυτό καθώς μας εξηγεί πως:

«...Every operation of the mind, and thence every operation of the body, is the result of an exercise of the will, or volitional faculty ...»

(Ιδία Μετάφραση: Κάθε λειτουργία του νου και, επακόλουθα, κάθε λειτουργία του σώματος είναι αποτέλεσμα μίας άσκησης της βούλησης, ή της βουλευτικής ικανότητας) (Bentham, 1843, p.396)

---

¹⁴¹ Η βούληση για τον Bentham είναι και σημείο δημαγωγικής επίθεσης στην έννοια της ελευθερίας (βλ. Stark, 1955, p.363: Appendix II). Η εξήγηση λοιπόν του μηχανισμού που βρίσκεται πίσω από το σημαίνον της βούλησης θα απέκλειε τα περιθώρια μιας τέτοιου τύπου επίθεσης.

¹⁴² Πέρα από το γεγονός πως οι παρατιθέμενοι συγγραφείς παρατηρούν την ένταξη της βούλησης στην κατηγορία των πλασματικών οντοτήτων, ο Hart (1962, p.303) τονίζει πως η βούληση (ως πλασματική οντότητα) πρέπει να ερμηνεύεται σε όρους ευχαρίστησης κι όχι το αντίθετο, ενώ ο μόνος σκοπός μιας βουλευτικής ενέργειας είναι κατά τον Goldworth (1972) η ευχαρίστηση.

Παρά το γεγονός πως για τη δράση χρειάζονται πέρα από τη βούληση (ως λειτουργική προϋπόθεση) και η κατάλληλη και επαρκής δύναμη (Schofield, 2006, p.275) η βούληση εκ πρώτης όψεως φαίνεται να καταλαμβάνει σημαντικό χώρο στο φιλοσοφικό σύστημα του Bentham. Παρόλα αυτά, ο ίδιος ο φιλόσοφος τονίζει πως η βούληση είναι κλάδος της ορεκτικής λειτουργίας, όπου η επιθυμία, έτσι όπως καθορίζεται από το αντικείμενο της που είναι η ευχαρίστηση ή/και ο πόνος, επικυριαρχεί αποτελώντας την αφετηριακή βάση κάθε πράξης βούλησης. (Bentham, 1843b, pp. 396-397). Η επιθυμία, λειτουργώντας στο πλαίσιο παραγωγής ενός αποτελέσματος, καλείται κατά Bentham κίνητρο (ibid.,p.397) η δε βούληση λογίζεται ως άμεση εκτελεστική υποστασιοποίηση στη δράση του κινήτρου-επιθυμίας (βλ. Bentham, 1843b, p.397).

Ο εκτελεστικός αυτός, συνδεδεμένος με την ανάληψη ή μη δράσης, χαρακτήρας της μπενθαμιανής βούλησης εύκολα προκύπτει κι από την εξέταση της δευτερογενούς βιβλιογραφίας. Ο McReynolds(1968) παρατηρεί πως η βούληση είναι η απόληξη της επίδρασης των πρακτικών κινήτρων, των κινήτρων δηλαδή που ωθούν στη δράση ή στην ηθελημένη αποφυγή της¹⁴³. Τα πρακτικά κίνητρα είναι η μία από τις δύο κατηγορίες κινήτρων με την άλλη να είναι η κατηγορία των υποθετικών κινήτρων(speculative motives). Αυτή η κατηγορία δεν επηρεάζει τη βούληση αλλά τη διανοητική λειτουργία της κατανόησης (McReynolds, 1968, p.355). Η σύνδεση άλλωστε πρακτικών κινήτρων, βούλησης και δράσης έγκειται στο γεγονός πως κάθε δράση (Στς: απόληξη της βούλησης) με υλική υπόσταση γίνεται πάντα με υπολογισμό της συνεπαγόμενης αναμενόμενης ευχαρίστησης ή πόνου. (Bruni and Porta, 2007)

Η βούληση ανάγεται λοιπόν σε υποχρεωτικό σημείο διέλευσης προς την πραγματοποίηση μίας οποιαδήποτε ενέργειας και δράσης. Οι δρόμοι που μπορούν να ακολουθηθούν προς τη δράση, σύμφωνα πάντα με τον Bentham, είναι δύο: Ο πρώτος αφορά στη περιγραφείσα βουλευτική λειτουργία per se, ως τμήμα δηλαδή της ορεκτικής-επιθυμητικής λειτουργίας(του κόσμου των παθών κατά Hume). Ο δεύτερος αφορά στη διανοητική λειτουργία της κατανόησης(understanding) που συναντά πάλι στο μεταίχμιο της δράσης το στάδιο της βούλησης (Schofield, 2006, p.32,275).

Για να εντοπίσουμε αυτή τη δεύτερη διαδρομή στη δράση που εμπλέκει έμμεσα τη βούληση, πρέπει να καταφύγουμε στο *A Table of the Springs of Action* του Bentham:

---

¹⁴³ Για τη λειτουργική διάκριση των κινήτρων ως προς τη βούληση και την κατανόηση βλ. και Schofield (2006, p.32).

«...To the will it is that the idea of a pleasure or an exemption applies itself in the first instance; in that stage its effect, if not conclusive, is velleity: by velleity, reference is made to the understanding, viz. 1. for striking a balance between the value of this good, and that of the pain or loss, if any, which present themselves as eventually about to stand associated with it; 2. then, if the balance appear to be in its favour for the choice of means: thereupon, if action be the result, velleity is perfected into volition, of which the correspondent *action* is the immediate consequence. For the process that has place, this description may serve alike in *all* cases: *time* occupied by it may be of any length; from a minute fraction of *a second*, as in ordinary cases, to any number of years. (Ιδία μετάφραση: Ως προς τη βούληση υφίσταται το ότι η ιδέα μιας ευχαρίστησης ή μιας εξαίρεσης εφαρμόζεται στην πρώτη περίπτωση · σε αυτό το στάδιο το αποτέλεσμα της, εάν όχι καταληκτικό, αποτελεί ασθενή βούληση: με την ασθενή βούληση γίνεται αναφορά στην κατανόηση, ήτοι 1. για την επίτευξη μιας ισορροπίας ανάμεσα στην αξία αυτού του αγαθού και στην αξία εκείνου του πόνου και της απώλειας, εάν υπάρχει, που εμφανίζονται εν κατακλείδι συνδεδεμένοι με αυτό · 2 έπειτα, εάν η ισορροπία εμφανίζεται να ευνοεί την επιλογή του μέσου: Επι τούτου, εάν η δράση πρέπει να αποτελέσει το αποτέλεσμα, η ασθενής βούληση μετεξελίσσεται σε βούληση η αντίστοιχη δράση της οποίας είναι η άμεση συνέπεια. Για την υλοποίηση της διαδικασίας, αυτή η περιγραφή μπορεί να είναι κατάλληλη για όλες τις περιπτώσεις: Η χρονική της διάρκεια μπορεί να ποικίλει από ένα ελάχιστο κλάσμα του δευτερολέπτου, ως εΐθισται, έως απροσδιόριστο αριθμό ετών » (Bentham, TSA, p.94¹⁴⁴).

Μέσα από αυτό το απόσπασμα βλέπουμε πως η ιδέα της ευχαρίστησης μετουσιώνεται στη διανοητική λειτουργία της κατανόησης σε ασθενή βούληση (velleity). Εδώ υπάρχει μια αδρή νοητική αποτύπωση του συμφέροντος για την υλοποίηση μίας ενέργειας (βλ. Stark, 1954, p.294). Αυτό που έπεται και που μπορεί να μετουσιώσει αυτού του είδους την αδρανή θέληση σε βούληση και πράξη, είναι ένας υπολογισμός του

---

¹⁴⁴ Το αυτό απόσπασμα παρατίθεται αυτούσιο και στην κριτική έκδοση των οικονομικών κειμένων του Bentham από τον Werner Stark (βλ. Stark, 1954, pp.294-295).

ισοζυγίου ευχαρίστησης¹⁴⁵-πόνου. Αν ο υπολογισμός αυτός φέρει θετικό πρόσημο ως προς την επιλογή μέσου δράσης, τότε η ασθενής βούληση (κατάσταση αρχικής ισορροπίας) μετασχηματίζεται σε βούληση για πράξη.

Η βούληση και σε αυτή την περίπτωση καταλαμβάνει έναν μάλλον διεκπεραιωτικό ρόλο ως μέσο που οδηγεί στην ανάληψη δράσης. Αυτός ο ρόλος-της άμεσης σύνδεσης βούλησης και πράξης- έχει όμως μία σημαντική εξαίρεση: Την περίπτωση όπου η βούληση ανατροφοδοτεί τις πεποιθήσεις.

Όπως σημειώνει ο Harrison(1983, p.203), το σύνηθες είναι η βούληση να επηρεάζεται από την κατανόηση αφού η τελευταία καθορίζει το αντικείμενο της πρώτης. Ο ίδιος συγγραφέας(ibid.) όμως τονίζει πως υπάρχει και μία αντίστροφη λειτουργία της βούλησης που περιπλέκει κάπως τα πράγματα: Η διανοητική ικανότητα (της κατανόησης) επηρεάζεται από το συμφέρον μέσω της βούλησης. Η βούληση έχει τη δυνατότητα, να επηρεάσει την κρίση, τη διαμόρφωση γνώμης και εν γένει τις πεποιθήσεις που εδράζονται στην κατανόηση. Με άλλα λόγια αν το συμφέρον στο οποίο εμφολεύεται η αδρανής θέληση χαράζει μία αλλαγή κατεύθυνσης ως προς την εκδήλωση της βούλησης, η τελευταία μεταλλασσόμενη αλλοιώνει και τον πυρήνα των πεποιθήσεων που βρίσκεται στη διανοητική λειτουργία.

Ακόμα και σε αυτή την περίπτωση όμως, ως κυρίαρχη έννοια αναδεικνύεται αυτή του συμφέροντος. Αυτό που αναδεικνύεται εδώ είναι η υπολογιστική (και δίχως επιθυμητικό στοιχείο) φύση της κατανόησης¹⁴⁶, η οποία λαμβάνει περιεχόμενο εξ αρχής από την ιδέα της ευχαρίστησης και δρα εξυπηρετώντας τους σκοπούς που εκτυλίσσονται στο χώρο της βούλησης. Η τελευταία, άμεσα συνδεδεμένη με τη δράση, είναι σε θέση να επιδρά στον τρόπο που αντιλαμβάνεται κανείς τα στοιχεία που διεγείρουν τον επιθυμητικό τομέα, χωρίς να εγείρεται σε πρωταγωνιστική έννοια.

Ο ελάχιστων ρόλος της βούλησης είναι έκδηλος και στις αναφορές της έννοιας στην οικονομική εργογραφία¹⁴⁷ του Bentham. Στον πίνακα που ακολουθεί, παρατίθενται επακόλουθα οι κύριες και γνήσιες αναφορές της μπενθαμιανής βούλησης:

---

¹⁴⁵ Αναφέρεται ως καλό (good) (Stark, 1954, p.294).

¹⁴⁶ Η κατανόηση (understanding) εκλαμβάνεται ως συνώνυμο της διανοητικής λειτουργίας και ικανότητας (intellectual faculty) όπου συμπεριλαμβάνεται και η λογική.

¹⁴⁷ Για την οικονομική εργογραφία του Bentham βλ. και Baloglou (2012, pp.285-287).

Πίνακας 8. Jeremy Bentham: Κύριες και γνήσιες αναφορές στη βούληση

<u>A/A</u>	<u>Σελίδες</u>	<u>Θεματική</u> ¹⁴⁸	<u>Κείμενο</u>
1	560	Principles Of The Civil Code	For the development of industry, the union of power and will is required. Will depends upon encouragement—power upon means.—These means are called, in the language of political economy, productive capital.—With regard to a single individual, his capital may be destroyed, without his industrious disposition being destroyed, or even weakened. With regard to a nation, the destruction of its productive capital is impossible: but long before this fatal term arrives, the mischief would have reached the will ; and the spirit of industry would fall under a terrible marasmus, in the midst of the natural resources presented by a rich and fertile soil. The will , however, is excited by so many stimulants, that it resists a multitude of discouragements and losses.(Ιδία μετάφραση: Για την ανάπτυξη της μεταποιητικής δραστηριότητας, απαιτείται η ενότητα δύναμης και βούλησης. Η βούληση εξαρτάται από την ενθάρρυνση-η δύναμη από τα μέσα.- Αυτά τα μέσα αποκαλούνται, στη γλώσσα της Πολιτικής Οικονομίας, παραγωγικό κεφάλαιο. Όσον αφορά σε ένα μόνο άτομο, το κεφάλαιο του μπορεί να καταστραφεί, χωρίς να καταστραφεί, ούτε καν να εξασθενήσει η μεταποιητική(παραγωγική) του προδιάθεση. Όσον αφορά στο έθνος, η καταστροφή του παραγωγικού του κεφαλαίου είναι αδύνατη: Αλλά πολύ πριν την άφιξη αυτού του θανάσιμου όρου, θα έχει προκληθεί βλάβη στη βούληση και το

¹⁴⁸ Οι θεματικές για τις αναφορές 2-11 αφορούν στους τίτλους που έθεσε ο Werner Stark(1954) στα αντίστοιχα κεφάλαια της κριτικής έκδοσης του της οικονομικής εργογραφίας του Bentham. Η αναφορά 1 αφορά τιτλοφορούμενο από τον ίδιο τον Jeremy Bentham έργο του.

			παραγωγικό πνεύμα θα πέσει σε έναν τρομερό μαρασμό, εν τω μέσω φυσικών πόρων που χαρακτηρίζονται από ένα πλούσιο και γόνιμο έδαφος. Η βούληση ωστόσο ενεργοποιείται από τόσα ερεθίσματα που αντιστέκεται σε ένα πλήθος αποθαρρύνσεων και απωλειών.
2	229	Institute of Political Economy	animal motion, i.e. motion produced by volition . (Ιδία μετάφραση: ζωική κίνηση, ήτοι κίνηση που παράγεται από τη βούληση).
3	230	Institute of Political Economy	6. Volition : as in the case of animal motion, produced by the exercise of the will . (Ιδία μετάφραση: Βουλευτική ενέργεια: όπως και στην περίπτωση της ζωικής κίνησης, παράγεται από την άσκηση βούλησης.) 7. Motion having volition for its source or efficient cause, and the acquisition of any modification of wealth or the fruits of wealth, viz. subsistence, security or enjoyment, for its final cause, is termed labour. (Ιδία μετάφραση: Η κίνηση που έχει τη βούληση ως πηγή ή ως αποτελεσματική αιτία, και την απόκτηση κάθε είδους πλούτου ή καρπών πλούτου, ήτοι αυτάρκεια, ασφάλεια ή διασκέδαση, ως τελική της αιτία ονομάζεται εργασία.)
4	294	The Psychology of Economic Man	7. And the desire he has felt of possessing it has operated on his will in the character of a <i>motive</i> , by the sole operation, or by the help of which, the act exercised by him, as above, has been produced. (Ιδία μετάφραση: Και η επιθυμία απόκτησης που έχει αισθανθεί, έχει λειτουργήσει στη βούλησή του υπό τον χαρακτήρα κινήτρου, με μόνη τη λειτουργία αυτού ή με τη βοήθεια του οποίου, η πράξη που πραγματοποιήθηκε από αυτόν, ως ανωτέρω, έχει παραχθεί.)

5	294	The Psychology of Economic Man	To the will it is that the idea of a pleasure or an exemption applies itself in the first instance. (Ιδία μετάφραση: Ως προς τη βούληση υφίσταται το ότι η ιδέα μιας ευχαρίστησης ή μιας εξαιρέσης εφαρμόζεται στην πρώτη περίπτωση).
6	294-295	The Psychology of Economic Man	if action be the result, velleity is perfected into volition, of which the correspondent action is the immediate consequence. (Ιδία μετάφραση: εάν η δράση πρέπει να αποτελέσει το αποτέλεσμα, η ασθενής βούληση μετεξελίσσεται σε βούληση η αντίστοιχη δράση της οποίας είναι η άμεση συνέπεια.)
7	295	The Psychology of Economic Man	the expectation that, by the opinion, favourable or unfavourable, correspondent will, will be produced, and by correspondent will, correspondent action, in the shape of good or evil offices(ιδία μετάφραση: η προσδοκία ότι, με τη γνώμη, ευνοϊκή ή μη, η αντίστοιχη βούληση θα παραχθεί κι από αυτή έπειτα η αντίστοιχη δράση υπό τη μορφή καλών ή κακών λειτουργιών).
8	295	The Psychology of Economic Man	By the self-regarding principle, the more urgent the need a man feels himself to have of the kindness and good will of others, the more strenuous and steady will be his exertion for the obtaining it: the less the need, the less strenuous.(Ιδία μετάφραση: Από την αρχή της αυτοαναφορικότητας προκύπτει ότι, όσο πιο επείγουσα είναι η ανάγκη που αισθάνεται ο άνθρωπος να αποκτήσει την καλωσύνη και την αγαθή προαίρεση των άλλων, τόσο πιο εντατική και επίμονη θα είναι η προσπάθεια για την απόκτηση

			της: αντίστοιχα, όσο μικρότερη η ανάγκη, τόσο μικρότερη και η προσπάθεια.)
9	296	The Psychology of Economic Man	If by interest in some shape or other, that is by a motive of one sort or other, every act of the will , and thence every act of the hand, is produced, so, directly or indirectly, must every act of the intellectual faculty(Ιδία μετάφραση: Αν από το συμφέρον υπό οιανδήποτε μορφή, δηλαδή από το κίνητρο οιαυδήποτε είδους, παράγεται κάθε πράξη βούλησης, και ακολούθως κάθε πράξη της χειρός, με τον ίδιο τρόπο, άμεσα ή έμμεσα, πρέπει να παράγεται κάθε ενέργεια της διανοητικής λειτουργίας.)
10	300	The Psychology of Economic Man	Each man therefore meets with an obstinate resistance to his own will , and is obliged to make an equally constant opposition to that of others, and this naturally engenders antipathy towards the beings who thus baffle and contravene his wishes. (Ιδία μετάφραση: Κάθε άνθρωπος επομένως συναντά μία επίμονη αντίσταση στην ίδια του τη βούληση, και είναι υποχρεωμένος να αντιτάξει μία εξίσου σταθερή αντίσταση στη βούληση των άλλων, και το γεγονός αυτό προξενεί μία φυσική αντιπάθεια απέναντι στα όντα, τα οποία έτσι διαστρεβλώνουν και παραβιάζουν τις επιθυμίες του.)
11	303	The Psychology of Economic Man	the operation of a motive of the kind in question, whatever it be (meaning a motive to the will), having had existence, it can not but be, that a corresponding desire or aversion(Ιδία μετάφραση: Η λειτουργία ενός κινήτρου του είδους υπό εξέταση, όποιο και να είναι αυτό(εννοώντας ένα κίνητρο στη βούληση),

			από τη στιγμή που έχει αποκτήσει υπόσταση δεν μπορεί να είναι άλλο από αυτό της αντίστοιχης επιθυμίας ή αποστροφής.)
--	--	--	--

Πηγές: Αναφορά 1: Bentham, J. (1843a), *The Works of Jeremy Bentham, vol. 1 (Principles of Morals and Legislation, Fragment on Government, Civil Code, Penal Law)*(ed.: Bowring J.), Indianapolis: Liberty Fund, 2011. Αναφορές 2-11: Stark, W.(ed.) (1954), *Jeremy Bentham's Economic Writings* (vol.3), London and New York: Routledge, 2005.

Εδώ θα πρέπει να εισαχθεί μία διάκριση: Οι αναφορές υπ' αριθμ. 4-11, παρά το γεγονός πως εντάσσονται σε μία συλλογή κειμένων που ο Stark(1954) τιτλοφορεί ως *The Psychology of Economic Man*, δεν συνάδουν ,σύμφωνα με τον ίδιο, με τη μπενθαμική θεώρηση της Πολιτικής Οικονομίας:

«...This anthology has been placed at the end of the present work because such passages lie outside the area which Bentham himself would have designated political economy.(Ιδία μετάφραση: Αυτή η ανθολογία έχει τοποθετηθεί στο τέλος του παρόντος έργου καθώς τα αποσπάσματα της τίθενται εκτός της περιοχής που ο ίδιος ο Bentham αποκαλεί ως Πολιτική Οικονομία.)»

(Stark, 1954, p.32)

Συνεπώς, η αναφορά τους έγκειται κυρίως στην πληρότητα της καταγραφής καθώς η εξέτασή τους τίθεται εκτός ανάλυσης της παρούσας διατριβής. Παρά τη γενική σημασία τους για την Οικονομική δεν εντάσσονται μεθοδολογικά στο πλαίσιο ανάλυσης. Αξίζει μόνο να σημειωθεί πως οι αναφορές αυτές σε γενικές γραμμές αφορούν στη σύνδεση βούλησης, κατανόησης και δράσης στον άξονα που περιγράφηκε ανωτέρω¹⁴⁹.

¹⁴⁹ Επί παραδείγματι, οι αναφορές 5 και 6 είναι τμήμα του ανωτέρω παρατιθέμενου αποσπάσματος του Bentham (1983, p.94). Αξίζει να σημειωθεί επίσης πως μέσα από την αναφορά 10, ο Perelman(2001) διαβλέπει μία έμφυτη αντίσταση των κατόχων της εργασίας στη βούληση των κατόχων του κεφαλαίου για συσσώρευση πλούτου, την οποία ο Bentham αντιμετωπίζει -κατά τον ίδιο συγγραφέα- μάλλον εχθρικά.

Ως επακόλουθο, το επίκεντρο του ενδιαφέροντος στρέφεται στις τρεις πρώτες παρατιθέμενες αναφορές.

Οι αναφορές αυτές εντάσσονται σε ένα κοινό πλαίσιο: Την ανάλυση του Bentham περί των παραγωγικών συντελεστών και της διαδικασίας σχηματισμού πλούτου. Οι παραγωγικοί συντελεστές κατά Bentham είναι τρεις και αμιγώς υποκειμενικής-σε σχέση με τους αντίστοιχους του Adam Smith¹⁵⁰- φύσης (Stark, 1946, p.598 ; Baloglou 2012, pp.289-290): Έφεση-κλίση (inclination), γνώση (knowledge) , και δύναμη (power). Όπως εξηγεί ο Stark(1954, p.24), η κλίση αντιστοιχεί στη βούληση παραγωγής πλούτου με τη γνώση να αντιστοιχεί στην τεχνογνωσία παραγωγής του και τη δύναμη στον έλεγχο των εξωτερικών πραγμάτων(Στς: μέσων) παραγωγής του. Ο ίδιος συγγραφέας(ibid.) σημειώνει πως η κλίση είναι απεριόριστη, η γνώση σε μεγάλο βαθμό απορρέουσα της κλίσης με τη δύναμη που αλλοτρόπως ορίζεται και ως έλεγχος κεφαλαίου και κεφαλαιουχικών αγαθών να είναι ο μείζων περιοριστικός παράγοντας της παραγωγής, λόγω σπάνης.

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο είναι πως η μπενθαμινή δύναμη υπό μία ευρεία -αρχική- έννοια περιλαμβάνει τη γνώση (βλ.σχετικά Stark, 1946, p. 598; Baloglou 2012, p.289). Κατά συνέπεια, η αναφορά υπ'αριθμ.1 αναφέρεται σαφώς στους συντελεστές παραγωγής με εξίσου σαφή αναφορά στη σπάνη του παραγωγικού κεφαλαίου με την κλίση-βούληση για παραγωγή να παρουσιάζεται ως πρακτικά απεριόριστη(σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο).

Όπως είδαμε (βλ.ανωτέρω:σελ.Schofield, 2006, p.275), η ανάληψη και σε ατομικό-ψυχολογικό επίπεδο προϋποθέτει τον συνδυασμό βούλησης-δύναμης. Μέσα από την αναφορά 1, παρουσιάζεται μία αντίστοιχη σύνδεση ανάμεσα στο ατομικό-πρακτικό επίπεδο και στο συλλογικό επίπεδο του κράτους. Εδώ ανακύπτει μία διαφορά: Το παραγωγικό κεφάλαιο του κράτους, αν και μη ανεξάντλητο, δεν υπόκειται σε αφανισμό, παρά την όποια απομείωση του.

Η παραγωγή με βάση την τυχειότητα της διάδρασης των ατόμων(sponte acta)(Stark, 1954, p.224) εξηγείται από τον Bentham σε όρους πρώτων κινούντων (primum mobiles) κατά τα πρότυπα της φυσικής εκείνης της εποχής (Brunon-Ernst, 2012, p.114). Ο Bentham διακρίνει συνεπώς δύο τρόπους για την αύξηση του πλούτου: Τη χρήση πηγών κίνησης(πρώτων κινούντων) με βάση τους φυσικούς πόρους (πέντε

---

¹⁵⁰ Εργασία, έδαφος, κεφάλαιο.

υποκατηγορίες¹⁵¹) ή με βάση έμβιους οργανισμούς που φέρουν βούληση(εδώ συμπεριλαμβάνει τόσο τα ζώα όσο και τους ανθρώπους)(ibid.). Αυτός ο δεύτερος τρόπος παραγωγής και αύξησης του πλούτου περιγράφεται και στα αποσπάσματα των αναφορών 2 και 3 και αφορά στις δύο υποκατηγορίες της βούλησης ανθρώπων και ζώων(προφανώς η δεύτερη αυτή υποκατηγορία αφορά στην αγροτική παραγωγή).

Εν κατακλείδι, η βούληση στην οικονομική εργογραφία του Bentham περιορίζεται στη βούληση ως κλίση-παραγωγικό συντελεστή και ως βάση της κίνησης των όντων που συντελούν στην αύξηση του πλούτου.

Η μικρή αυτή λειτουργική επιρροή της βούλησης είναι μάλλον αναμενόμενη, καθώς οι μετρήσιμες¹⁵² κατά Bentham έννοιες της ευχαρίστησης και του πόνου κυριαρχούν στην εξήγηση της συμπεριφοράς του ανθρώπου. Όπως παρατηρεί σχετικά και ο Quinn(2012): “...Sentient beings act, react, and indeed think in response to a natural desire for pleasure and aversion to pain (ιδία μετάφραση: Τα αισθανόμενα όντα ενεργούν, αντιδρούν και πράγματι σκέφτονται σε απάντηση μίας φυσικής επιθυμίας για απόλαυση και αποστροφή στον πόνο) ...”.

5.2. Η έννοια της βούλησης στον Samuel Bailey

Ο Samuel Bailey υπήρξε μία ιδιαίτερη περίπτωση ενός όχι και τόσο γνωστού φιλοσόφου-οικονομολόγου που έδρασε στον 19^ο αιώνα και που αντιμετώπισε την Οικονομική ως Επιστήμη του Νου (Science of the Mind).

Στο σημείο αυτό θα παρατεθούν ορισμένα βιογραφικά στοιχεία που θα σκιαγραφήσουν πτυχές της προσωπικότητας του, που, όπως θα εξηγηθεί σχετίζονται άμεσα με τη γραφή του και, ειδικότερα, με το ζήτημα των φαινομένων του νου και της βούλησης ως τμήμα τους.

---

¹⁵¹ Βλ. Stark (1954, pp.229-230): Εδώ ανήκουν η κίνηση φυσικών σωμάτων, του νερού, του ανέμου, του ατμού και η κίνηση που προκαλεί η θερμική ενέργεια.

¹⁵² Βλ..Bentham (1789, pp.31-34).

5.2.1. Η ζωή, το έργο και ο χαρακτήρας του Samuel Bailey

Ο Samuel Bailey¹⁵³ (1791-1870) γεννήθηκε και έζησε όλη του τη ζωή στο Hallamshire του Sheffield, πόλη την οποία και υπηρέτησε ποικιλοτρόπως¹⁵⁴. Ασχολούμενος αρχικά με την οικογενειακή επιχείρηση που ο πατέρας του ίδρυσε, αποτέλεσε έναν από τους πρώτους εμπόρους της πόλης του που μετέβησαν στις ΗΠΑ για τη σύναψη εμπορικών σχέσεων. Η δραστηριότητα του αυτή, αν και του απέφερε αρκετά κέρδη, δεν κράτησε παρά μόνο μερικά χρόνια (Odom, 1926). Ακολούθως, υπήρξε συνιδρυτής της Sheffield Banking Company (1831) και πρώτος της πρόεδρος, παρέμεινε δε στο τιμόνι της μέχρι το θάνατό του. Ήταν γνωστός για τη σωστή διαχείριση της αλλά και για την εν γένει ακεραιότητα του χαρακτήρα του, γεγονός που οδήγησε και στην εκλογή του ως town trustee¹⁵⁵ του Sheffield το 1828. Σε γενικές γραμμές, ήταν άνθρωπος αυστηρός, εγκρατής, λάτρης της κοινής λογικής και δεν διέθετε ιδιαίτερο χώρο για το συναίσθημα και τη φαντασία (Odom, 1926). Επίσης, είναι αξιοπρόσεκτο το γεγονός πως ρύθμιζε τη καθημερινή του ρουτίνα με απόλυτη ακρίβεια (ibid.), έννοια που διαχέεται εν γένει στο έργο του με ιδιαίτερη έμφαση σε ζητήματα επιλογής ορολογίας (βλ. το επόμενο υποκεφάλαιο)

Ιδεολογικά τοποθετημένος στο χώρο του φιλοσοφικού ριζοσπαστισμού είχε δύο αποτυχημένες εκλογικές αναμετρήσεις (το 1831 και 1834), γεγονός που τον έκανε να

---

¹⁵³ Οι βιογραφικές πληροφορίες του παρόντος αντλούνται από: Α) Το εργοχρονολόγιο του Rauner (1961, pp. 143-148) Β) την καταχώρηση του Corley (2004) στο Oxford Dictionary of National Biography και την αντίστοιχη καταχώρηση του Odom (1926, pp. 1-3) στο Hallamshire Worthies.

¹⁵⁴ Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός πως κληροδότησε το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του (άνω των 80000£) σε πρώην ομολόγους του town trustees του Sheffield με τη σαφή παρακαταθήκη όπως ωφεληθούν οι συνδημότες του. Το υπόλοιπο μέρος της αξιοπρόσεκτης περιουσίας του κληροδοτήθηκε σε διάφορα κοινωφελή ιδρύματα του Sheffield (βλ. Odom, 1926, pp. 1-3; Corley, 2004). Ο Rauner (cf. 1961, p. 148) ανεβάζει το σχετικό ποσό στις 100000£.

¹⁵⁵ Τον καιρό της εκλογής του, τα town trusts αφορούσαν ημικυβερνητικές οργανώσεις με αρκετά εκτεταμένες αρμοδιότητες, από φιλανθρωπικά έργα έως και κοινωφελείς εργασίες που έφταναν μέχρι και την ανάληψη δημοσίων έργων. Θα πρέπει κανείς να λάβει υπόψη του πως το δημοτικό συμβούλιο του Sheffield ιδρύθηκε μεταγενέστερα, το 1843. (βλ. Binfield et al., 1843)

αποσυρθεί από την πολιτική. Μάλιστα και στις δύο εκλογικές αναμετρήσεις έλαβε την τελευταία θέση, κάτι που κατά τη γνώμη του γράφοντος να συνέτεινε περαιτέρω (από τη στιγμή που δεν ασχολήθηκε ξανά με την πολιτική) και στη γενικότερη σχετικιστική προσέγγιση του περί εκλογικής αντιπροσώπευσης (βλ. Bailey, 1835, *The Rationale of Political Representation*). Κεντρικό σημείο αναφοράς ως προς τον πυρήνα της πολιτικής του σκέψης αποτελούσε η αντιφορολογική του ατζέντα (πχ. στόχευε στην κατάργηση του «φόρου της γνώσης» του 1712), αλλά και άλλα ζητήματα όπως η καθιέρωση της μυστικής ψηφοφορίας ή η εκλογή κοινοβουλίων με τριετή θητεία.

Ο Samuel Bailey υπήρξε πολυσχιδής προσωπικότητα. Αυτό καταμαρτυρά και η παράλληλη συγγραφική του ενασχόληση με διάφορα αντικείμενα, από την ηθική φιλοσοφία και την πολιτική οικονομία έως τη θεατρική κριτική (*On the received text of Shakespeare's dramatic writings and its Improvement*, 1862) και την ποίηση (*Maro; or, Poetic irritability*, 1845). Από τα έργα του αυτά που ξεχώρισαν ήταν τα: *Essays on the Formation and Publication of Opinions* (1821-το πρώτο του έργο με συνέχεια το *Essays on the Pursuit of Truth* του 1844), *A Review of Berkeley's Theory of Vision* (κριτική στο αντίστοιχο έργο του Berkeley) και φυσικά το *Critical Dissertation on the Nature, Measure, and Causes of Value* (1825) όπου ασκεί κριτική στον Ricardo και τους ακολούθους της θεωρίας του αλλά και σε συγχρόνους του θεωρητικούς της εργασιακής θεωρίας της αξίας.

5.2.2. Η επιλογή της ορολογίας της βούλησης κατά Bailey

Πριν να προχωρήσουμε στην κυρίως ανάλυση, χρήσιμη είναι μία διασαφήνιση σε θέματα ορολογίας και επιλογής σημαινόντων.

Από το 1855 και την έκδοση του *L.MindI*, ο Bailey όταν υπεισέρχεται σε θέματα βούλησης, δεν χρησιμοποιεί τον όρο will, παρά μόνο ως αντιπαράδειγμα ή με εν γένει αρνητική χροιά που υποδηλώνει μία τάση εναντίωσης στην ίδια τη λέξη. Εναλλακτικά, χρησιμοποιεί τους όρους: volition, act of willing, willing, voluntary action, πλαισιοθετώντας την οπτική του της προσδεδεμένης στην πράξη βούλησης. Θέση του γράφοντος είναι πως η μη χρήση του will είναι σκόπιμη και συμβαίνει για δύο λόγους: Πρώτον, όπως θα δούμε παρακάτω, ο Bailey ως αντιτασσόμενος οντολογικά στη θεώρηση της ελεύθερης βούλησης, δεν θέλει να υπάρξει σύγχυση με μία σημειολογικά φορτισμένη με τον προσδιορισμό free (free will) λέξη ως σημαίνον της βούλησης (volition). Σε αυτό το σημείο είναι χρήσιμο να παρατηρηθεί πως ο Bailey υπήρξε

ιδιαίτερα σχολαστικός στην προσεκτική επιλογή της ορολογίας και ,ως ακόλουθος της καντιανής προσέγγισης στη φύση της λογικής επιχειρηματολογίας και κατανόησης προκείμενων θέσεων, θεωρεί σημαντικότατο θεμέλιο στη γραφή του τη μη σύγχυση σημαινόντων και σημαινομένων (βλ.Bailey, 1826, p.62; PAC, pp.25-27; Davidson,1904, p.168).

Δεύτερον, ο Bailey δεν τίθεται υπέρ της λειτουργικής διάκρισης των νοητικών λειτουργιών(mental faculties) υπό την έννοια του χειρισμού των ως αυθύπαρκτων οντοτήτων¹⁵⁶ (βλ.PAC, p.25).

Παρά τη συγκεκριμένη επιλογή του Bailey που υποκρύπτει την αντίθεση του με την έννοια της ελεύθερης βούλησης, ο ίδιος ο φιλόσοφος , πριν τη στροφή του του 1855, κάνει χρήση του όρου free will στο *Questions in Political Economy* του 1823 (Question 24, p.112). Αν και η περίπτωση της χρήσης του όρου δεν κρίνεται ιδιαίτερος σημαντική¹⁵⁷, καθώς δεν θέτει στο επίκεντρο της θέματα βούλησης, η αντίφαση είναι εμφανής, ιδιαίτερα αν λάβει κανείς υπόψη πως ,τρία χρόνια μετά (1826), ο Bailey αναφέρει για την συνεπή επιλογή λέξεων:

«...Words being intended for signs of my ideas, to make them known to others, not by any natural signification but by voluntary imposition, it is plain cheat and abuse, when I make them stand sometimes for one thing and sometimes for another ; the wilful doing whereof can be imputed to nothing but great folly or greater dishonesty...(ιδία μετάφραση: Όταν κάνω τις λέξεις που προορίζονται για σήματα των ιδεών μου, με σκοπό δηλαδή να κάνουν αυτές γνωστές στους άλλους, όχι από κάποια φυσική σημασία αλλά από οικειοθελή επιβολή, να σημαίνουν κάποιες φορές ένα πράγμα και κάποιες άλλες άλλο, είναι καθαρή

---

¹⁵⁶ Η ελεύθερη βούληση φερ'ειπείν, υποδηλώνει μία αντίληψη μη ενιαίας αντιμετώπισης των ψυχολογικών φαινομένων στην ολότητά τους. Δες και κατωτέρω τη μπεϊλιανή σύνδεση της βούλησης με άλλες νοητικές λειτουργίες καθώς και τη λειτουργία της στον καθορισμό των πράξεων και της ελευθερίας του ανθρώπου.

¹⁵⁷ Αναφέρεται στην ναυτολόγηση με βάση την ελεύθερη βούληση και όχι ως αποτέλεσμα πρακτικών καταναγκασμού (σε ισχύ εκείνη την εποχή). Παρ'όλα αυτά, στη βάση της εκδήλωσης της «ελεύθερης» βούλησης, βρίσκεται πάλι ο λογισμός της ευχαρίστησης ή προόδου του ανθρώπου. Συνεπώς, έχουμε να κάνουμε με ενιαία αντιμετώπιση στο ζήτημα της βούλησης.

απάτη και κατάχρηση. Η σκόπιμη χρήση τους κατά τέτοιον τρόπο μπορεί να αποτελέσει βάση κατηγορίας για τίποτα άλλο παρά μεγάλη τρέλα ή ακόμη μεγαλύτερη ατιμία.» (Bailey, *LPE*, p.62)

Η αντίφαση αυτή μπορεί να εξηγηθεί μόνο με μία μεταγενέστερη απόφαση του Bailey για απομάκρυνση από τη χρήση του *will* και την άνοδο του σημαντικού φορτίου του *volition* ως ενδεικνύοντος τη βούληση. Ο Ribot, αναφερόμενος στις επισημάνσεις του Bailey ως προς τη συνεπή επιλογή της γλώσσας και των όρων στον επιστημονικό διάλογο, παραθέτει τα σχετικά του αντιπαραδείγματα: «...Hobbes, Locke, Leibniz, Hume ont plus d'une fois critiqué ce langage inexact sans parvenir eux-mêmes à l'éviter. ...» (PAC, p. 26). Ο Bailey θα μπορούσε να ενταχθεί προφανώς και ο ίδιος στη λίστα. Μία επιπρόσθετη παρατήρηση, έχει να κάνει με τη μπειϊλιανή χρήση των *will*¹⁵⁸ και *volition* μέχρι το 1855. Φαίνεται πως ο πρώτος όρος συνδέεται επί το πλείστον με την εξωτερίκευση της βούλησης (διωποκειμενικό επίπεδο λειτουργίας), ενώ η λέξη *volition*, σηματοδοτεί, όπως είναι φυσικό, τις εσωτερικές-ψυχολογικές διεργασίες της βούλησης.

5.2.3. Η βούληση ως τάξη συνειδησιακών φαινομένων

Ο Bailey χαρτογραφεί τις βουλευτικές ενέργειες και λειτουργίες με το *LMindI* του 1855. Στο εν λόγω έργο, τοποθετεί λοιπόν το βούλεσθαι (*willing*) ως την τρίτη τάξη των συνειδητών φαινομένων¹⁵⁹ με διακριτά της γέννη: 1. τις βουλευτικές κινήσεις του σώματος και 2. τις βουλευτικές λειτουργίες του νού (*LMindI*, letter 6, p.57). Η βούληση,

---

¹⁵⁸ Το *will* είναι άμεσα συνδεδεμένο και με αναφορές που έχουν να κάνουν με την πολιτική θεωρία. Βλ. Bailey (1823), *Questions in Political Economy*, Question 27, p.123. Η τάση όμως αυτή γίνεται ιδιαίτερα εμφανής με το *Essays on the pursuit of Truth* του 1829[1844] (p.178,223,229) αλλά και το *Theory of Reasoning* του 1851 (p.190,196,197).

¹⁵⁹ Ο Ribot, παραθέτοντας την φυσική ταξινόμηση των φαινομένων της συνείδησης, αποδίδει ορθά τη βούληση στο PAC(p.370) ως *volition*. Η αγγλική μετάφραση του PAC(*English Psychology*) σε αυτό το σημείο (Ribot,1873, p.317) που αναφέρει τη βούληση ως *will*, μάλλον δεν θα έβρισκε σύμφωνο τον Bailey, ο οποίος δεν την πρόλαβε αφού είχε πεθάνει τρία χρόνια πριν-το 1870.

όπως σημειώνει ο Bailey, εμπλέκεται όμως και σε άλλες νοητικές καταστάσεις, καθορίζοντας αλλοιώσεις στη συνειδητότητα:

«...yet every one must be sensible that volition exercises some influence over his other mental states, or, in preciser language, that the conscious act called willing has often something to do with determining at the time what the other modifications of his consciousness shall be.(ιδία μετάφραση: ακόμη καθείς πρέπει να αντιλαμβάνεται πως η βούληση ασκεί κάποια επιρροή στις υπόλοιπες νοητικές καταστάσεις, ή, σε ακριβέστερη γλώσσα, πως η συνειδητή πράξη που καλείται βούλεσθαι σχετίζεται συχνά με τον καθορισμό στην κατάλληλη στιγμή του ποιες τροποποιήσεις της συνειδητότητας του πρέπει να υποστασιοποιηθούν. ...» (Bailey, *LMindI*, Letter 10,p.84)

Από τη στιγμή που το γένος των βουλευτικών φαινομένων του νου δεν ανιχνεύεται σε αυτές τις περιπτώσεις ως τμήμα μιας ξεχωριστής τάξης συνειδητών φαινομένων, ο Bailey, ορμώμενος από αυτό, δημιουργεί μία επιπρόσθετη τέταρτη τάξη φαινομένων συνείδησης που ονομάζει ως μικτές διανοητικές και βουλευτικές λειτουργίες. Με τη σειρά της, η νέα αυτή τάξη περιλαμβάνει τα παρακάτω γένη:1.Προσοχή (με την έννοια της νοητικής προσήλωσης)¹⁶⁰. 2. Αφαίρεση (ως πραγμάτωση της αφαιρετικής ικανότητας). 3. Σύγκριση. 4. Ταξινόμηση. 5. Γενίκευση (*LMindI*, Letter 10,p.85)

Οι βουλευτικές λειτουργίες του νου κατά Bailey είναι αλληλένδετες με τις αντίστοιχες σωματικές τους εκδηλώσεις. Ως εκ τούτου, όταν οι παραπάνω αναφερθείσες μικτές διανοητικές λειτουργίες συνδέονται με το βούλεσθαι ως διανοητικές κινήσεις, συνοδεύονται με αντίστοιχες υλικές εκδηλώσεις:

«...Attention, abstraction, comparison, classification, and generalisation thus usually, though not always or necessarily, imply the voluntary direction of the mind to certain matters and the aversion of it from others, with the assistance, ordinarily, of corporal acts and material appliances ; or, in other words, they are

---

¹⁶⁰ Για παράδειγμα η προσήλωση στη συγγραφή επιτάσσει τη βούληση του συγγραφέα, ενώ η τεταμένη προσοχή σε περίπτωση βίωσης ενός τραυματικού γεγονότος δεν είναι οικειοθελής, αλλά αποτέλεσμα της απορρόφησης του ατόμου από τη δίνη της έγερσης ενός συναισθήματος, όπως αυτό του φόβου ή της αγωνίας (Βλ.σχετικά, Bailey, *L.MindI*, Letter 10, pp.86-87).

intellectual movements, which may, and perhaps usually do, take place in consequence of our willing them to take place, and are aided in various ways by other voluntary actions. (ιδία μετάφραση: Η προσοχή, η αφαίρεση, η σύγκριση, η ταξινόμηση και η γενίκευση συνήθως, αν και όχι πάντα ή αναγκαστικά, υπονοούν την εθελοντική κατεύθυνση του νου σε ορισμένα θέματα και την αποστροφή του από άλλα, με τη βοήθεια, κανονικά, των σωματικών πράξεων και των υλικών οργάνων ή, με άλλα λόγια, είναι διανοητικές κινήσεις, οι οποίες μπορεί, και συνήθως πράγματι συμβαίνουν συνεπεία της επιθυμίας μας να πραγματοποιηθούν και ενισχύονται με διάφορους τρόπους από άλλες εθελοντικές ενέργειες) ..» (Bailey, *LMindI*, Letter 10, p. 89)

Τα αποτελέσματα των διανοητικών κινήσεων, στην υλική τους υπόσταση είναι ανεξάρτητα από αυτές, καθώς σε αυτά δεν μπορούμε να διακρίνουμε τη βούληση ασχέτως της αιτιακής της σύνδεσης (*LMindI*, Letter 10, p. 89-90).

Στη βάση τώρα της δημιουργίας των πέντε γενών διανοητικών λειτουργιών ως ξεχωριστής κατηγορίας φαινομένων υπάρχει μία διάκριση που είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη βούληση:

«...Perceiving, discerning, conceiving, recollecting, believing, reasoning, may all, on certain occasions, take their rise from voluntary efforts, and be aided by them ; but what we then perceive, discern, conceive, recollect, believe, and infer, cannot be determined by such efforts, but must depend on the matters brought before us, including our own previous knowledge. (ιδία μετάφραση: Η αντίληψη, η ικανότητα διάκρισης, η κατανόηση, η ενθύμηση, η πεποίθηση, η συλλογιστική, μπορούν σε συγκεκριμένες περιπτώσεις να προκληθούν από εκούσιες προσπάθειες και να βοηθηθούν από αυτές· αλλά αυτό που αντιλαμβανόμαστε, διακρίνουμε, κατανοούμε, θυμόμαστε, πιστεύουμε και συμπεραίνουμε, δεν μπορεί να προσδιοριστεί από τέτοιες προσπάθειες, αλλά πρέπει να εξαρτάται από τα ζητήματα που τίθενται ενώπιον μας, συμπεριλαμβανομένης της δικής μας προηγούμενης γνώσης.) ..»

(Bailey, *LMindI*, Letter 10, p. 90)

Η βούληση λοιπόν μπορεί για παράδειγμα να ενεργοποιήσει μία λειτουργία όπως είναι η ταξινόμηση. Σε αυτή τη διανοητική λειτουργία η βούληση συνοδεύει και υποβοηθά τις σωματικές ενέργειες εκδήλωσης του φαινομένου. Έτσι, σε νοητικό επίπεδο, η ταξινόμηση από τη μία πλευρά δέχεται τη βουλευτική ενέργεια που την κατευθύνει στο

να ταξινομήσει συγκεκριμένα αντικείμενα (υπάρχει έκδηλος σκοπός στην ταξινόμηση) με συγκεκριμένα κριτήρια, και από την άλλη πλευρά υποβοηθείται από την εσωτερική αποτύπωση ομοιοτήτων ή διαφορών με βάση τα ίδια αντικείμενα αναφοράς. Σε επίπεδο σωματικής δράσης, η βούληση φτάνει μέχρι την υλοποίηση της ταξινόμησης με τις πιθανές πράξεις που τη συνοδεύουν.

Μία ενέργεια όμως όπως είναι η αντίληψη, διαφέρει από το παράδειγμα της ταξινόμησης σε αυτό ακριβώς το κομμάτι της βούλησης (ή, ακριβέστερα, και σε μπειλιανούς όρους του βούλεσθαι). Η αντίληψη (το αντιληπτό με βάση τις αισθήσεις), όπως και η ταξινόμηση, μπορεί να ενεργοποιηθεί και να υποβοηθηθεί από τη βούληση, αλλά σε αντίθεση με τη δεύτερη, παράγει εσωτερικές εντυπώσεις (το εκάστοτε αντιληπτό) που δεν συνδέονται με το βουλευτικό κομμάτι αιτιακά αλλά εξαρτώνται αποκλειστικά και μόνο από την εξωτερική κατάσταση¹⁶¹.

5.2.4. Βούληση, ελευθερία και ηθική ευθύνη

Ενώ στο *LMind1*, ο Bailey καταπιάνεται με τη βούληση ως τμήμα των φαινομένων συνείδησης, στο *LMind2* η οπτική του Bailey υπεισέρχεται σε ζητήματα σύνδεσης της βούλησης με τον καθορισμό και πραγμάτωση επιλογών και κατ'επέκταση σε θέματα βούλησης, ελευθερίας και ηθικής ευθύνης.

Όπως αναφέρθηκε ήδη και στο ζήτημα της επιλογής των σημαινόντων της βούλησης, ο Bailey απορρίπτει την ύπαρξη ελεύθερης βούλησης:

«...Amongst these, if I mistake not, is the controversy as to the so-called freedom of the Will ; which is literally the freedom of a nonentity. (ιδία μετάφραση: Μεταξύ αυτών, αν δεν σφάλω, είναι η διαμάχη ως προς τη λεγόμενη ελευθερία της θέλησης · η οποία είναι κυριολεκτικά μία ανύπαρκτη ελευθερία...)»
(Bailey, *L.Mind2*, Letter 14, p.163)

---

¹⁶¹ Θα μπορούσαμε να πούμε για παράδειγμα πως μπορούμε να εστιάσουμε την όραση μας ούτως ώστε να δούμε κάτι που θέλουμε, αλλά αυτό που βλέπουμε, κατά Bailey πάντα, εξαρτάται μόνο από τα φυσικά χαρακτηριστικά των στοιχείων που απαρτίζουν την εκάστοτε εικόνα. Αντιθέτως, για να δημιουργήσουμε ένα αρχείο ταξινομημένο με βάση φακέλους τοποθετημένους αλφαβητικά θα πρέπει να επιστρατεύσουμε μία σειρά από ενέργειες που προοικονομούν ένα αποτέλεσμα που θα πειθαρχεί στην εκπεφρασθείσα βούλησή μας.

Η ελευθερία κατά Bailey δεν ενυπάρχει στη βούληση, αλλά στις δυνατότητες που ο άνθρωπος έχει ως -ελεύθερο- ον να πραγματοποιήσει κάποια από τις πιθανές εναλλακτικές που είναι μέσα στο φάσμα του εκάστοτε εφικτού (*L.Mind2*, p.164). Το ζήτημα κατά Bailey είναι κατά πόσο υπάρχει μία -προβλέψιμη για τον εκάστοτε εξωτερικό παρατηρητή- κανονικότητα στην εμφάνιση των αιτιών που οδηγούν στην κάθε φορά πραγμάτωση της βούλησης:

«...the disputed point is... whether there are regular causes (as there are in physical events) which bring us into the state of "pleasing or willing" to act in the ways in which we do act. (ιδία μετάφραση: το αμφισβητούμενο σημείο είναι ... εάν υπάρχουν τακτικές αιτίες (όπως υπάρχουν σε φυσικά γεγονότα) που μας φέρνουν στην κατάσταση «να μας αρέσει ή να επιθυμούμε» να πράξουμε σύμφωνα με τους τρόπους με τους οποίους πραγματικά ενεργούμε...)»
(*L.Mind2*, Letter 14, p.164)

Εδώ είναι απαραίτητη μία παρατήρηση: Ο Bailey δεν αναφέρεται σε πιθανή πραγματοποιούμενη ενέργεια αλλά στην τελικώς πραγματοποιηθείσα ενέργεια. Η βούληση, όπως είδαμε και ανωτέρω, ως τμήμα των φαινομένων της συνείδησης, συνδέεται με την εξωτερίκευση παρατηρούμενων ενεργειών. Αν η βουλευτική ενέργεια μείνει στο επίπεδο της νοητικής αναπαράστασης χωρίς καμία εκδήλωση, τότε δεν διαφοροποιείται από μια δυνητική επιλογή τύπου πρόθεσης και κατά Bailey, τίθεται εκτός ανάλυσης.

Ο Bailey, θεωρεί λοιπόν πως οι βουλευτικές ενέργειες είναι δέσμιες των εκάστοτε εμφανιζόμενων περιστάσεων και ακολουθούν κάθε φορά την άνοδο στη συνειδησιακή επιφάνεια συγκεκριμένων αιτιών:

«...voluntary acts depend on, or are the effects of, regular causes in the same way as physical events (ιδία μετάφραση: οι οικειοθελείς πράξεις εξαρτώνται ή είναι οι συνέπειες των τακτικών αιτιών με τον ίδιο τρόπο όπως και τα φυσικά γεγονότα)...)»
(Bailey, *L.Mind2*, Letter 14, p.165)

Πως ενσαρκώνονται όμως αυτές οι αιτίες; Στο ερώτημα αυτό, ο Bailey δεν έχει παρά να μας παραπέμψει στα κίνητρα και στη σύνδεση τους με την υλοποίηση ενεργειών και συγκεκριμένων πράξεων:

«...It is surprising that this connection between motives and actions should have ever been theoretically questioned, when every human being every day of his existence is practically depending upon its truth (ιδία μετάφραση: Είναι απορίας άξιο πως αυτή η σύνδεση μεταξύ κινήτρων και ενεργειών θα μπορούσε ποτέ θεωρητικά να τεθεί υπό αμφισβήτηση, από τη στιγμή που κάθε άνθρωπος κάθε μέρα της ύπαρξής του ουσιαστικά εξαρτάται από την αλήθεια της)...»

(Bailey, *L.Mind2*, Letter 14, p.166¹⁶²)

Τα κίνητρα¹⁶³ ενεργοποιούν λοιπόν τη βούληση και τη στρέφουν σε μία ορισμένη κατεύθυνση επιλογής μίας εφικτής δράσης. Όσο δε εύκολο είναι για τον εξωτερικό παρατηρητή να ανιχνεύσει τα κίνητρα πίσω από μία πιθανή ενέργεια, άλλο τόσο εύκολο είναι να προβλέψει την τελική μετουσίωση των κινήτρων σε πράξη μέσω της εκδήλωσης μιας ορισμένης βούλησης:

«...We can scarcely conceive an instance of more perfect reliance on the production of voluntary acts by the motives presented to human beings, than this common occurrence. The merchant dismisses his draft into the commercial world without the least doubt that however circuitous the course, it will at last find some individual to present it for payment on the appointed day, and that his banker will finally pay it. Here we have in fact a series of volitions, the result of which is looked for with unhesitating confidence, with a confidence quite equal to that with which the material of the draft is expected to retain the

---

¹⁶² Από τη σελίδα 166 έως τη σελίδα 171 ο Bailey μεταφέρει αυτούσια αποσπάσματά του από ένα παλαιότερό του πόνημα, το *On the Uniformity of Causation explaining the General Principle of all Evidence and Expectation*(1826) για το οποίο αναφέρει ότι: "...the Treatise is little known, has long been out of print, and is not likely to be soon republished(ιδία μετάφραση: η Πραγματεία είναι ελάχιστα γνωστή, έχει καιρό να ανατυπωθεί, και δεν προβλέπεται σύντομα να επανεκδοθεί)...”(Bailey, *L.Mind2*, Letter 14, p.165) .

¹⁶³ Θα παρατηρήσουμε εδώ πως τα κίνητρα αναδύονται πάντα μέσα από ορισμένες περιστάσεις. Αν οι περιστάσεις δεν είναι ανιχνεύσιμες(περιορισμένη πληροφόρηση), τότε δεν μπορεί κανείς να διακρίνει συστηματικά ούτε τα κίνητρα (Bailey, *L.Mind2*, Letter 14, pp.164-165)

handwriting upon it. (ιδία μετάφραση: Δύσκολα μπορούμε να συλλάβουμε ένα παράδειγμα πιο ολοκληρωτικής εξάρτησης της παραγωγής αυτοβούλων πράξεων από τα κίνητρα που παρουσιάζονται στους ανθρώπους, σε σχέση με αυτή την κοινή περίπτωση. Ο έμπορος εναποθέτει την υποσχετική του στον εμπορικό κόσμο, χωρίς να αμφιβάλει κατ' ελάχιστο για το γεγονός ότι, όσο και περιπετειώδης και να είναι η πορεία της, θα βρεθεί εν τέλει κάποιο άτομο που θα την παρουσιάσει για πληρωμή την καθορισμένη ημέρα και ο τραπεζίτης του θα την πληρώσει καταληκτικά. Εδώ έχουμε στην πραγματικότητα μια σειρά βουλευτικών ενεργειών, το αποτέλεσμα της οποίας προσβλέπεται με αυτοπεποίθηση δίχως επιφυλάξεις, ήτοι με μία αυτοπεποίθηση αρκετά όμοια με την αντίστοιχη όπου το υλικό της υποσχετικής αναμένεται να διατηρήσει τη γραφή πάνω του.)..» (Bailey, *L.Mind2*, Letter 14, p.166)

Η χρήση του συγκεκριμένου παραδείγματος που προέρχεται από τον χώρο του εμπορίου δεν είναι τυχαία. Έρχεται στην αρχή της παράθεσης μίας σειράς παραδειγμάτων που καλύπτουν τις σελίδες 166-170 του *L.Mind2* και που θέτουν στο επίκεντρο την ίδια την επιστήμη της Πολιτικής Οικονομίας. Μεταφέροντας αυτούσια τον λόγο του Bailey περί του θέματος:

«...The principle which is at the bottom of all the reasonings of Political Economy is in fact the uniformity with which visible or assignable circumstances operate in producing voluntary acts. (ιδία μετάφραση: Η αρχή που βρίσκεται στο βάθος της επιχειρηματολογίας της Πολιτικής Οικονομίας είναι στην πραγματικότητα η ομοιομορφία με την οποία λειτουργούν ορατές ή εκχωρητές περιστάσεις στην παραγωγή αυτοβούλων πράξεων)..»

(Bailey, *L.Mind2*, Letter 14, p.166)

Πιο συγκεκριμένα, ο Bailey αναφέρεται στον νόμο της προσφοράς και της ζήτησης και στον Adam Smith: Έτσι, το πρόσκαιρο κέδρος που υπόσχεται συγκυριακά ένας παραγωγικός τομέας οικονομικής δραστηριότητας, όπως είναι οι κατασκευές, ωθεί στη δέσμευση -σε υπερκανονικό¹⁶⁴ επίπεδο- παραγωγικών συντελεστών και κεφαλαίου

---

¹⁶⁴ Πέρα από το φυσικό επίπεδο δέσμευσης που επικρατεί με κανονικές συνθήκες στην εν λόγω οικονομική δραστηριότητα.

στην εν λόγω δραστηριότητα. Η δέσμευση αυτή, θα οδηγήσει επακόλουθα σε έλλειμμα παραγωγικών συντελεστών και κεφαλαίου από μία άλλη δραστηριότητα, αφαιρώντας την επικέρδεια από τις κατασκευές και την επαναφορά στην αντίστοιχη φυσική τιμή (βλ.σχετικά: Bailey, *L.Mind2*, Letter 14, pp.168-169). Στη βάση της αλληλουχίας όλων αυτών των γεγονότων βρίσκεται η εύκολα προβλέψιμη εκδήλωση της βούλησης αλληπαλλήλων δρώντων:

«...It is an event which is produced through the medium of human volitions, although we reason upon it with as much certainty as on the tendency of water to an equilibrium. (ιδία μετάφραση: Είναι ένα γεγονός το οποίο παράγεται δια του μέσου των ανθρώπινων βουλήσεων, αν και αναστοχαζόμαστε επ' αυτού με τόση βεβαιότητα όση και η τάση του νερού για μία ισορροπία.) ..»

(Bailey, *L.Mind2*, Letter 14, p.169)

Ο Bailey, ενδεικνύοντας την ίδια λειτουργία της βούλησης σε μία σειρά από οικονομικά φαινόμενα, καταλήγει σε μία γενική διαπίστωση σε σχέση με τη φύση της Πολιτικής Οικονομίας: Η εν λόγω επιστήμη έχει να κάνει με τη διερεύνηση της λειτουργίας των κινήτρων με βάση την αρχή της με σταθερή αιτία εκδηλούμενης ανθρώπινης βούλησης:

«...It is the same throughout the whole science of Political Economy. The rise and fall of prices, the fluctuations in exchange, the vicissitudes of supply and demand, the return of excessive issues of paper on the bankers, the disappearance of specie, the depreciation of the currency, and various other events are to be traced to certain determinate causes acting with regularity on the minds of individuals and bodies of men : all these phrases are in fact expressions of the results of voluntary actions. Such circumstances furnish as striking instances of perfect vaticination in regard to the acts of human beings as any that can be adduced in regard to material occurrences. Political Economy is, in a great measure, an inquiry into the operation of motives, and proceeds on the principle that the volitions of mankind are under the influence of precise and ascertainable cause. (ιδία μετάφραση: Το ίδιο συμβαίνει σε όλη την επιστήμη της Πολιτικής Οικονομίας. Η άνοδος και η πτώση των τιμών, οι συναλλακτικές διακυμάνσεις, οι περιπέτειες της προσφοράς και της ζήτησης, η επιστροφή

πλεοναζουσών εκδόσεων τραπεζογραμματίων στους τραπεζίτες, η έλλειψη ειδών, η υποτίμηση του νομίσματος και διάφορα άλλα γεγονότα οδηγούν στην ανίχνευση ορισμένων συγκεκριμένων αιτιών που δρουν με κανονικότητα στα μυαλά και στα σώματα των ανθρώπων· όλες αυτές οι φράσεις είναι στην πραγματικότητα εκφράσεις των αποτελεσμάτων οικειοθελών ενεργειών. Τέτοιες συνθήκες λειτουργούν ως εντυπωσιακές περιπτώσεις τέλειας πρόγνωσης σε σχέση με τις πράξεις ανθρώπων, όπως αυτές που μπορούν να προσαχθούν σε σχέση με υλικά συμβάντα. Η Πολιτική Οικονομία είναι, σε μεγάλο βαθμό, μια έρευνα σχετικά με τη λειτουργία των κινήτρων και προχωρά στη βάση της αρχής ότι οι βουλές της ανθρωπότητας είναι υπό την επίδραση μιας ακριβούς και εξακριβώσιμης αιτίας.) (Bailey, *L.Mind2*, Letter 14, p.170)

Αφού ο Bailey θέτει την Πολιτική Οικονομία ως την κορωνίδα των παραδειγμάτων εμπειρικής επιβεβαίωσης της σύνδεσης κινήτρων, αιτιότητας και βούλησης, επανέρχεται στην εξέταση ζητημάτων βούλησης, ελευθερίας και επιλογής. Από τη στιγμή που απορρίπτει την ύπαρξη της ελεύθερης βούλησης, ο Bailey, όπως θα δούμε, προχωράει στην τεκμηρίωση της συμβατιστικής του θέσης περί ύπαρξης ελευθερίας του ανθρώπου (και κατά συνέπεια, ηθικής ευθύνης και καταλογισμού) παράλληλα με την ύπαρξη (μη ελεύθερης ή μη χαρακτηρίσιμης ως ελεύθερης) βούλησης.

Η βούληση και οι συνακόλουθες πράξεις της έχουν μία ορισμένη κατεύθυνση. Από τα αίτια μίας βουλευτικής ενέργειας, μπορούμε να ανιχνεύσουμε τα κίνητρα και πίσω από αυτά, υπάρχουν οι περιστάσεις που οδηγούν στην περιχαράκωση και συγκεκριμενοποίηση των κινήτρων με βάση το εσωτερικό φορτίο του εκάστοτε δρώντα. Μέχρι εδώ ο Bailey οδηγεί τον αναγνώστη στο να πιστέψει πως κάθε άνθρωπος είναι πλήρως δέσμιος της αναγκαιότητας και πως η εν τη πράξει εκδήλωση της συμπεριφοράς του μπορεί να προβλεφθεί με μαθηματική ακρίβεια.

Ο Bailey όμως σε αυτό το σημείο θέτει την περιορισμένη πληροφόρηση ως εκείνο τον παράγοντα που πλαισιοθετεί τις εναλλακτικές επιλογές και που η αναδυόμενη από το συνειδησιακό πυθμένα βούληση έρχεται να υλοποιήσει. Σύμφωνα με τον Bailey λοιπόν, αν ένας άνθρωπος έχει πλήρη γνώση όλων των δεδομένων πριν τη λήψη μιας ορισμένης απόφασης, η βούληση λειτουργεί όντως ως ένας αυτοματοποιημένος μηχανισμός με σταθερά προβλέψιμη για τον εξωτερικό παρατηρητή κίνηση και φορά από την απόφαση προς την κινητική της εκδήλωση.

Η αδυναμία πλήρους -περί των περιστάσεων, του ιστορικού και των αιτιών τους - πληροφόρησης καθιστά τον άνθρωπο δέσμιος των πιθανοτήτων. Για να λάβει μία απόφαση ως δρών πρέπει να σταθμίζει νοητικά τις πιθανότητες που φέρει κάθε πιθανή του επιλογή(με βάση όσα του είναι γνωστά) και να επιλέγει την επικρατέστερη σύμφωνα με την κατεύθυνση που υποδεικνύουν τα κυρίαρχα του κίνητρα.

«...when we thus predict or calculate upon the voluntary actions of our fellow-creatures, we merely regard them as likely to happen; there is, no necessity in the case ; they may or may not occur... the actions so predicted are only what come under the class probable or likely to happen... It is our ignorance of all the causes in operation which makes the events to us only probable: an acquaintance with the whole would produce perfect certainty (ιδία μετάφραση: όταν λοιπόν τοιουτοτρόπως προβλέπουμε ή υπολογίζουμε τις οικειοθελείς ενέργειες των συνανθρώπων μας, θεωρούμε απλώς ότι είναι πιθανόν να συμβούν· δεν υπάρχει αναγκαιότητα στην περίπτωση αυτή· μπορεί να συμβούν ή να μην συμβούν... οι ενέργειες που έχουν προβλεφθεί είναι μόνο εκείνες που εμπίπτουν στην τάξη των πιθανών ή αρκετά πιθανών να συμβούν ... Είναι η άγνοιά μας για όλες τις αιτίες σε λειτουργία αυτή που καθιστά τα γεγονότα σε εμάς μόνο πιθανά: Μία γνώση του συνόλου των αιτιών θα παρήγαγε τέλεια βεβαιότητα)...»

(Bailey, *L.Mind2*, Letter 14, pp.171-172)

Ο δρών πριν την υλοποίηση μίας ορισμένης πράξης έχει τόση αβεβαιότητα, όση και άγνοια για την περικείμενη κατάσταση¹⁶⁵ (*L.Mind2*, Letter 14, p.172). Κατά συνέπεια, η αβεβαιότητα πέρα από διαταρακτικός παράγοντας στην κοινωνική μηχανική του Bailey, λειτουργεί και ως θεματοφύλακας της ανθρώπινης ελευθερίας καθώς ο άνθρωπος, όσο προβλέψιμη και να είναι η συμπεριφορά του, πάντα μπορεί να επιλέξει να μην πράξει τίποτα, βασιζόμενος προφανώς και στην αίσθηση της αβεβαιότητας που επιφέρει η ατελής του πληροφόρηση. Με σταθερά (και διαχρονικά) πλήρη πληροφόρηση, η συμπεριφορά του ανθρώπου θα ήταν αντίστοιχα πλήρως

---

¹⁶⁵ Ο Bailey απορρίπτει την ύπαρξη τύχης την οποία και βλέπει απλά ως ένα πέπλο της άγνοιας (βλ. *L.Mind2*, Letter 14, υποσημείωση: p.172)

αυτοματοποιημένη και προβλέψιμη και ο Bailey σχεδόν ολοκληρωτικά ακόλουθος του σκληρού ντετερμινισμού.

Η συμβατιστική όμως οπτική του Bailey είναι έκδηλη στην παράθεση των δύο παρακάτω θεωρητικών του θέσεων:

«...1st. that voluntary actions are not only constantly predicted but purposely produced by the motives which human beings present to each other; and 2ndly. that in performing such actions we nevertheless do as we please : we act with perfect freedom: an option is presented to us, and we choose to do the actions rather than not do them. (ιδία μετάφραση: 1^{ov} ότι οι οικειοθελείς ενέργειες δεν είναι μόνο σταθερά προβλέψιμες αλλά και σκόπιμα παράγονται από τα κίνητρα που παρουσιάζουν οι άνθρωποι μεταξύ τους, και 2^{ov} ότι κατά την εκτέλεση τέτοιων ενεργειών κάνουμε παρόλα αυτά ό, τι θέλουμε: ενεργούμε με απόλυτη ελευθερία: μια επιλογή τίθεται ενώπιον μας και επιλέγουμε να προβούμε στις ενέργειες έναντι του αντιθέτου.)...» (Bailey, *L.Mind2*, Letter 14, pp.172-173)

Η (προβλέψιμη καταστασιακά) βούληση λοιπόν κατά Bailey είναι συμβατή με την ελευθερία¹⁶⁶: Ο άνθρωπος μπορεί να μην επιλέξει να δράσει-κάνεις δεν τον αναγκάζει. Σε περίπτωση όμως που προχωρήσει στην υλοποίηση της βούλησης του, θα δράσει σύμφωνα με τα κίνητρα που του παρουσιάζονται:

«...In a word while my foreseeing an action, or raising in any one the wish to do it, does not necessitate or compel the performance of the action, its being voluntary is no obstacle to my foreseeing or inducing it. (ιδία μετάφραση: Επιγραμματικά, ενώ προβλέπω μία πράξη ή πυροδοτώ σε κάποιον την επιθυμία να προβεί σε μία ενέργεια, δεν αναγκάζω ούτε υποχρεώνω την εκτέλεση της και παράλληλα το οικειοθελές της πράξης δεν αποτελεί εμπόδιο στο να την προβλέψω ή να την προκαλέσω.)...» (Bailey, *L.Mind2*, Letter 14, p.172)

---

¹⁶⁶ Η θέση αυτή αναπαράγεται και στο *L.Mind3*(p.83) και ανιχνεύεται στην κριτική που ασκείται στον ιστορικό Henry Thomas Buckle και στην αμφίβολη -κατά Bailey- εκ μέρους του κατανόηση του ζητήματος της ηθικής αιτιότητας.

Είναι σαφές πως στο δίπολο ελευθερίας- αναγκαιότητας ο όλος μηχανισμός που περιγράφηκε ρέπει στην ένταξη της βούλησης στη χωρία της δεύτερης. Ο Bailey (1826, pp.259-260) άλλωστε, μιλά με ιδιαίτερα θετικό τρόπο για τον Jonathan Edwards, θεολόγο και φιλόσοφο-απολογητή της αναγκαιότητας και του σκληρού ντετερμινισμού (hard determinism) παραπέμποντας στην αξία των επιχειρημάτων του έργου του τελευταίου, *An Inquiry into the Modern Prevailing Notions of the Freedom of the Will which is Supposed to be Essential to Moral Agency, Virtue and Vice, Reward and Punishment, Praise and Blame* του 1754.

Πως επιλύεται όμως το ζήτημα της ηθικής ευθύνης με μια βούληση που φέρει τα περιγραφέντα χαρακτηριστικά; Ο Bailey εξηγεί: «...It is the essential circumstance of "willing" an evil action and nothing else that constitutes moral guilt (ιδία μετάφραση: Είναι η ουσιώδης συνθήκη του "να θέλεις" μια κακή πράξη και τίποτα άλλο που αποτελεί ηθική ενοχή)...» (*L.Mind2*, Letter 14, p.172). Η ηθική ευθύνη (και η δίκαιη ενοχή σε περίπτωση αδικοπραξίας) είναι επακόλουθο της ανόδου στη συνειδησιακή επιφάνεια εκείνων των κινήτρων που ενεργοποιούν τη βούληση προς μία ορισμένη κατεύθυνση έναντι μίας άλλης. Αυτή η κατεύθυνση ορίζεται από την προσδοκία ευχαρίστησης που δίνει ο υπολογισμός του αποτελέσματος της επικείμενης πράξης. Αν ο συγκερασμός των αισθημάτων πόνου και ευχαρίστησης γύρω από πολλά εφικτά σενάρια, διαθέσιμα για επιλογή από έναν δρώντα, τον οδηγήσουν στην επιλογή ενός σεναρίου που περιλαμβάνει έγκλημα φερ'επιείν, τότε είναι υπόλογος για αυτή του την εκδήλωση της βούλησής¹⁶⁷. Άλλωστε, πριν την τέλεση του εγκλήματος θα μπορούσε-όντας ελεύθερο ον- απλά να μην δράσει αναλογιζόμενος την τιμωρία καθεαυτή.

5.2.5. Βούληση, πρόθεση και συλλογική δράση

Ο Bailey με το *L.Mind3* του 1863 εισάγει μία διάκριση μεταξύ της πρόθεσης και της βούλησης με σαφή αναφορά σε συναθροιστικά φαινόμενα της Πολιτικής Οικονομίας. Η αφορμή για τη σχετική αναφορά δίνεται μέσα από την ασκούμενη κριτική στον φιλόλογο Max Müller και στη θέση του τελευταίου πως «νόμοι σαν αυτόν της

---

¹⁶⁷ Εφόσον η εκδήλωση της βούλησης είναι δική του. Αν ένας άνθρωπος εξωθηθεί σε μία εγκληματική ενέργεια τη στιγμή που απειλείται η ίδια του η ζωή, τότε σε μπειλιανούς όρους η ηθική ευθύνη ανήκει στον εκβιαστή καθώς ο απειλούμενος δεν είχε ούτε την επιλογή απραξίας.

φωνητικής μετάπτωσης δεν δημιουργήθηκαν από τον άνθρωπο· τουναντίον, ο άνθρωπος οφείλει να τους υπακούει χωρίς να γνωρίζει την ύπαρξή τους» (*L.Mind3*, p.178). Αποδομώντας τη θέση αυτή ο Bailey προχωρά στη λογική της ανακατασκευής σε δύο συγκείμενες θέσεις: 1) Όταν δεν έχουμε συνείδηση των αρχών που κυβερνούν τις πράξεις μας, τότε αυτές οι πράξεις δεν είναι νοητικές αλλά φυσικές. 2) Όταν συμπιπτουσες ατομικές πράξεις που απολήγουν σε μία γενική επίπτωση, δεν τελούνται σκοπίμως αποβλέποντας σε αυτή καθαυτή την επίπτωση, τότε το άτομο που δρα με αυτό τον τρόπο, όχι μόνο δεν έχει μερίδιο ευθύνης στην παραγωγή του αποτελέσματος- και θα πρέπει να θεωρείται ανίσχυρο- αλλά και η ίδια η πράξη θα πρέπει να καταμετράται ανάμεσα στα φυσικά συμβάντα (*L.Mind3*, p.179).

Σε αυτή τη δεύτερη παραγόμενη θέση, ο Bailey εισάγει την κριτική του με κεντρικές αναφορές στις έννοιες της βούλησης και της πρόθεσης. Σκοπός του είναι να αναδειξεί τη σημασία των εσωτερικών διεργασιών που ανήκουν στη μελέτη της Ψυχολογίας, διακρίνοντάς αυτά από τα φυσικά φαινόμενα. Ο Bailey γνωρίζει πως, αν η βούληση και τα αποτελέσματά της σε επίπεδο λόγου ήταν τμήματα ενός φυσικαλισμού, αυτό θα σήμαινε κατ' επέκταση το τέλος της ατομικής ηθικής ευθύνης σε μία σειρά κοινωνικών συλλογικών φαινομένων. Ως μη σκληρός ντετερμινιστής, ο Bailey απορρίπτει την πλήρη εγκαθίδρυση ενός επιστημονικού προγράμματος πλήρους νομοτέλειας στη μελέτη των προαναφερθέντων φαινομένων.

Η οπτική της μπεϊλιανής βούλησης σε αυτά τα ζητήματα, αποκρυσταλλώνεται στην παράθεση του εκτεταμένου¹⁶⁸ αποσπάσματος του *L.Mind3* που ακολουθεί. Η αναγκαιότητα της παράθεσης ενός ευμεγέθους αποσπάσματος έγκειται στις πολυάριθμες αναφορές στη λειτουργία του βουλευτικού παράγοντα.

«...A hundred instances might be adduced in which individuals without intending it, concur in producing a joint result of which their volitional agency is alone the proximate cause. A farmer, for example, for some purpose of his own brings his stock of wheat to market; a thousand other farmers in various parts of the country happen to do the same about the same time; and the result of so many contemporaneous sales is a fall in the price : but not one of these farmers has probably the slightest' intention of producing such a decline. His

---

¹⁶⁸ Η αναγκαιότητα της παράθεσης ενός ευμεγέθους αποσπάσματος έγκειται στις πολυάριθμες αναφορές στη λειτουργία του βουλευτικού παράγοντα.

aim must be on the contrary to sell his produce at the highest price he can get. Of course if he were foolish enough to entertain the design of depressing the general market by his individual act, he could not succeed; which is only affirming the truism that an individual cannot himself effect what in the nature of the case must be the result of the joint acts of many: but without any design on his part, what he does is, nevertheless, efficient towards the issue, and consequently he cannot be considered as not concerned in producing it by volition although not by intention. The whole of the individuals produce the whole of the effect through their voluntary acts. So in language, a change cannot establish itself except by the concurrent volitions of a number of unconnected persons acting for the most part without a view to the general result; but still it is properly regarded as the work of the human mind: there is no other. agent to do it, and above all it must ever stand apart from physical phenomena.(ιδία μετάφραση: Εκατό περιστάσεις μπορούν να προβληθούν, στις οποίες τα άτομα χωρίς να το επιδιώκουν, συμφωνούν να δημιουργήσουν ένα κοινό αποτέλεσμα για το οποίο η βουλευτική τους δράση είναι μόνη της η άμεση αιτία. Ένας αγρότης, για παράδειγμα, για κάποιο δικό του λόγο φέρνει το απόθεμά του σιταριού του στην αγορά· χιλιάδες άλλοι αγρότες σε διάφορα μέρη της χώρας τυγχάνει να κάνουν το ίδιο σχεδόν την ίδια στιγμή· και το αποτέλεσμα των τόσων ταυτόχρονων πωλήσεων είναι μια πτώση της τιμής: αλλά κανένας από αυτούς τους αγρότες δεν έχει πιθανώς την παραμικρή πρόθεση να προκαλέσει μια τέτοια πτώση. Ο στόχος του πρέπει να είναι αντίθετα να πουλήσει την παραγωγή του στην υψηλότερη τιμή που μπορεί να πετύχει. Φυσικά, εάν ήταν αρκετά ανόητος για να υπολογίσει σε ένα σχέδιο αποκαρδίωσης της γενικής αγοράς από την ατομική του δράση, δεν θα μπορούσε να πετύχει, πράγμα που επιβεβαιώνει μόνο την παλαιά αλήθεια ότι ένα άτομο δεν μπορεί να επηρεάσει μόνο του αυτό που από τη φύση της υπόθεσης πρέπει να είναι το αποτέλεσμα των κοινών ενεργειών πολλών: αλλά χωρίς κάποιο σχεδιασμό από μέρους του, αυτό που κάνει είναι εντούτοις αποτελεσματικό ως προς το ζήτημα, και κατά συνέπεια δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι δεν μεριμνά για την παραγωγή του με τη δική του βούληση αν και χωρίς πρόθεση. Το σύνολο των ατόμων παράγει το σύνολο του αποτελέσματος μέσω των οικειοθελών ενεργειών τους. Κατά τον ίδιο τρόπο, και στη γλώσσα, μια αλλαγή δεν μπορεί να εδραιωθεί παρά μόνο από τις ταυτόχρονες βουλευτικές ενέργειες πολλών ανεξαρτήτων προσώπων που

δρουν ως επί το πλείστον χωρίς να λαμβάνουν υπόψη το γενικό αποτέλεσμα · αλλά εξακολουθεί να θεωρείται ορθώς ως έργο του ανθρώπινου νου: δεν υπάρχει άλλος δρων για να το κάνει, και πάνω απ' όλα πρέπει να ξεχωρίζει πάντοτε από φυσικά φαινόμενα...» (Bailey, *L.Mind3*, pp.180-181)

Όπως μπορεί κανείς να διακρίνει, η Πολιτική Οικονομία για μία ακόμη φορά τίθεται σε πρώτο πλάνο. Η διάδραση των εκδηλωθέντων ατομικών βουλήσεων οδηγεί σε αποτελέσματα που δεν αντιστοιχούν στις ατομικές προθέσεις¹⁶⁹. Αυτό είναι έκδηλο στην ίδια τη λειτουργία της αγοράς: Οι παραγωγοί όταν μπαίνουν στη διαδικασία της πώλησης των διατιθέμενων εμπορευμάτων σε καμία περίπτωση δεν αποσκοπούν στη μείωση της τιμής με βάση την οποία βιοπορίζονται. Η πρόθεση τους είναι προφανώς να πουλήσουν ει δυνατόν όλη την ποσότητα παραγωγής στην υψηλότερη εφικτή τιμή, μεγιστοποιώντας τα έσοδά τους. Αν στην αγορά προσέλθουν όμως και άλλοι πωλητές που έχουν ακριβώς την ίδια πρόθεση, στο τέλος η τιμή με βάση την οποία θα αμειφθούν, θα είναι μικρότερη και από την αναμενόμενη. Οι νόμοι της προσφοράς και της ζήτησης, ενώ βρίσκουν αναλογίες σε φυσικά φαινόμενα, δεν είναι φυσικοί νόμοι¹⁷⁰. Παράγονται σε νοητικό επίπεδο και βρίσκουν εμπειρική επιβεβαίωση με βάση την εκδηλούμενη συμπεριφορά των ανθρώπων η οποία έχει ομοιόμορφα χαρακτηριστικά. Πάνω σε αυτή την ομοιόμορφη εκδήλωση της συμπεριφοράς των ανθρώπων ανιχνεύονται και τα θεμέλια της Πολιτικής Οικονομίας.

Κατ'αντιστοιχία σε γλωσσικό επίπεδο¹⁷¹, οι νόμοι που οδηγούν στην αλλαγή των σημαινόντων αλλά και των σημαινομένων που αντιστοιχούν σε κάθε σήμα δεν είναι φυσικοί νόμοι, αλλά νοητικά παράγωγα που οδηγούν σε συλλογικές επιπτώσεις σε ό,τι αφορά τον γλωσσικό κώδικα επικοινωνίας.

---

¹⁶⁹ Πρόκειται σαφώς για σημείο που φέρει ευδιάκριτες αναλογίες με το ζήτημα των δίχως πρόθεση συνεπειών (unintended consequences) του Smith και τη σύνδεσή του με τον μηχανισμό του αόρατου χεριού. Για το θέμα βλ. Fiori (2014); Markwart (2016).

¹⁷⁰ Βλ. σχετικά και κάποιες από τις αναλογίες που αντλεί ο Bailey από τα φαινόμενα της φύσης : *L.Mind2*, p.164,165, 167,168, 172.

¹⁷¹ Το βούλεσθαι τίθεται στις αιτιακές λειτουργίες του λόγου. Δεν εντάσσεται όμως στις λειτουργίες της γλώσσας: Έχουμε συνείδηση της βουλευτικής λειτουργίας(όπως και των λειτουργιών αντίληψης, μνήμης και αίσθησης) χωρίς αναφορά σε λέξεις. Βλ.σχετικά την οπτική του Bailey πάνω στις θέσεις του John Horne Tooke (*L.Mind3*, p.126).

Η βούληση με πλήρη πληροφόρηση θα οδηγούσε σε πλήρη αντιστοιχία ατομικής βούλησης, ατομικής πρόθεσης και συναθροιστικών επιπτώσεων. Όπως είδαμε όμως ανωτέρω, η μπεϊλιανή οπτική της ελευθερίας βρίσκει βάση στα περιορισμένα περιθώρια πληροφόρησης. Συνεπώς, ο λανθασμένος (ή μη εφικτός) υπολογισμός του συναθροιστικού αποτελέσματος, δεν αφαιρεί την ατομική ευθύνη της πράξης ασχέτως της αναντιστοιχίας πρόθεσης και αποτελέσματος¹⁷².

Με βάση τα δύο αυτά παραδείγματα του αποσπάσματος, ο Bailey αποδεικνύει πως η βουλευτική εκδήλωση συλλογικών φαινομένων, έχει ως βάση νοητικές διεργασίες που αφορούν κάθε άτομο ξεχωριστά. Η διαφοροποίηση των προσδοκιών και της πρόθεσης ενός μόνο ατόμου, μπορούν δια μέσω της βούλησης να επηρεάσουν την εκδήλωση φαινομένων σε επίπεδο συνόλων.

5.2.6. Βούληση, πεποίθηση και αλήθεια

Μέχρι αυτό το σημείο, η ανάλυση της βούλησης βασίστηκε στις σειρές επιστολών του Bailey πάνω στη φιλοσοφία του ανθρώπινου νου, έτσι όπως αυτές εκδόθηκαν σε τρεις τόμους από το 1855 έως το 1863 (βλ. *L.Mind1-L.Mind3*).

Το *Letters on the Philosophy of the Human Mind* υπήρξε από τα τελευταία εκδοθέντα έργα του Bailey. Η βούληση υπεισέρχεται όμως και σε ζητήματα τα οποία απασχόλησαν τον Bailey σε δύο εκ των παλαιότερων έργων του, τα *Essays on the Formation and Publication of Opinions* (1821) και *Essays on the Pursuit of Truth, &c.* (1829). Με το πρώτο έργο, ο Bailey κάνει μία ομολογουμένως δυναμική είσοδο στο χώρο των γραμμάτων, αποκτώντας σημαντική φήμη (Corley, 2004). Το έργο αυτό που εστιάζει στη διαμόρφωση και εκφορά των πεποιθήσεων, αποτελεί τον θεμέλιο λίθο του *Essays on the Pursuit of Truth* που με τη σειρά του επικεντρώνεται στην αναζήτηση της αλήθειας, έτσι όπως αυτή μπορεί να προσεγγιστεί μέσω της εκρίζωσης της

---

¹⁷² Εδώ μία επισημάνση με βάση το *L.Mind2*: Ο Bailey διακρίνει μεταξύ του αισθήματος της ηθικής ευθύνης και της πραγματικής ηθικής ευθύνης. Το αίσθημα της ηθικής ευθύνης μπορεί να παραχθεί και σε περιπτώσεις αναντιστοιχίας βούλησης και πρόθεσης έχοντας ως βάση έναν κακό υπολογισμό ή μη ακριβή γνώση των περιστάσεων ή των συνεπειών πράξεων. Η πραγματική ηθική ευθύνη όμως παράγεται με βάση την πράξη και την αποτύπωση της πραγματικότητας γύρω από αυτή, ενώ μπορεί να μην παράγει κανένα αίσθημα στο δρώντα. Η ουσία βρίσκεται προφανώς στη δεύτερη (βλ. σχετικά *L.Mind2*, p. 176).

υποκειμενικότητας και τη χρήση της επιστημονικής μεθόδου. Συνεπώς, και τα δύο έργα βρίσκονται σε μία νοηματική συνέχεια, ιδιαιτέρως έκδηλη και με τη κοινή δημοσίευση τους με το *Essays on the Formation and Publication of Opinions, the Pursuit of Truth, and on other subjects* (1854).

Η βούληση στο *E. Opinions* δεν συνδέεται παρά έμμεσα με τον σχηματισμό των πεποιθήσεων. Οι πεποιθήσεις¹⁷³ διαμορφώνονται από τα γενικά εξωτερικά δεδομένα που δέχεται η νόηση, τις περιστάσεις, και το δυναμικό των ήδη σχηματισμένων πεποιθήσεων και ιδεών. Η βούληση, από τη στιγμή που δεν εισάγει νέες θεωρήσεις, δεν παρεμβάλλεται ως μηχανισμός στον σχηματισμό των πεποιθήσεων κατά Bailey. Το παρακάτω απόσπασμα είναι διαφωτιστικό:

«... We come then to the conclusion, that since the same considerations present to the mind must invariably produce the same belief, doubt, or disbelief, and since volition can neither introduce any additional considerations, nor dismiss what are already present, the will can have no influence on belief; or, in other words, belief, doubt, and disbelief, are involuntary states of the intellect.

(ιδία μετάφραση: Έπειτα, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι, από τη στιγμή που οι ίδιες θεωρήσεις αναδύονται νοητικά, πρέπει αυτές κατά κανόνα να παράγουν την ίδια πίστη, αμφιβολία ή δυσπιστία και δεδομένου ότι η βούληση δεν μπορεί ούτε να εισαγάγει πρόσθετες σκέψεις ούτε να απορρίψει τις ήδη υπάρχουσες, η βούληση δεν μπορεί να έχει επιρροή στην πεποίθηση ή, με άλλα λόγια, πεποίθηση, αμφιβολία και δυσπιστία, είναι ακούσιες καταστάσεις της διάνοιας.) ...»

(Bailey *E. Opinions*, p.23)

---

¹⁷³ Ο όρος που χρησιμοποιείται εδώ αποδίδεται ως πίστη (belief). Παρ'όλα αυτά, χρησιμοποιείται εναλλακτικά ο όρος πεποίθηση για να μην υπάρχει καμία σύγχυση με τη θρησκευτική πίστη υπό την έννοια πως το ζητούμενο είναι η επιλεχθείσα ορολογία να αντανakλά μία αποφασισμένη αποδοχή της αλήθειας ειδικών ή γενικών προκειμένων. Η θρησκευτική πίστη είναι ένα τμήμα της εν γένει εδώ εννοούμενης πίστης. Ο ίδιος ο Bailey διακρίνει μεταξύ belief και συγγενών αλλά διακριτών εννοιών, όπως assent(συγκατάβαση) ή opinion(γνώμη) (*E. Opinions*, pp.17-18).

Στην κατάσταση της αμφιβολίας¹⁷⁴, η βούληση δεν διαδραματίζει πάλι κάποιο ρόλο, καθώς το μόνο που λείπει από το σχηματισμό μιας πεποίθησης, θετικής ή αρνητικής, είναι απλά το είδος ή ο βαθμός απόδειξης:

«...The state of doubt, however, will be found to be no more subject to the will than any other state of the intellect...To be in doubt is to want that degree or kind of evidence which produces belief. (ιδία μετάφραση: Η κατάσταση της αμφιβολίας, ωστόσο, θα βρεθεί ότι δεν υπόκειται περισσότερο στη βούληση σε σχέση με οποιαδήποτε άλλη νοητική κατάσταση... Το να βρίσκεσαι σε αμφιβολία ισοδυναμεί με το να θέλεις τον κατάλληλο βαθμό ή είδος αποδεικτικών στοιχείων που παράγει πίστη.)...» (Bailey, *E. Opinions*, p.23)

Η βούληση λοιπόν δεν συνυφαίνεται στο μπεϊλιανό σύστημα με την πεποίθηση, καθώς αυτή είναι στενά συνδεδεμένη με την αλήθεια ή μη της εκάστοτε εξεταζόμενης θέσης. Η μεταφορά των παθών μέσω της βούλησης δεν αλλοιώνει την προσέγγιση της αλήθειας. Πως εμπλέκεται όμως εδώ-όπως είπαμε έμμεσα- ο μηχανισμός της βούλησης;

«...The common error, of regarding belief as dependent on volition, may perhaps be mainly ascribed to the intimate connection subsisting between belief and the expression or declaration of it, the latter of which is at all times an act of the will. (ιδία μετάφραση: Το κοινό σφάλμα, που αφορά την πίστη ως εξαρτώμενη από τη βούληση, μπορεί ίσως να αποδοθεί κυρίως στη στενή σχέση που υπάρχει μεταξύ της πίστης και της έκφρασης ή της δήλωσής της, με την τελευταία να αποτελεί πάντοτε πράξη της βούλησης.)...»

(Bailey, *E. Opinions*, pp.30-31)

Η εμπλοκή του μηχανισμού της βούλησης υπάρχει μόνο με την εκφορά της πεποίθησης, η οποία είναι μία πράξη βούλησης. Η πεποίθηση λοιπόν ενώ διαμορφώνεται ανεξάρτητα από τη βούληση, δεν μπορεί να εξωτερικευθεί χωρίς τη βοήθειά της. Συνεπώς δεν υπάρχει κανένας δρών που θέλει να πιστεύει κάτι και που όντως το πιστεύει με μόνη την επενέργεια αυτής του της θέλησης. Μπορεί όμως να

---

¹⁷⁴ Υπό την έννοια της μη αποφασισμένης πίστης ή απιστίας (βλ.σχετικά, *E. Opinions*, p.21)

θέλει να θεωρείται ότι πιστεύει κάτι, ενώ εσωτερικά, στην καλύτερη περίπτωση, βρίσκεται σε κατάσταση αμφιβολίας.

Η ηθική ευθύνη (και τα κίνητρα, όπως είδαμε ανωτέρω βλ. σελ.11), συνδέονται άμεσα με την -εξωτερικευμένη- βούληση, οι πεποιθήσεις όμως όχι. Όπως τονίζει ο Bailey, «...it is always more correct to regard men as culpable on account of their voluntary acts, than on account of the results over which volition has no immediate control. (ιδία μετάφραση: είναι πάντοτε πιο σωστό να θεωρούνται οι άνθρωποι ως υπαίτιοι λόγω των οικειοθελών πράξεών τους, παρά λόγω των αποτελεσμάτων πάνω στα οποία η βούληση δεν έχει άμεσο έλεγχο.)...». Συνεπώς, ο καταλογισμός της ευθύνης μίας πράξης δεν πρέπει να αφορά τις πεποιθήσεις (με τις οποίες άλλωστε συνδέονται και πιθανά θέματα εγγενούς ατελούς πληροφόρησης), γιατί οι τελευταίες σχηματίζονται ανοικειοθελώς σύμφωνα με τον Bailey¹⁷⁵.

Όπως είδαμε, ο σχηματισμός των πεποιθήσεων, για να υπερβεί την κατάσταση της αμφιβολίας, εστιάζει στην αναζήτηση της αλήθειας, μέσω της απόδειξης. Η ορθή αναζήτηση της αλήθειας με βάση την κατάλληλη διαδικασία συλλογής, κατανόησης και επεξεργασίας εκ μέρους του δράντα των εκάστοτε απαραίτητων αποδείξεων, είναι και η βάση της συγγραφής του *E. Truth*¹⁷⁶.

Στο *E. Truth* η βούληση δεν φαίνεται να μπορεί να επιτύχει την αμεροληψία εκείνη που μπορεί να οδηγήσει στην αλήθεια. Αυτό, όπως φαίνεται από το παρακάτω απόσπασμα, θα σήμαινε πως η βούληση θα ενεργοποιούσε μία παύση των (χιουμικών) παθών, προκαταλήψεων και καθ' ἑξιν συνειρμών και μία προσέγγιση των προκειμένων με πλήρη αδιαφορία και αντικειμενικότητα για το εκάστοτε εξεταζόμενο ζήτημα.

«...If the states of mind favourable and unfavourable to the pursuit of truth, of which we have now taken a survey, were the result of volition, ...the course of our duty in relation to our own mental condition would be plain and simple. We

---

¹⁷⁵ Προφανώς όμως η έκφραση των πεποιθήσεων σε επίπεδο πράξεων είναι οικειοθελής και επιφέρει καταλογισμό. Το επιχείρημα του Bailey εδώ έχει ως απότοκο τη θέση πως κανείς δεν μπορεί να κριθεί για τα πιστεύω του, μπορεί όμως κάλλιστα να κριθεί για τις συνέπειες των πιστεύω του τη στιγμή και μόνο που αυτές μετουσιώνονται σε πράξη και εγείρουν ζητήματα αρνητικής ελευθερίας.

¹⁷⁶ Αυτό καθίσταται εμφανές και από τον πρόλογο του *E. Truth* (pp.v-vi) όπου δια χειρός Bailey τίθεται η βάση της ανάλυσης του έργου.

should then be bound by the clearest obligations of morality to dismiss from our minds all hope and fear, affection and hatred, preconceived opinions and habitual associations, and approach the consideration of the subject with that perfect indifference for the issue of the investigation and that single love of truth which form the most effectual security against error. ...» (E. Truth, p.70)

Ο Bailey θεωρεί λοιπόν πως δεν είναι εφικτός ο παραπάνω μηχανισμός, καθώς μας καλεί να αναλογιστούμε: «...how impossible it is to suppress or discard any preconceptions and feelings of this nature by a mere effort of the will. ...» (E. Truth, p.72)

Η προσέγγιση της αλήθειας με έναν-στο μέτρο του δυνατού- αντικειμενικότερο τρόπο ,κατά τον Bailey, είναι εφικτή μόνο με την οικειοθελή στροφή στην ενδοσκόπηση, ως εξέταση της εκάστοτε επικρατούσας νοητικής κατάστασης:

«...Although an individual cannot at pleasure lay down his preconceived notions, nor dismiss his hopes and fears by a mere act of volition...yet he has in his power one very important means of indirectly attaining the end in view, or, at least, of neutralizing in a great measure the sinister influence of his passions and prejudices: he can at all times make himself perfectly acquainted with the state of his own mind. (ιδία μετάφραση: Εάν οι ευνοϊκές και δυσμενείς για την αναζήτηση της αλήθειας καταστάσεις του μυαλού, τις οποίες τώρα ερευνούμε, ήταν αποτέλεσμα της βούλησης, ... η πορεία του καθήκοντός μας σε σχέση με τη δική μας ψυχική κατάσταση θα ήταν απλούστατη. Θα έπρεπε σε αυτή την περίπτωση να δεσμευόμαστε από τις σαφέστερες υποχρεώσεις της ηθικής, να απορρίψουμε από το μυαλό μας όλη την ελπίδα και το φόβο, την αγάπη και το μίσος, τις προϋπάρχουσες απόψεις και τις συνήθειες και να προσεγγίζουμε την εξέταση του θέματος με αυτή την τέλεια αδιαφορία για το ζήτημα της έρευνας και αυτή τη μοναδική αγάπη της αλήθειας που αποτελεί την πιο αποτελεσματική ασφάλεια έναντι του λάθους.) ...»

(Bailey, E. Truth, p.72)

Ως παράδειγμα της πλέον αντικειμενικής προσέγγισης της (επιστημονικής) αλήθειας, ο Bailey φέρει την Φυσική και τα Μαθηματικά, γιατί σε αυτές τις επιστήμες ο

ερευνητής έχει ως μόνο σκοπό την αναζήτηση της γνώσης, χωρίς συχνή την αρνητική ώθηση των παθών προς τη μεροληψία και με πλήρη επίγνωση της άγνοιάς του:

«...Men, in fact, are usually in the appropriate condition of mind here described when they enter on study of physical and mathematical science : their sole object is to know all that is to be known, they seldom have any passions connected with the truths before them, and in general they are perfectly aware of their own ignorance. (ιδία μετάφραση: Οι άνθρωποι, στην πραγματικότητα, είναι συνήθως στην κατάλληλη κατάσταση του νου όπως περιγράφεται εδώ όταν εισέρχονται στη μελέτη της φυσικής και της μαθηματικής επιστήμης: το μοναδικό τους αντικείμενο είναι να γνωρίσουν όλα όσα πρέπει να γίνουν γνωστά, σπάνια έχουν πάθη που να συνδέονται με τις αλήθειες που βρίσκονται ενώπιόν τους, και γενικά έχουν πλήρη συναίσθηση της άγνοιας τους.) ..»

(Bailey, *E. Truth*, p.70)

5.2.7. Η σύνθεση των χαρακτηριστικών της βούλησης κατά Bailey

Η προηγηθείσα ανάλυση επιμέρους χαρακτηριστικών της βούλησης με βάση έργα του Bailey που καλύπτουν μία χρονική περίοδο 42 ετών εργογραφικής δραστηριότητας, αποτελεί τη βάση για τη σκιαγράφηση ενός ενιαίου προφίλ της λειτουργίας της υπό εξέταση έννοιας.

Όπως είδαμε, η βούληση συνδέεται με τα κίνητρα και την ηθική ευθύνη¹⁷⁷ (*L.Mind2* & *L.Mind3*), αλλά όχι με την πίστη (*E. Opinions*) και τις πεποιθήσεις (=αποφασισμένη πίστη). Επίσης, εφόσον η πίστη σε προκειμένες θέσεις συνδέεται με την εξέταση της αλήθειας θέσεων, η τελευταία δεν μπορεί να συνδεθεί και πάλι με τη βούληση παρά μόνο έμμεσα: Η βούληση είναι σε θέση να οδηγήσει τη νόηση στην έναρξη μίας ενδοσκοπικής διαδικασίας που μπορεί να εξαλείψει, ως έναν βαθμό, τη μεροληψία στην εξέταση των απαραίτητων αποδείξεων που τεκμαίρουν την αλήθεια (*E. Truth*). Η βούληση επηρεάζει τις εκάστοτε νοητικές λειτουργίες έμμεσα ή άμεσα, με την έννοια της σταθερής κατεύθυνσης προς την υλοποίηση μίας ενέργειας (*L.Mind1*). Ο

---

¹⁷⁷ Βλ. και *L.Mind3*, pp.115-117.

βαθμός της επίδρασης της κρίνεται πάντα με βάση το παρατηρούμενο αποτέλεσμα των νοητικών λειτουργιών (*L.Mind1* & *L.Mind2*).

Τέλος, η βούληση, ενώ ρέπει προς την αναγκαιότητα των εκάστοτε αναδυόμενων κινήτρων, είναι βασικό συστατικό της ελευθερίας του δρώντος, αφού ο τελευταίος έχει πάντα τη δυνατότητα (υπολογίζοντας ορθά ή λανθασμένα την πιθανότητα πραγματοποίησης συγκεκριμένου αποτελέσματος σε σχέση με τα ενεργοποιούμενα κίνητρα) να καταστείλει την εκφορά της (*L.Mind2*).

5.2.8. Η οικονομική σκέψη του Samuel Bailey στην Κριτική του Διατριβή (*Critical Dissertation*)

Εξετάζοντας ένα corpus κειμένων το οποίο δεν επικεντρώνεται στις οικονομικές ιδέες του φιλοσόφου, διαπιστώθηκε ήδη πως η Πολιτική Οικονομία διαδραματίζει έναν εν γένει παραδειγματικό ρόλο στην μπειλιανή γραφή.

Η ανάλυση που ακολουθεί βασίζεται στο magnum opus του Bailey, το *A Critical Dissertation on the Nature, Measure And Causes Of Value* (1825)¹⁷⁸. Πριν

---

¹⁷⁸ Πέρα από το *Critical Dissertation*, εντοπίζονται στην οικονομική μπειλιανή εργογραφία δύο ακόμη κύριες και γνήσιες αναφορές στη βούληση ελάσσονος ενδιαφέροντος και χωρίς ιδιαίτερη συγκεκριμενική εστίαση στην έννοια: Αφορούν και οι δύο στη μετατρεψιμότητα κατά βούληση (at the will) του χάρτινου χρήματος σε μεταλλικό και εντοπίζονται στο *Money and its Vicissitudes in Value* (Bailey, 1837, pp.36-37) και στο *Questions in Political Economy* (Bailey, 1823, p.67/Question 13). Επιπρόσθετα, ως προς την οικονομική εργογραφία του Bailey, θα πρέπει να γίνει αναφορά στο ζήτημα των pamphlet: Το 1821 εκδόθηκαν δύο ανώνυμα δοκίμια που αποδόθηκαν εκ των υστέρων στον Samuel Bailey-συμπεριλήφθηκαν δε και σε μία αρκετά μεταγενέστερη έκδοση του *Critical Dissertation* του 1961. Πρόκειται για τα *Observations on Certain Verbal Disputes in Political Economy* και *An Inquiry into Those Principles Respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption Lately Advocated by Mr. Malthus*.

Το γεγονός πως τα έργα αυτά παρουσιάζουν ομοιότητες με τη γραφή και τις ιδέες του Samuel Bailey (βλ. Sowell 1970), όπως αυτές αναδεικνύονται με την αντιπαραβολή τους με την κριτική διατριβή, δημιούργησε ένα αρκετά εκτενές ζήτημα στην Ιστορία Οικονομικής Σκέψης γύρω από το εάν όντως ο τελευταίος είναι ο συγγραφέας τους. Το ζήτημα παραμένει ανοικτό (Hollander, 2010). Παρ'όλα αυτά υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις πως τουλάχιστον το πρώτο δοκίμιο δεν ανήκει στον Bailey (βλ. O'Brien and Darnell, 1982: pp.86-89 και Hollander, 2010).

παρακολουθήσουμε την οικονομική σκέψη του Bailey να ξετυλίγεται με βάση την κλειδα ανάγνωσης της βούλησης, κρίνεται σκόπιμο να παρατεθούν τα πλέον βασικά σημεία του έργου.

Στην κριτική αυτή διατριβή του Bailey, η θεώρηση του περί ζητημάτων αξίας δομείται αντιστικτικά¹⁷⁹ αυτής του Ricardo και των ακολούθων του, προεξάρχοντος του *De Quincey*¹⁸⁰ (βλ. *Critical Dissertation*, p.xxv) και του *Dialogues of Three Templars on Political Economy: Chiefly in Relation to the principles of Mr. Ricardo* που είχε δημοσιευτεί ένα χρόνο πριν, το 1824.

Κυρίαρχο υλικό της δόμησης αυτής είναι η εμμονή του Bailey με τη συνεπή χρήση των ορισμών στη διάρθρωση της επιστημονικής επιχειρηματολογίας (βλ.ανωτέρω).Το πρόσταγμα αυτό γίνεται εμφανές από το προοίμιο ακόμα της διατριβής του:

«...the points discussed must be questions as to the use of terms, the distinction of ideas, the logical dependence of arguments, rather than questions of fact or evidence.(ιδία μετάφραση: τα σημεία που συζητήθηκαν πρέπει να είναι ερωτήματα ως προς τη χρήση όρων, τη διάκριση των ιδεών, τη λογική εξάρτηση των επιχειρημάτων, και όχι εξέταση πραγματικών ή αποδεικτικών στοιχείων)...»
(Bailey, *Critical Dissertation*, p.x)

Η προέκταση αυτής της εμμονής στην Πολιτική Οικονομία, εδράζεται εν προκειμένω στο νευραλγικό ερώτημα περί της φύσης της αξίας (*Critical Dissertation* p.viii). Στο ζήτημα αυτό, αφιερώνεται όλο το πρώτο κεφάλαιο του *Critical Dissertation*.

Στο ερώτημα λοιπόν τι είναι αξία, ο Bailey βρίσκει μία θαυμαστή σύμπτωση στους κλασικούς οικονομολόγους της εποχής: Τόσο ο Adam Smith (*Critical Dissertation* p.4), όσο ο Ricardo(ibid., p. 11) αλλά και ο Malthus (ibid., p.25-26), ορίζουν την αξία

---

¹⁷⁹ Με την έννοια πως ο ίδιος ο συγγραφέας θεωρεί χρησιμότερη μία ρηξικέλευθη κριτική πάνω στη διάρθρωση των τότε γνωστών επιχειρημάτων της Πολιτικής Οικονομίας περί του θέματος της αξίας, από την ευθύγραμμη παραγωγή μιας νέας πραγματείας για το ζήτημα (βλ. *Critical Dissertation*,pp.x-xi).

¹⁸⁰ Αναφέρεται πάντα ως “author of the Templars' Dialogues on Political Economy”(*Critical Dissertation*, p.xxiii, 28, 87, 171)

ως «αγοραστική δύναμη (power of purchasing)»¹⁸¹. Το γεγονός αυτό όμως δεν είναι παρά μία αφετηρία διαφοροποιήσεων οι οποίες κατά τον Bailey συνθέτουν μία εστία εσωτερικών αντιφάσεων. Η πρωταρχική σύγχυση έχει να κάνει με τη διάκριση μεταξύ κατηγοριών της αξίας (δεν υφίσταται κατά τον φιλόσοφο) και τη μη διάκριση μεταξύ αξίας και αιτιών της αξίας (ibid.,p.1)¹⁸². Η μπειλιανή προσέγγιση δέχεται μόνο μία αξία ως δύναμη συν¹⁸³- ή αντ- αλλαγής και απορρίπτει οποιαδήποτε περαιτέρω κατηγοριοποίηση αυτής (σε πραγματική, ονομαστική, κτλ.)¹⁸⁴.

Βασική θέση του Bailey λοιπόν είναι ότι η αξία είναι μία εγγενώς σχετική έννοια αφού δεν υπάρχει καμία δυνατότητα να οριστεί χωρίς την εμπλοκή τουλάχιστον δύο συσχετιζόμενων αγαθών. Κατά συνέπεια, η σχετικά ορισμένη αξία δεν μπορεί οντολογικά να χαρακτηριστεί ως ανταλλακτική (αυτό θα προϋπόθετε την ύπαρξη

---

¹⁸¹ Για τον Malthus και τον πίνακα απεικόνισης της σταθερής αξίας της εργασίας του ο Bailey αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο της κριτικής του διατριβής, το έβδομο. Όπως παρατηρεί και ο De Vivo (2012), η μαλθουσιανή αυτή προσέγγιση παρουσιάζεται από τον Bailey ως κοινοτυπία(truism).

¹⁸² Σύγχυση παρατηρεί ο Bailey και στο χειρισμό από τους συγχρόνους του των εννοιών μέτρο αξίας και αιτία αξίας, με τρόπο δυσδιάκριτο ιδίως σε σχέση με την ενσωματωμένη στην παραγωγή αγαθών εργασία. Βλ. *Critical Dissertation*, pp.170-178.

¹⁸³ Για τον ρόλο του χρήματος βλ. κατωτέρω, σελ.150-151.

¹⁸⁴ Ο Bailey αναφέρει χαρακτηριστικά τις περιπτώσεις διάκρισης της αξίας κατά Smith, Ricardo και Malthus με την ονομαστική αξία να ταυτίζεται με την τιμή και την πραγματική αξία με την εργασία που δύναται να αγοράσει (Adam Smith), την εξουσία ελέγχου αγαθών (Malthus) ή το κόστος παραγωγής (σε ρικαρδιανούς όρους απαρτιζόμενο από εργασία-ως επί το πλείστον-και κεφάλαιο-ως ελάχιστον μέρος) (*Critical Dissertation*,pp.37-38). Για τη μη διάκριση και κατηγοριοποίηση της αξίας, ο Bailey σχηματοποιεί την αντίληψή του φέροντας ένα παράδειγμα: Εάν υπήρχαν δύο μόνο αγαθά στον κόσμο για τα οποία θα απαιτούνταν η διπλή -σε σχέση με τη συνήθη αναγκαία- ποσότητα εργασίας για την παραγωγή τους, η εργασιακή θεώρηση της αξίας θα θεμελιώνει διπλασίαση της πραγματικής αξία ενός εκάστου των αγαθών. Αυτό δεν μπορεί να ισχύει σύμφωνα με τον Bailey, καθώς δεν μπορεί να μεταβληθεί η αξία χωρίς τον προσδιορισμό της σε σχέση με ένα άλλο αγαθό. Στην περίπτωση του προαναφερθέντος παραδείγματος λοιπόν, δεν επέρχεται απολύτως καμία μεταβολή αξίας σε μπειλιανούς όρους(ibid.,pp.43-43) (και της σχετικής σε ρικαρδιανούς μπορούμε να σημειώσουμε).

κατηγοριών και διακρίσεων αξίας), καθώς η ίδια η ύπαρξη της συνυφαίνεται με τη δυνατότητα ανταλλαγής.

Η παραπάνω θέση είναι το θεμέλιο πάνω στο οποίο δομείται όλη η επιχειρηματολογία του Bailey. (ibid., pp.33-36)¹⁸⁵. Κανένα αγαθό δεν μπορεί να διαφοροποιηθεί σε αξία χωρίς αναφορά σε ένα άλλο αγαθό. Η σχέση δε αξίας μεταξύ δυο αγαθών δεν μπορεί να μεταβληθεί μονομερώς. Συνεπώς, η έκφραση της αξίας ενός αγαθού συνίσταται στην ποσότητα ενός άλλου αγαθού σε σχέση ανταλλαγής (ibid., p.33-34). Έτι περαιτέρω, με δεδομένες τις συνθήκες παραγωγής ενός αγαθού (έστω με την ίδια εργασία), η αξία του δεν είναι αμετάβλητη ως προς παραχθέντα υπό όμοιες συνθήκες αγαθά εφόσον αυτά υπόκεινται σε μεταβολές (ibid., pp.20-21).

Με αφετηρία τη διάκριση μεταξύ αξίας και αιτιών αξίας, ο φιλόσοφος αρθρώνει τη θέση του πάνω στο ζήτημα της αξίας της εργασίας (το «εσωτερικό»-αντικειμενικό τμήμα της ρικαρδιανής αξίας)¹⁸⁶. Ως άμεση απότοκος αυτής της διάκρισης, ο Bailey θεωρεί πως η διακύμανση μεταξύ των αναλογιών των συντελεστών παραγωγής είναι πράγματι μία αιτία διαφοροποίησης της αξίας, δεν συνιστά *per se* όμως αξία με βάση την αναγωγή στην εργασία που βρίσκεται πίσω από τη μεταβαλλόμενη σύνθεση της παραγωγής, καθώς πρέπει να αναζητηθεί πιθανή διακύμανση διμερώς-σε ζεύγη αγαθών που βρίσκονται σε σχέση ανταλλαγής (ibid., p.56). Συνεπώς, η μεταβολή στα αίτια της αξίας ενός αγαθού Α (εν προκειμένω, στην ποσότητα της ενσωματωμένης εργασίας) δεν σημαίνει και μεταβολή εν γένει της αξίας του¹⁸⁷. Αυτό για να συμβεί, πρέπει να εξεταστούν πιθανές μεταβολές στα αίτια της αξίας ενός άλλου αγαθού Β που βρίσκεται σε ανταλλακτική σχέση με το Α και που αποτελεί ποσοτική έκφραση της αξίας του (ibid., pp.56-57). Κατ'έκταση, η απόλυτη ρικαρδιανή αξία δεν βρίσκει θέση στην σχετικιστική μπειλιανή ενατένιση της προβληματικής της (αδιαίρετης) αξίας.

---

¹⁸⁵ Μπορούμε να πούμε πως -εν γένει στο ζήτημα της αξίας- δύο είναι τα νευραλγικότερης σημασίας σημεία ανάγνωσης και κατανόησης της μπειλιανής θεώρησης : Ο αυστηρός και επίμονος σχετικιστικός προσδιορισμός της αξίας και η διάκριση -με όλες τις παραμέτρους- αξίας, μέτρου αξίας και αιτιών αξίας.

¹⁸⁶ Το εν λόγω ζήτημα αναλύεται διεξοδικά στο τρίτο κεφάλαιο του Critical Dissertation.

¹⁸⁷ Όπως είδαμε, μία ομόρροπη και ισόποση μεταβολή στα αίτια της αξίας δύο αγαθών σε σχέση ανταλλαγής, αφήνει την αξία και των δύο αμετάβλητη.

Ως προς το ζήτημα του κέρδους και της αξίας(αντικείμενο διερεύνησης στο τέταρτο κεφάλαιο της κριτικής διατριβής), ο Bailey δεν βρίσκει καμία σύνδεση μεταξύ των δύο. Το κέρδος, εν αντιθέσει με την εργασία, δεν συνιστά αγαθό για να τεθεί σε σχέση ανταλλαγής με άλλα αγαθά. Συνεπακόλουθα, το κέρδος δεν έχει αξία αφού είναι τμήμα αγαθών ως προς μία αναλογία. Πάλι εδώ υπάρχει σχετική σύγκρουση με τη ρικαρδιανή θεώρηση καθώς η τελευταία απορρίπτει την ταυτόχρονη αύξηση του κερδών και των μισθών¹⁸⁸(ως αμοιβή της εργασίας), που είναι πλήρως εφικτή κατά Bailey και που στηρίζεται στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας (ibid., pp.62-70).

Ο Bailey θεωρεί πως συγκρίσεις των μεταβολών της αξίας ενός αγαθού σε επίπεδο διαχρονίας στερούνται νοήματος και δεν υφίστανται καθώς:

«...Value is a relation between contemporary commodities, because such only admit of being exchanged for each other. (.Η αξία είναι μια σχέση μεταξύ αγαθών σε συγχρονία, διότι αυτά μόνο μπορούν να ανταλλάσσονται μεταξύ τους.) ...»
(Bailey, *Critical Dissertation*, p.72)

Η αξία αφορά λοιπόν μόνο τη σχέση μεταξύ εμπορευμάτων που βρίσκονται σε ανταλλακτική σχέση κατά την ίδια χρονική περίοδο. Συγκρίσεις της σχέσης αξίας μεταξύ δύο αγαθών Α και Β στην πάροδο των χρόνων δεν αποτελούν παρά συγκρίσεις λόγων (ratios). Οι συγκρίσεις αυτές παρέχουν μία και μόνη πληροφορία: Τη μεταβολή αυτής ακριβώς της σχέσης αξίας που, όπως προαναφέρθηκε ανωτέρω, μπορεί να οφείλεται σε αιτίες που επηρεάζουν και τα δύο αγαθά ταυτόχρονα ή κάθε ένα σε ξεχωριστό βαθμό και με διαφορετικό εκάστοτε πρόσημο. Η σύγκριση μεταξύ της αξίας του αγαθού Α (εκπεφρασμένη πάντα σε δεδομένες μονάδες αλλότριου αγαθού) ενός συγκεκριμένου έτους με την αντίστοιχη αξία του μιας διαφορετικής χρονιάς, δεν μας μεταφέρει απολύτως καμία πληροφορία για την αξία εν γένει του Α(ibid., pp.72-74).

Επιπρόσθετα, ο Bailey αντιμετωπίζει ως αιτίες αξίας τόσο την ποσότητα της αναγκαίας εργασίας προς παραγωγή των εμπορευμάτων όσο και το σύνολο των μισθών που συνιστούν την «αξία» της προαναφερθείσας εργασίας. Κατά συνέπεια, και οι δύο αυτές αιτίες αξίας θα πρέπει να εξετάζονται πάντα αναφορικά με τις εκάστοτε μεταβολές που επιφέρουν στον προσδιορισμό της αξίας με βάση την ανταλλακτική σχέση δύο

---

¹⁸⁸ Το επιχείρημα του Ricardo αφορά σε δεδομένες αναλογίες εργασίας και κεφαλαίου πίσω από την παραγωγή αγαθών.

τουλάχιστον αγαθών. Η ποσότητα της αναγκαίας εργασίας για την παραγωγή δεν έχει καμία αναλογικότερη επίδραση στη σχετική αξία ενός αγαθού έναντι της αξίας(εν είδει μισθού) της αυτής εργασίας(ibid., pp.78-93). Η θέση αυτή του Bailey με την οποία έρχεται σε αντίθεση με την αντίστοιχη διάκριση που αποδέχεται ο Ricardo (Βλ. *Critical Dissertation*, p.81), έχει σαφή προέκταση: Δεν υπάρχει πυρήνας σταθερής εσωτερικής αξίας με βάση την εργασία που θα επέτρεπε συγκρίσεις μεταξύ της σχετικής αξίας ενός και μόνου αγαθού σε διάφορες χρονικές φάσεις.

Η σύγκριση της αξίας των αγαθών αποτελεί το προοίμιο για την ανάλυση του Bailey πάνω στο ζήτημα εύρεσης μέτρου της αξίας, ένα ζήτημα νευραλγικής σημασίας κατά Ricardo, για τον οποίο το αμετάβλητο μέτρο της αξίας αποτέλεσε τη λυδία λίθο που αναζητούσε μέχρι το τέλος της ζωής του (Screpanti&Zamagni, 2004, σελ.126-127).

Σύμφωνα με την οπτική του Bailey, το μέτρο της αξίας δεν είναι τίποτα άλλο παρά ένα αγαθό που χρησιμοποιείται κάθε φορά σαν μέσο σύγκρισης:

«...a measure of value can mean nothing but a commodity employed as a medium of comparison.

(ιδία μετάφραση: ένα μέτρο αξίας δεν μπορεί να σημαίνει τίποτα παρά ένα εμπόρευμα που χρησιμοποιείται ως μέσο σύγκρισης.)...»

(Bailey, *Critical Dissertation*, pp.101-102)

Η αναλογία μεταξύ μέτρου απόστασης (σταθερά ορισμένο και αμετάβλητο) και μέτρου αξίας είναι εσφαλμένη σύμφωνα με τις υπό εξέταση θέσεις του φιλοσόφου. Στην πρώτη περίπτωση δεν υπάρχει άγνωστη διακύμανση στην τιμή(στο μέγεθος) του μέτρου, ενώ στη δεύτερη περίπτωση (αυτή της αξίας) δεν είμαστε σε θέση να προϋποθέσουμε τη σταθερότητα ενός μέτρου που εξ ορισμού συνδέεται με κάτι το ευμετάβλητο όπως η αξία των συσχετιζόμενων αγαθών. Με άλλα λόγια, αν η αξία είναι μόνο σχετική, τότε το μέτρο της αξίας μεταβάλλεται ανάλογα με τη θέση των εκάστοτε αγαθών στη σύγκριση που διαλαμβάνεται με τη συναλλαγή (*Critical Dissertation*, pp.105-110). Το αγαθό-μέτρο της αξίας σε κάθε περίπτωση και βάσει των εσωτερικών του ιδιοτήτων (ασχέτως αν αυτές συντελούν στη θετική του αξιολόγηση σε επίπεδο συγχρονίας) δεν μπορεί να συντελέσει στη σύγκριση της αξίας ενός αγαθού σε διαφορετικές χρονικές φάσεις, γιατί απλά δεν υφίσταται η ίδια η δυνατότητα της σύγκρισης (ibid., pp. 111-120). Χαρακτηριστικά αναφέρεται: «...It is obvious then, that if no relation of value can exist between objects in different ages, there can be no measurement of it, nor

consequently can there be any measure or medium of comparison required (ιδία μετάφραση: Είναι προφανές ότι, αν δεν υπάρχει σχέση αξίας μεταξύ αντικειμένων σε διαφορετικές εποχές, δεν μπορεί να υπάρξει μέτρηση αυτής και, κατά συνέπεια, ούτε μπορεί να υπάρξει κάποιο μέτρο ή μέσο σύγκρισης που να απαιτείται)...» (*Critical Dissertation*, p.115).

Ένα αμετάβλητο ως προς τις συνθήκες παραγωγής του αγαθό δεν χρησιμεύει στον υπολογισμό των μεταβολών στην αξία των εμπορευμάτων, αλλά των αντίστοιχων μεταβολών στις συνθήκες παραγωγής των τελευταίων. Συνεπώς, και σε αυτή την περίπτωση, έχουμε εκτίμηση των παραμέτρων επίδρασης των αιτιών αξίας και όχι καθαυτή ρικαρδιανή μέτρηση πιθανών μεταβολών αξίας (*ibid.*, pp.121-122).

Σύμφωνα λοιπόν με την οπτική του Bailey, η εύρεση ενός αμετάβλητου μετααγαθού δεν έχει απολύτως καμία σημασία για τη μέτρηση της αξίας. Η αξία και η πρακτική της σημασία γύρω από ζητήματα της Πολιτικής Οικονομίας όπως η διανομή του εισοδήματος σε διαχρονική βάση, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη σύγκριση διαφόρων συνδυασμών αγαθών σε σχετική βάση¹⁸⁹. Η εργασία ως αιτία των μεταβολών αξίας δεν επαρκεί ως τρίτο μέρος αναγωγής της ανταλλακτικής ισχύος των αγαθών σε μόνιμη βάση¹⁹⁰ (*ibid.*, pp.135-137). Λογική απόρροια όλων των ανωτέρω είναι η αποκρυστάλλωση της μπειλιανής θέσης καταληκτικά ως εξής:

«...There can be no commodity, by a reference to which the power of a given income over any or all other commodities may be shown. (ιδία μετάφραση: Δεν μπορεί να υπάρξει κανένα εμπόρευμα, με αναφορά στο οποίο μπορεί να

---

¹⁸⁹ Σε αυτό το σημείο ο Bailey υφίσταται κριτική με αναφορά σε ένα μεταγενέστερο έργο του, το *Money and Its Vicissitudes in Value*. (Βλ. Bailey, 1837, pp.14-87). Ο Bailey στο έργο αυτό στρέφεται εδώ σε μία νέα θέση: Από τη μέτρηση σταθερών αναλογιών χρήματος-αγαθών ως επιμέρους μη γενικεύσιμων σχέσεων, περνά στη μέτρηση αναλογιών χρήματος προς το γενικό επίπεδο των τιμών, μέτρηση που όπως παρατηρεί ο Rauner(1961, p.41) πιεζόμενος θα απέφευγε, χωρίς παρ'όλα αυτά να αποτελεί ρικαρδιανή στροφή. Η Bowley(1962) δεν δείχνει να πείθεται από την επιχειρηματολογία του Rauner, ενώ ο Hollander(2010,p.160) χαρακτηρίζει τη στροφή ως ξεκάθαρα ρικαρδιανή, βασιζόμενος μάλιστα στη μπειλιανή διάκριση μεταξύ μεταβολών της αξίας του χρήματος που προέρχονται σε αίτια που επιδρούν μόνο στο χρήμα (βλ.συνθήκες παραγωγής πολύτιμων μετάλλων) ή μόνο στα αγαθά.

¹⁹⁰ Εδώ εμπλέκονται παράγοντες όπως μεταβολές της παραγωγικότητας της εργασίας σε τεχνολογική βάση ή η υποκατάσταση των μεθόδων παραγωγής.

επιδειχθεί η ισχύς ενός συγκεκριμένου εισοδήματος πάνω σε κάποιο ή σε όλα τα άλλα εμπορεύματα.) ..» (Bailey, *Critical Dissertation*, p.137)

Συνεπώς δεν μπορεί να υπάρξει αγαθό που να είναι η βάση μιας διαχρονικά σταθερής αναγωγής της ανταλλακτικής ισχύος ενός δεδομένου εισοδήματος έναντι όλων των υπολοίπων αγαθών χωρίς τη διατύπωση της ακριβούς σχέσης του αγαθού αυτού με κάθε αγαθό που μπορεί το εισόδημα να εξουσιάσει¹⁹¹.

Όταν ο Bailey υπεισέρχεται στο ζήτημα της σύνδεσης πλούτου και αξίας, ακολουθεί με συνέπεια τη συνήθη του τακτική του ορισμού των υπό εξέταση εννοιών. Ο πλούτος έγκειται λοιπόν στη σώρευση αγαθών υπό σαφή (αποκλειστικά) ιδιοκτησιακά δικαιώματα, είναι δε ιδιότητα που αποδίδεται σε ανθρώπους ή ομάδες ανθρώπων εν αντιθέσει με την αξία η οποία χαρακτηρίζει τα εμπορεύσιμα αγαθά(ibid., pp.164-165). Όταν υπάρχει σύνθεση ετερογενών αγαθών(ως προς το είδος των αγαθών), κριτήρια πλουτισμού είναι μόνο δύο: Η χρησιμότητα και η αξία¹⁹². Το πρώτο κριτήριο ως ασταθές και δύσκολα προσδιορίσιμο απορρίπτεται. Κατ'έκταση και δια στόματος του Bailey: «...Value, therefore, is the only criterion of riches which is left to us(ίδια μετάφραση: Η αξία επομένως είναι το μόνο κριτήριο πλουτισμού που μας απομένει)...» (ibid., p.168). Η αξία σωρευμένων αγαθών είναι η βάση τεκμηρίωσης της ευμάρειας και του πλούτου· καμία αύξηση του πλούτου δεν μπορεί να συμβεί χωρίς αντίστοιχη αύξηση αξίας. Η τελευταία θέση αυτή δεν μπορεί να βρει την εξαίρεση της στην περίπτωση που το σύνολο της παραγωγής αγαθών αυξηθεί χωρίς μεταβολή του

---

¹⁹¹ Επί παραδείγματι, αν ένας μισθός εκφράζεται σε 1000 λίρες το 1800, λίγα πράγματα μπορούμε να γνωρίζουμε για τα αγαθά που μπορούσε κανείς να αγοράσει με αυτό το εισόδημα χωρίς την αναφορά της σχέσης λίρας-επιμέρους αγαθών εκπεφρασθείσα στη σχετική τιμή. Αν αντί της λίρας θέσουμε κιλά πατατών ή ώρες εργασίας κατά Bailey έχουμε την ίδια ακριβώς πληροφορία για την αγοραστική ισχύ των 1000 μας μονάδων: Καμία απολύτως. Εδώ βέβαια θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι ο Bailey αντιμετώπιζε την εργασία ως αιτία της αξίας και όχι ως μέτρο της αξίας. Σημειώνει δε ότι ως κατάλληλο μέτρο της αξίας θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί στην περίπτωση που θα ήταν και η μοναδική αιτία της αξίας, με τη διάκριση μεταξύ των δύο εννοιών(αιτία-μέτρο αξίας) να κρίνεται σε κάθε περίπτωση απαραίτητη (*Critical Dissertation*, pp.175-176).

¹⁹² Εφόσον η αξία αντιμετωπίζεται ως δύναμη εξουσίας ενός αγαθού πάνω σε άλλα αγαθά μέσω ανταλλαγής και αφού ο Bailey δεν υπεισέρχεται σε περαιτέρω διακρίσεις αξίας, η αναφορά εδώ σε ανταλλακτική αξία ή αξία χρήσης στερείται νοήματος.

αγαθού-μέτρου της αξίας. Σε αυτή την περίπτωση, ενώ η αξία του συνόλου της παραγωγής εκπεφρασμένη σε μονάδες του αμετάβλητου αγαθού θα παραμείνει φαινομενικά σταθερή, η αξία του ίδιου του μέτρου θα αυξηθεί. Επιπροσθέτως, ο υπολογισμός της αξίας της παραγωγής προϋποθέτει τον συνυπολογισμό (άθροιση) σε αυτήν της αξίας του ίδιου του μέτρου με βάση εκτίμησης τον εαυτό του. Αυτό είναι ασύμβατο εξ ορισμού με την μπεϊλιανή αντιμετώπιση της αξίας ως αισθήματος νοητικής και υποκειμενικής υφής που πραγματώνεται πάντα στη σχέση μεταξύ δύο διαφορετικών αγαθών και όχι στην εξέταση των μεταβολών της ποσότητας ενός αγαθού¹⁹³ (ibid., pp.168-169).

Είδαμε ήδη ότι ο Bailey αντιμετωπίζει την εργασία ως αιτία της αξίας και όχι ως μέτρο αυτής (τουλάχιστον όχι περισσότερο από κάθε άλλο αγαθό). Από την έκθεση της επιχειρηματολογίας του, το τμήμα της ανάλυσης των αιτιών της αξίας διαδραματίζει, όπως θα εξετασθεί αμέσως παρακάτω, ουσιοδέστατο ρόλο.

Πίσω από την ύπαρξη αξίας, επενεργούν τουλάχιστον δύο σύνολα αιτιών αφού η αξία αντανakλά αντιστοίχως μία σχέση ανάμεσα σε δύο τουλάχιστον ανταλλακτέα αγαθά (*Critical Dissertation*, p.183). Η εμπορευματική αυτή σχέση, αναγκάζει τον Bailey να μελετήσει τις αιτίες καθορισμού της αξίας με διακριτή αναφορά σε τρεις μορφές οργάνωσης της αγοράς: Μονοπώλιο, μονοπωλιακός ανταγωνισμός και ελεύθερος ανταγωνισμός. Στο *Critical Dissertation* (p.185) αναφέρονται σαν κατηγοριοποιήσεις των ανταλλάξιμων εμπορευμάτων ως εξής: «1. Commodities which are monopolized, or protected from competition by natural or adventitious circumstances.

---

¹⁹³ Έστω ότι ο πλούτος μίας χώρας αποτελείται από την παραγωγή δύο μοναδικών αγαθών Α και Β, αποτέλεσμα δέκα ωρών εργασίας. Έστω ότι αυξάνεται η παραγωγικότητα των δέκα αυτών ωρών εργασίας και κάτω από τις ίδιες συνθήκες διπλασιάζεται η ποσότητα του Β ενώ η ποσότητα του Α -που τυγχάνει να λειτουργεί ως νόμισμα- μένει σταθερή. Είναι εμφανές πως στην πρώτη χρονική φάση πριν τον διπλασιασμό η αξία της παραγωγής εκτιμάται σε $2A(A+A)$, όσο ακριβώς και στη δεύτερη $(A+2*1/2A)$. Κατά Bailey όμως, δεν μπορούμε να μιλάμε για συνολική αξία που συνυπολογίζει την αξία του μέτρου. Έτσι στην αρχή έχουμε το αγαθό Α που αξίζει 1Β όπως ακριβώς και το Β αξίζει 1Α. Στη δεύτερη φάση (μετά τον διπλασιασμό) έχουμε το αγαθό Β που αξίζει πάλι 1Α (2 παραχθείσες μονάδες* 0,5 αξία μονάδας) αλλά πλέον το αγαθό Α αξίζει 2Β. Η αύξηση στην παραγωγή και στον πλούτο συνδέεται εμφανώς πια με την αύξηση της αξίας κατά μία μονάδα με μέτρο το Β.

2.Commodities, in the production of which some persons possess greater facilities than the rest of the community, and which therefore the competition of the latter cannot increase, except at a greater cost. 3. Commodities, in the production of which competition operates without restraint. (ιδία μετάφραση: 1. Προϊόντα που είναι μονοπωλιακά ή προστατευμένα από τον ανταγωνισμό λόγω φυσικών ή τυχαίων περιστάσεων. 2. Προϊόντα, στην παραγωγή των οποίων ορισμένα άτομα διαθέτουν μεγαλύτερες εγκαταστάσεις από ότι η υπόλοιπη κοινότητα και, ως εκ τούτου, ο ανταγωνισμός των τελευταίων δεν μπορεί να αυξηθεί, παρά μόνο με υψηλότερο κόστος. 3. Εμπορεύματα, στην παραγωγή των οποίων ο ανταγωνισμός λειτουργεί χωρίς περιορισμούς.)» Στις δύο πρώτες περιπτώσεις ο καθορισμός της αξίας συμβαίνει μέσω της σύνθεσης των δυνάμεων της προσφοράς και της ζήτησης ενώ στην τρίτη περίπτωση η αξία συντίθεται μέσω των στοιχείων που διαμορφώνουν το κόστος παραγωγής. Καθίσταται αναγκαίο να παρατηρηθεί πως ο Bailey βασίζει την ανάλυση των αιτιών της αξίας σε μία σημαντικότερη παραδοχή: Πως όλες οι αιτίες της αξίας, έτσι όπως ο ρόλος τους αναδύεται μέσα από τις συνθήκες που επικρατούν στο χώρο της αγοράς, επιδρούν αποκλειστικά και μόνο στη νόηση:

«...Although, in the subsequent remarks, I may sometimes have to bring into view the mental operations implied in all cases of interchange, yet, to avoid prolixity, instead of speaking of circumstances operating on the mind in regard to any commodity, I shall frequently speak of those circumstances as operating on the commodity itself. (ιδία μετάφραση: Παρόλο που στα επόμενα σχόλια ενδέχεται μερικές φορές να υπογραμμίσω τις πνευματικές ενέργειες που συνεπάγονται σε όλες τις περιπτώσεις ανταλλαγής, ωστόσο, για να αποφευχθεί η μακρηγορία, αντί να μιλάμε για περιστάσεις που λειτουργούν στο μυαλό αναφορικά με οποιοδήποτε εμπόρευμα, θα αναφέρομαι συχνά στις περιστάσεις αυτές σαν να λειτουργούν στο ίδιο το εμπόρευμα.) ..»

(Bailey, *Critical Dissertation*, p.183)

Οι νοητικές διεργασίες και οι υπολογισμοί που εδράζονται στη βάση των εξωτερικών αγοραίων συνθηκών είναι που επηρεάζουν λοιπόν τα αγαθά ως προς την αποδιδόμενη ιδιότητα της αξίας. Αυτό συμβαίνει με τέτοιον σταθερά επαναλήψιμο τρόπο, που είναι σαν η αξία των εμπορευμάτων να καθορίζεται απευθείας από την ανάλυση των συνθηκών αυτών.

Περνώντας στην ανάλυση της αγοράς και στις συνθήκες που διαμορφώνουν συνεπακόλουθα την αξία, θα πρέπει κανείς να διεισδύσει αρχικά στην περιέργη υποκατηγοριοποίηση των μπειλιανών μονοπωλιακών αγαθών: Τα μονοπωλιακά αγαθά χωρίζονται λοιπόν σε αυτά όπου υπάρχει ανταγωνισμός μόνο από την πλευρά των αγοραστών(στην πλευρά της ζήτησης) και σε αυτά όπου υπάρχει διμερής ανταγωνισμός και στις δύο πλευρές (προσφοράς και ζήτησης). Όπως παρατηρεί και ο Rauner (1961, p.68), η προσέγγιση της δεύτερης αυτής υποκατηγορίας προσιδιάζει περισσότερο σε αυτό που θα ονομάζαμε ολιγοπώλιο με δυσδιάκριτα όρια σε σχέση με την τρίτη κατηγορία πάντως.

Ως προς το πρώτο είδος μονοπωλιακών αγαθών¹⁹⁴, ο Bailey εντοπίζει αιτίες αξίας στη σπάνη¹⁹⁵, στην αρτιότητα κατασκευής, στο γενικότερο επίπεδο διαβίωσης και ευημερίας και στο πολιτισμικό υπόβαθρο (*Critical Dissertation*, p.186). Η βασική αιτία της αξίας του δεύτερου είδους «μονοπωλιακών» αγαθών εστιάζει στο σημαντικό χρόνο παραγωγής που χρειάζονται αυτού του είδους τα αγαθά (ibid.,p.188).

Η δεύτερη κατηγορία, όπως είδαμε, είναι αυτή των αγαθών του μονοπωλιακού ανταγωνισμού. Τα αίτια της αξίας εδώ είναι πάλι τα ίδια με αυτά των περιπτώσεων του μονοπωλίου¹⁹⁶(ibid.,p.193). Ο De Vivo (2014) κάνει εδώ μία σημαντικότερη

---

¹⁹⁴ Εδώ εντάσσεται και η εργασία: Η ανειδίκευτη εργασία ακολουθεί, σύμφωνα με την μπειλιανή περιγραφή, την πρώτη κατηγορία μονοπωλιακών αγαθών με την έννοια ενός δεδομένου πάντα αριθμού εργατών διαθέσιμων για παραγωγικούς σκοπούς. Η πληθυσμιακή αυξομείωση τους λειτουργεί ως οιονεί παραγωγική αυξομείωση και ακολουθεί την εν γένει κλασική θεώρηση της σύνδεσης μισθού επιβίωσης και πληθυσμού με την ζήτηση για εργασία, δεδομένων και σταθερών πόρων για απασχόληση, να ρυθμίζει τον πληθυσμό. Θα εντάσσαμε την εξειδικευμένη εργασία στη δεύτερη κατηγορία μονοπωλιακών αγαθών καθώς ο χρόνος εκμάθησης των δεξιοτήτων αποτελεί ασφαλιστική δικλείδα έναντι του άμεσου ανταγωνισμού (βλ. σχετικά *Critical Dissertation*, pp.190-193).

¹⁹⁵ Αναδεικνύεται ως βασική αιτία για την περίπτωση ύπαρξης μονοπωλίου. Βλ. και (*Critical Dissertation*, p.229).

¹⁹⁶ Η διαφορά εδώ έγκειται στην επενέργεια του ανταγωνισμού μετά από ένα ορισμένο σημείο διείσδυσης στην αγορά. Το σημείο αυτό δεν είναι υπαρκτό στην περίπτωση των μονοπωλιακών αγαθών (ibid., pp.193-194). Θα πρέπει να τονιστεί εδώ πως σε αυτή την κατηγορία εντάσσεται και η περίπτωση παραγωγής καλαμποκιού με συνεπακόλουθη την ανάλυση της γαιοπροσόδου, σημείο συμφωνίας ανάμεσα σε Ricardo(διαφορική γαιοπρόσδοος) και Bailey. Κατά συνέπεια, η ύπαρξη της τελευταίας είναι συνέπεια των αγοραίων δυνάμεων της προσφοράς και της

παρατήρηση: Η κατηγορία αυτή των αγαθών αντανακλά τη θέση της σύνδεσης του μοναδιαίου κόστους παραγωγής με την ποσότητα παραγωγής. Η συγκεκριμένη θέση που οδηγεί σε μία θεώρηση της βασισμένης στις δυνάμεις της προσφοράς και ζήτησης αξίας, δεν διατυπώνεται από τον ίδιο τον Bailey. Παρ' όλα αυτά ο Bailey ανοίγει τον δρόμο για τη διατύπωσή της από τον John Stuart Mill και την περαιτέρω ανάπτυξη της από τον Alfred Marshall μέσω της προαναφερθείσας αυτής κατηγορίας που δεν βρίσκει αντιστοιχία στην ανάλογη κατηγοριοποίηση του David Ricardo(ibid.).

Η βασική αιτία της αξίας της τρίτης και τελευταίας κατηγορίας, αυτής του τέλειου ανταγωνισμού, δεν είναι άλλη από το κόστος παραγωγής (ibid.,p.199). Το τελευταίο μπορεί να αποτελείται από εργασία ή/και κεφάλαιο(ibid.,p.205). Σε σχέση με τα δύο αυτά στοιχεία, θα πρέπει να παρατηρηθεί πως το αναλωθέν κατά την παραγωγή κεφάλαιο κρίνεται ως ο κυρίαρχος παράγοντας επίδρασης στο ζήτημα της αξίας (ibid., p.205).

Η παραπάνω αιτία της αξίας δεν είναι όμως η μόνη. Ο Bailey απαριθμεί μία σειρά από παράγοντες που μπορούν να αποτελέσουν αιτίες αξίας: Η έλλειψη πίστης, ο κίνδυνος, ο χρόνος που μεσολαβεί μέχρι τη διάθεση του προϊόντος, η αίσθηση δυσαρέσκειας αναφορικά με την επιλεγόμενη μέθοδο δέσμευσης κεφαλαίου, οι συνδεόμενες χρηματικές δαπάνες, καθώς και κάθε τάση προτίμησης. Επιπρόσθετα, παρατηρείται ο ρόλος των ανθρώπινων παθών ως παραγόντων επηρεασμού της ανταλλακτικής αξίας των αγαθών. Ως εκ τούτου ο Bailey ορίζει πάθη όπως η ντροπή, ο φόβος ή η ανυπομονησία ως διαταρακτικούς (δυποκειμενικής φύσης) παράγοντες στον καθορισμό της αξίας (ibid., pp.206-207).

Εν κατακλείδι, ο Bailey φτάνει στο συμπέρασμα πως τα περισσότερα και πλέον σημαντικά αγαθά δεν εντάσσονται στην περίπτωση του ελεύθερου ανταγωνισμού, αλλά αφορούν μορφές αγοράς με σαφή ύπαρξη ενός επιπέδου προστασίας έναντι αυτού (ανήκουν με άλλα λόγια, στις δύο πρώτες εκ των αναλυθεισών κατηγοριών ως προς τη μορφή οργάνωσης της αγοράς) (ibid., p.193,229). Το συμπέρασμα του αυτό, υποβαθμίζει σαφώς τον ρόλο της εργασίας ως αιτίας αξίας. Η τελευταία υφίσταται μεν αδιαμφισβήτητα, αλλά όπως παρατηρείται, δεν μπορεί να λογιστεί ως η μόνη και απώτατη αιτία της αξίας:

ζήτησης που ωθούν την τιμή πέρα από εκείνο το σημείο το οποίο επιτρέπει την ανάληψη του κόστους καλλιέργειας των χέρσων γαιών. Η γαιοπρόσοδος δεν μπορεί λοιπόν να αποτελεί αιτία αξίας (ibid., pp.194-198).

«...They (Στς:economists¹⁹⁷) wish to resolve all the causes of value into one(Στς:labour), and thus reduce the science to a simplicity of which it will not admit. They overlook the variety of considerations operating on the mind in the interchange of commodities. (ιδία μετάφραση: Αυτοί (Στς: Οι οικονομολόγοι) επιθυμούν να αποδομήσουν όλες τις αιτίες της αξίας σε μία (Στς:εργασία), και έτσι να μετατρέψουν την επιστήμη σε μια απλοϊκότητα την οποία δεν θα αναγνωρίσει. Παραβλέπουν την ποικιλία των παραγόντων που λειτουργούν στο μυαλό κατά την ανταλλαγή των βασικών προϊόντων.)..»

(Bailey, *Critical Dissertation*, p.231)

Στο παρατεθέν απόσπασμα γίνεται πλήρως εμφανής η έμφαση που αποδίδεται στην αξία ως νοητική σύλληψη. Στην πραγματικότητα, η εργασία κατά Bailey δεν είναι πιο σημαντική αιτία αξίας από τον χρόνο¹⁹⁸ (ibid., 217-218). Αν συγκρίνουμε δύο εμπορεύματα που φέρουν την ίδια αναλογία εργασίας-κεφαλαίου, η αξία εκείνου για

---

¹⁹⁷ Αναφέρεται σαφώς στους ακολούθους του Ricardo. Ο ίδιος ο Ricardo, όπως αποσαφηνίζει ο ίδιος ο Bailey, αποδέχεται την επίδραση και άλλων αιτιών αξίας (ibid., p.230). Η παρατήρηση αυτή του Bailey δεν θα λέγαμε όμως πως συνάδει με μία πρότερη γενίκευση του (cf., ibid., pp.216-217).

¹⁹⁸ Παρ'όλα αυτά, ο Bailey αποδέχεται και ο ίδιος τη σημασία της εργασίας ως αιτίας αξίας καθώς, όπως μας περιγράφει στην τελευταία σελίδα της Κριτικής Διατριβής (ibid., p.232), η θέση πως η ποσότητα της εργασίας είναι η κύρια (και όχι η μόνη) αιτία αξίας (principal cause) είναι περισσότερο ακριβής. Σε γενικές γραμμές, ο Bailey, δεν εμφανίζει μία συστηματική διάρθρωση επιχειρηματολογίας που να καταδεικνύει μία σαφή απομάκρυνση από την αντικειμενική, στραμμένη στην πλευρά της προσφοράς, θεωρία της αξίας, γεγονός που επισημαίνεται μέσα από την κριτική του Hollander(2010). Μία αιτία για το γεγονός αυτό εντοπίζεται και στην έλλειψη συνοχής που διακρίνει το κεφάλαιο της κριτικής διατριβής που πραγματεύεται της αιτίες της αξίας, μία έλλειψη που επισημαίνεται από τον Rauner(1961,p.80). Το γεγονός όμως πως, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, τα περισσότερα αγαθά δεν εντάσσονται στην περίπτωση του ελεύθερου ανταγωνισμού και πως η κατηγορία των αγαθών με μονοπωλιακό ανταγωνισμό εφεύρεσης Bailey φέρει την σημασία που αποδίδεται κατά De Vivo(2014) είναι επαρκής βάση για την καταχώρηση του Bailey στους προδρόμους της μεταγενέστερης βασισμένης στις δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης θεώρησης της αξίας.

το οποίο αναλώθηκε μεγαλύτερο χρονικό διάστημα στη φάση της παραγωγής θα είναι μεγαλύτερη (ibid., pp.217-218). Επιπρόσθετα, ο Bailey διακρίνει και μία άλλη λειτουργία του χρόνου με ιδιαίτερα μεγάλη σημασία για τον καθορισμό της αξίας:

«...We generally prefer a present pleasure or enjoyment to a distant one, not superior to it in other respects. If any article were offered to us, not otherwise attainable, except after the expiration of a year, we should be willing to give something to enter upon present enjoyment. (ιδία μετάφραση: Προτιμούμε γενικά μια παρούσα ευχαρίστηση ή απόλαυση σε σχέση με μια μακρινή, και όχι ανώτερη από αυτήν σε άλλες πτυχές. Εάν κάποιο αντικείμενο μας προσφερθεί, χωρίς να είναι με άλλο τρόπο αποκτήσιμο, παρά μόνο μετά το πέρας ενός έτους, κανονικά θα πρέπει να είμαστε πρόθυμοι να δώσουμε κάτι για να το απολαύσουμε σήμερα.)...» (Bailey, *Critical Dissertation*, p.218)

Προφανώς πάλι εδώ ο φιλόσοφος από το Hallamshire υπερτονίζει την υποκειμενική φύση της αξίας, έτσι όπως αυτή διαλαμβάνεται μέσω των χρονικών προτιμήσεων¹⁹⁹. Κι ενώ από την πλευρά της ζήτησης είναι εμφανές πως ο χρόνος δημιουργεί αξία μέσω της πανανθρώπινης τάσης για απόκτηση ενός αγαθού σε μεγαλύτερη τιμή μεν αλλά άμεσα, αντίστοιχη τάση αναφύεται και στην πλευρά της προσφοράς:

«...On the part of the capitalist, who produces and prepares these articles, the time required for the purpose is evidently a consideration which acts upon his mind.(Από την πλευρά του καπιταλιστή, ο οποίος παράγει και ετοιμάζει αυτά τα είδη, ο χρόνος που απαιτείται για τον σκοπό αυτό είναι προφανώς ένας παράγοντας που ενεργεί στο μυαλό του)...»(Bailey, *Critical Dissertation*, p.218)

Από την εν γένει μακροσκοπική εξέταση της κριτικής διατριβής, ανακύπτει λοιπόν ως κυρίαρχο το γεγονός πως η αξία είναι μία υποκειμενική νοητική σύλληψη που βρίσκει

---

¹⁹⁹ Στο παρόν δίνεται έμφαση στο νοητικό πλαίσιο της συζήτησης περί χρονικών προτιμήσεων από τον πρωτοπόρο, όπως παρατηρείται από τον De Vivo (2014, p.57: παρατηρείται η σχέση με τις αντίστοιχες θέσεις του Böhm-Bawerk, χωρίς ο τελευταίος να αναγνωρίζει τον Bailey στο *Capital and Interest*), σε αυτό το ζήτημα Bailey. Ως εκ τούτου, η αιτία αξίας χρόνος βρίσκεται στο επίκεντρο με επακόλουθη τη σύλληψη των προκειμένων προτιμήσεων.

έκφραση ως ιδιότητα των πραγμάτων στη συναλλαγή και που καθορίζεται ομοιογενώς από τις εξωτερικές συνθήκες. Η επίδραση των τελευταίων, έτσι όπως μεταφράζεται σε αιτιακή σχέση νόησης-αξίας και καθώς χαρακτηρίζεται από παρατηρήσιμη ομοιομορφία και επαναληψιμότητα, ορίζεται ως το πεδίο δράσης της Πολιτικής Οικονομίας σύμφωνα πάντα με την οπτική του Bailey.

5.2.9. Ο ρόλος της βούλησης στη διάρθρωση της επιχειρηματολογίας της Κριτικής Διατριβής του Bailey

Όπως μέχρι στιγμής έχει αναδειχθεί από την προηγούμενη ανάλυση, το ζήτημα της αξίας είναι άμεσα συνυφασμένο με την εξέταση των επιδρώντων μηχανισμών της νόησης. Η ίδια η Πολιτική Οικονομία θα λέγαμε πως αντιμετωπίζεται από τον Bailey ως μελέτη σταθερά επαναλαμβανομένων νοητικών φαινομένων, όπως είδαμε στον καθορισμό της αξίας των αγαθών. Απομένει να εξεταστεί η θέση της βούλησης ως τμήμα των νοητικών μηχανισμών.

Πριν επικεντρωθούμε στη βούληση όμως, κρίνεται χρήσιμη η παράθεση μίας συνολικής εικόνας των αναφορών στη νόηση και στο ρόλο της μέσα στη διάρθρωση του *Critical Dissertation*. Για τον σκοπό αυτόν, παραθέτουμε τον πίνακα που ακολουθεί. Θα πρέπει να σημειωθεί σε αυτό το σημείο πως τα αποσπάσματα που παρατίθενται σε σειρά εμφάνισης εντός του κειμένου, αφορούν σε κύριες και γνήσιες αναφορές των όρων mind και mental. Το ερμηνευτικό πλαίσιο της συμπαράδηλωσης εστιάζει σε αυτή την περίπτωση στις νοητικές λειτουργίες ως παραδειγματικές σχέσεις. Εδώ θα πρέπει να αναφερθεί επίσης πως στο προοίμιο του έργου υπάρχει μία σχετικά ενδιαφέρουσα λανθάνουσα αναφορά- απόδοση τιμής στον Thomas Brown ο οποίος αναφέρεται ως «...a man who possessed, in an almost unrivalled degree, the capacity of looking into the mechanism of his own mind. ..». Ο εν λόγω φιλόσοφος που επηρέασε ως φαίνεται τη γραφή του Bailey, υπήρξε απολογητής της αιτιότητας και της συμβατότητας της έννοιας με τη λειτουργία της ελεύθερης βούλησης υπό το τότε κρατόν θρησκευτικό πρίσμα.

Πίνακας 9 . Χαρτογράφηση των σημαινόντων της νόησης στο Critical Dissertation

A/A	Πλαίσιο αναφοράς	Απόσπασμα	Σελί δες
1	Ορισμός αξίας ως νοητικού αισθήματος-αιτιατού εξωτερικών συνθηκών και ιδιοτήτων.	Value, in its ultimate sense, appears to mean the esteem in which any object is held. It denotes, strictly speaking, an effect produced on the mind ...Colour and fragrance, for example, are words which designate both the cause and the effect, both the material quality which produces the feeling in the mind , and the feeling produced...We lose sight of the feeling of the mind , and consider only the power which the object possesses of exciting it, as something external and independent. (Ιδία μετάφραση: Η αξία, με την τελική της έννοια, φαίνεται να σημαίνει την εκτίμηση η οποία τρέφεται για οποιοδήποτε αντικείμενο. Δηλώνει, αυστηρά μιλώντας, ένα αποτέλεσμα που παράγεται στο μυαλό ... Το χρώμα και το άρωμα, για παράδειγμα, είναι λέξεις που υποδηλώνουν τόσο την αιτία όσο και το αποτέλεσμα, τόσο την ποιότητα του υλικού που παράγει την αίσθηση στο νου όσο και το αντίστοιχο παραχθέν συναίσθημα ... Χάνουμε από το οπτικό μας πεδίο την αίσθηση του νου και θεωρούμε μόνο τη δύναμη που το αντικείμενο διαθέτει για να την προκαλέσει, ως κάτι εξωτερικό και ανεξάρτητο.)	1-2
2	Σχέση αντικειμένου -αιτίας αξίας- νόησης.	Value implying, as I have before shown, a mental affection, and consequently all causes of value being, in reality, circumstances affecting the mind, it might be more correct to speak of the causes operating on the mind with regard to an object, than of the causes operating on the object itself: but the latter is a shorter mode of expression, sufficiently intelligible, and not likely to lead into error.(ιδία μετάφραση: Με την αξία να υποδηλώνει, όπως έχω δείξει προηγουμένως, μια διανοητική περιπάθεια και συνεπώς όλες τις αιτίες της αξίας να είναι	16

		στην πραγματικότητα περιστάσεις που επηρεάζουν το μυαλό, ίσως είναι πιο σωστό να μιλάμε για τις αιτίες που λειτουργούν στο μυαλό σε σχέση με ένα αντικείμενο, παρά για τις αιτίες που λειτουργούν στο ίδιο το αντικείμενο: αλλά το τελευταίο είναι ένας συντομότερος τρόπος έκφρασης, αρκετά κατανοητός και δεν είναι πιθανό να οδηγήσει σε σφάλμα.)	
3	Αξία, βούληση και νόηση	...value, although spoken of as a quality adhering to external objects, or as a relation between them, implies a feeling or state of mind, which manifests itself in the determination of the will. This feeling or state of mind may be the result of a variety of considerations connected with exchangeable commodities, and an inquiry into the causes of value is, in reality, an inquiry into those external circumstances, which operate so steadily upon the minds of men, in the interchange of the necessities, comforts, and conveniences of life, as to be subjects of inference and calculation. (Ιδία μετάφραση: .... η αξία, αν και αναφέρεται ως ποιότητα που προσκολλάται σε εξωτερικά αντικείμενα ή ως σχέση μεταξύ τους, συνεπάγεται ένα συναίσθημα ή κατάσταση του νου που εκδηλώνεται στον προσδιορισμό της βούλησης. Αυτό το συναίσθημα ή η κατάσταση του νου μπορεί να είναι το αποτέλεσμα μιας ποικιλίας προσεκτικών σκέψεων που σχετίζονται με τα ανταλλάξιμα αγαθά και μια έρευνα σχετικά με τις αιτίες της αξίας είναι στην πραγματικότητα μια έρευνα για τις εξωτερικές συνθήκες που λειτουργούν τόσο σταθερά στο μυαλό των ανθρώπων, στην συναλλαγή των αναγκών, των ανέσεων και των ευκολιών της ζωής, ως υποκειμένων συμπερασμού και υπολογισμού.)	180

4	Το κόστος παραγωγής ως αιτία αξίας	The cost would regulate the point at which the competition of the producers would fix each article, or their ordinary prices; and a knowledge of these prices would operate on his mind in the exchanges which he made. Whatever circumstances, therefore, act with assignable influence, whether mediately or immediately, on the mind in the interchange of commodities, may be considered as causes of value. (Ιδία μετάφραση: Το κόστος θα ρύθμιζε το σημείο στο οποίο ο ανταγωνισμός των παραγωγών θα καθόριζε κάθε είδος ή τις συνήθεις τιμές του και η γνώση αυτών των τιμών θα λειτουργούσε στο μυαλό του στις ανταλλαγές που έκανε. Επομένως, οποιεσδήποτε περιστάσεις, ενεργούν με επιτρεπόμενη επιρροή, είτε μεσολαβητικά είτε άμεσα, στο μυαλό κατά την ανταλλαγή των εμπορευμάτων, μπορούν να θεωρηθούν ως αιτίες αξίας.)	182 - 183
5	Σχέση αντικειμένου -αιτίας αξίας (εξωτερική περίπτωση)- νόησης.	Although, in the subsequent remarks, I may sometimes have to bring into view the mental operations implied in all cases of interchange, yet, to avoid prolixity, instead of speaking of circumstances operating on the mind in regard to any commodity, I shall frequently speak of those circumstances as operating on the commodity itself. (ιδία μετάφραση: Παρόλο που στα επόμενα σχόλια ενδέχεται μερικές φορές να υπογραμμίσω τις πνευματικές ενέργειες που συνεπάγονται σε όλες τις περιπτώσεις ανταλλαγής, ωστόσο, για να αποφευχθεί η μακρηγορία, αντί να μιλάμε για περιστάσεις που λειτουργούν στο μυαλό αναφορικά με οποιοδήποτε εμπόρευμα, θα αναφέρομαι συχνά στις περιστάσεις αυτές σαν να λειτουργούν στο ίδιο το εμπόρευμα.)	183
6	Διάκριση άμεσων/	It has been shown, that the immediate causes of value are the considerations which act on the minds of human beings, and that the circumstances, which form or furnish	199

	έμμεσων αιτιών αξίας	these considerations, must be the causes into which the economist has to inquire. Our present object, therefore, is to find those circumstances which act upon the mind with certainty and precision, in the interchange of commodities of the class under our notice. (Ιδία μετάφραση: Έχει αποδειχθεί ότι οι άμεσες αιτίες της αξίας είναι οι εκτιμήσεις που δρουν στο μυαλό των ανθρώπων και ότι οι συνθήκες που διαμορφώνουν ή ενδυναμώνουν αυτές τις σκέψεις πρέπει να είναι οι αιτίες τις οποίες οφείλει ο οικονομολόγος να διερευνά. Ο παρών σκοπός μας λοιπόν είναι να εντοπίσουμε εκείνες τις συνθήκες που δρουν στο μυαλό με βεβαιότητα και ακρίβεια, κατά την ανταλλαγή των εμπορευμάτων της κατηγορίας υπό την παρατήρησή μας.)	
7	Ο ελάσσων ρόλος της εργασίας στον καθορισμό της αξίας έτσι όπως αυτή υποστασιοπο ιείται κατά τη συναλλαγή	...what really acts upon the minds of two capitalists in exchanging their respective goods, is not the labour (Ιδία μετάφραση: αυτό που πραγματικά ενεργεί στο μυαλό των δύο καπιταλιστών κατά την ανταλλαγή των αντίστοιχων αγαθών τους, δεν είναι η εργασία)...	201
8	Αδυναμία εύρεσης μίας μόνης αιτίας αξίας κατά τον καθορισμό αυτής στη συναλλαγή	It would be an extraordinary phenomenon, indeed, if, in the interchange of commodities, the minds of men should be influenced by one exclusive consideration (Ιδία μετάφραση: Θα ήταν ένα εξαιρετικό φαινόμενο, αν πράγματι, κατά την ανταλλαγή αγαθών, τα μυαλά των ανθρώπων έτειναν να επηρεάζονται από αποκλειστικά και μόνο μία σκέψη)...	206

9	Ανίχνευση σε επίπεδο νοητικής λειτουργίας του ρόλου του χρόνου ως αιτίας αξίας	The alleged absurdity, however, will disappear, if we recur for a moment to the mental operation implied in every creation of value. The time necessary to produce a commodity, may, equally with the requisite quantity of labour, be a consideration which influences the mind in the interchange of useful or agreeable articles... On the part of the capitalist, who produces and prepares these articles, the time required for the purpose is evidently a consideration which acts upon his mind. (Ιδία μετάφραση: Ο φερόμενος παραλογισμός, όμως, θα εξαφανιστεί, αν επαναλάβουμε για μια στιγμή τη νοητική λειτουργία που εμπεριέχεται σε κάθε δημιουργία αξίας. Ο χρόνος που είναι απαραίτητος για την παραγωγή ενός αγαθού μπορεί, εξίσου με την απαιτούμενη ποσότητα εργασίας, να είναι μια σκέψη που επηρεάζει το μυαλό κατά την ανταλλαγή χρήσιμων ή ευχάριστων αγαθών... Από την πλευρά του καπιταλιστή, ο οποίος παράγει και προετοιμάζει αυτά τα αγαθά, ο χρόνος που απαιτείται για το σκοπό αυτό είναι προφανώς μια σκέψη που επενεργεί στο μυαλό του.)	217 - 218
10	Η συναλλαγή ως αποτέλεσμα στάθμισης πολλαπλών παραγόντων- αιτιών αξίας	They overlook the variety of considerations operating on the mind in the interchange of commodities. (Ιδία μετάφραση: Παραβλέπουν την ποικιλία των παραγόντων που λειτουργούν στο μυαλό κατά την ανταλλαγή των βασικών προϊόντων.)	231

Πηγή: Critical Dissertation, ίδια επεξεργασία

Όπως μπορούμε να παρατηρήσουμε, οι αναφορές στη νόηση επικεντρώνονται κυρίως στην αρχή (πρώτο κεφάλαιο) και στο τέλος (ενδέκατο και τελευταίο κεφάλαιο) του έργου. Ο Bailey μας εισάγει στην ανάλυση του περί αξίας με τρόπο που κατευθύνει απευθείας στη νοητική φύση της ίδιας της επιστήμης -πλαισίου, δηλαδή της Πολιτικής

Οικονομίας. Επισημαίνει αυτή τη διάσταση των φαινομένων που πραγματεύεται και στην κατακλείδα της κριτικής του διατριβής: Ο μεγάλος όγκος των αναφορών που επικεντρώνονται στο τελευταίο κεφάλαιο, αφορούν στην αποδιδόμενη έμφαση στη νοητική φύση των αιτιών αξίας. Αυτό συμβαίνει σε βαθμό που οι αιτίες αξίας μπορούν να διακριθούν σε έμμεσες και άμεσες, εννοώντας στην πρώτη περίπτωση τις εξωτερικές συνθήκες και περιστάσεις και στην δεύτερη περίπτωση την εσωτερική υποστασιοποίηση τους (βλ.σχετικά το έκτο παρατιθέμενο απόσπασμα).

Το τρίτο κατά σειρά ανωτέρω παρατιθέμενο απόσπασμα του πίνακα , σκιαγραφεί τη λειτουργία της βούλησης σε σχέση με το περιγραφέν πλαίσιο, καθώς περιέχει μία κύρια και γνήσια αναφορά στη βούληση. Κρίνεται σκόπιμη η επαναπαράθεσή του με μία διαφορετική συγκεκριμενική εστίαση που αναδεικνύει τη σημασία της σύνδεσης των νοητικών αναφορών μεταξύ του πρώτου και του ενδέκατου και τελευταίου κεφαλαίου του *Critical Dissertation*:

«...It was explained in the first chapter, that value, although spoken of as a quality adhering to external objects, or as a relation between them, implies a feeling or state of mind, which manifests itself in the determination of the will. (ιδία μετάφραση: Εξηγήθηκε στο πρώτο κεφάλαιο ότι η αξία, αν και αναφέρεται ως ποιότητα που προσκολλάται σε εξωτερικά αντικείμενα ή ως σχέση μεταξύ τους, συνεπάγεται ένα συναίσθημα ή κατάσταση του νου που εκδηλώνεται στον προσδιορισμό της βούλησης.)....»

(Bailey, *Critical Dissertation*, p.180)

Στο κείμενο αυτό βρίσκεται η πεμπτουσία της φύσης της αξίας ,έτσι όπως την αντιλαμβάνεται ο Bailey και την συναρτά άμεσα με τη βούληση και κατ' επέκταση, όπως θα εξηγηθεί, με τις ντετερμινιστικές του αντιλήψεις²⁰⁰.

Εδώ θα πρέπει να δοθεί έμφαση στην ακριβή διατύπωση του Bailey: Πριν να καταλήξει στη θέση πως η αξία εκφράζεται μέσω του προσδιορισμού της βούλησης, ο φιλόσοφος αντιπαραθέτει-όχι τυχαία- που και πως δεν μπορεί να ανιχνευθεί η φύση της αξίας. Η

---

²⁰⁰ Ο Bailey χαρακτηρίζεται από μία απόρριψη της συσχέτισης ελευθερίας και βούλησης, διατηρώντας τη συμβατότητα ηθικής ευθύνης και ντετερμινισμού. Σύμφωνα με μεταγενέστερους του όρους, συγκλίνει περισσότερο στον στενό συμβατισμό του Clarke(2014) ή στον ημισυμβατισμό του Fischer(2002).

τελευταία λοιπόν δεν μπορεί να αφορά μία φυσική ποιότητα ενός αγαθού (value as a quality adhering to external objects). Λογικό επόμενο αυτής της θέσης, είναι να απορρίπτεται εκ των προτέρων η θέση μίας αξίας που να εστιάζει σε μία ιδιότητα ενός πράγματος οντολογικά ανεξάρτητης της νόησης. Η ποσότητα της εργασίας ή το αναλωθέν κεφάλαιο σε αυτή την περίπτωση εντάσσονται στις αιτίες της αξίας και επ' ουδενί δεν συνιστούν αξία.

Αν η προκείμενη αυτή θέση του Bailey ακολουθεί τη γενικά υποκειμενική θέση του περί αξίας, η αμέσως επόμενη που εστιάζει στην ανταλλακτική αξία (value as a relation between external objects) εν πρώτοις φαίνεται μάλλον παράξενη. Η αξία λοιπόν δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί ως μία σχέση μεταξύ αντικειμένων με υλική υπόσταση. Αυτό προκύπτει γιατί η αξία, όπως αναδύεται μέσα από τη σχέση των αντικειμένων, δεν είναι φύσει σχέση αντικειμένων. Με άλλα λόγια, η ύπαρξη της σχέσης -σε ανταλλακτική βάση- των αντικειμένων είναι ικανή και αναγκαία συνθήκη για την γένεση της αξίας²⁰¹. Συνεπώς η διάκριση της αξίας σε σχετική και μη κρίνεται περιττή εξ ορισμού της έννοιας.

Εντέλει, η κατά Bailey αξία δεν είναι ιδιότητα, ούτε σχέση, παρά το γεγονός πως οι ιδιότητες των αγαθών είναι αιτίες αξίας και πως χωρίς την ύπαρξη ανταλλακτικής σχέσης δεν υφίσταται αξία. Όπως προσδιορίζεται ρητά με την προσεκτική διατύπωση του κειμένου, «value... implies a feeling or state of mind, which manifests itself in the determination of the will».

Σε αυτό το νευραλγικής σημασίας σημείο της σύνδεσης της αξίας με τον προσδιορισμό της βούλησης, θα πρέπει να αντλήσουμε ερμηνευτικά από το σύνολο της προηγηθείσας ανάλυσης για τη θέση της βούλησης στη μπεϊλιανή νοητική φιλοσοφία. Εύκολα μπορούμε να διαπιστώσουμε σε αυτή την περίπτωση πως η βούληση βρίσκεται στην απόληξη μίας αλυσίδας νοητικών διεργασιών και υπολογισμών που αφορούν στη διαμόρφωση μίας νοητικής κατάστασης (state of mind) υπερίσχυσης συγκεκριμένων κινήτρων. Η Πολιτική Οικονομία, η οποία όπως παρουσιάστηκε καταλαμβάνει ιδιαίτερο παραδειγματικό ρόλο, έχει ως σκοπό να μελετήσει τη διαμόρφωση των

---

²⁰¹ Βλ. και τη σχετιζόμενη αναφορά του πρώτου κεφαλαίου του *Critical Dissertation* (p.2): «...It is only when objects are considered together as subjects of preference or exchange, that the specific feeling of value can arise. (ιδία μετάφραση: Μόνο όταν τα αντικείμενα θεωρούνται από κοινού ως υποκείμενα προτίμησης ή ανταλλαγής, μπορεί να προκύψει το συγκεκριμένο αίσθημα της αξίας.) ...»

κινήτρων αυτών μέσω της *a posteriori* παρατήρησης της εξωτερικά εκφρασμένης βούλησης.

Η βούληση λοιπόν και στην περίπτωση του αντικειμένου ανάλυσης του *Critical Dissertation*, είναι δέσμια της σκοπούμενης απόδοσης αξίας για την πραγματοποίηση μίας συναλλαγής. Αν έχουμε εξωτερική έκφραση της βούλησης, τότε αυτό σημαίνει πραγματοποίηση συναλλαγής και μετουσίωση της αξίας σε διαμορφούμενη τιμή.

Συνοψίζοντας, η αξία ως νοητική σύλληψη απορρέει από το αίσθημα δυνητικής υλοποίησης μίας ανταλλαγής αγαθών και βασίζεται στον υπολογισμό εξωτερικών συνθηκών και περιστάσεων υπό την διαρκή (διαταρακτική) επίδραση των ανθρώπινων παθών. Η βούληση δεν είναι τίποτα άλλο παρά ο διακόπτης εκείνος που ενεργοποιούμενος μεταφέρει στον υλικό κόσμο το αποτέλεσμα των εσωτερικών νοητικών διεργασιών. Στην περίπτωση της αξίας, η βούληση εκφράζεται με την υλοποίηση ή μη συναλλαγής. Ο Bailey δεν αφήνει περιθώρια βαθμίδων ή ποιοτικών διακρίσεων βούλησης. Επιπρόσθετα, η βούληση δεν εμπεριέχει στην ουσία της την κατηγορική έννοια του πάθους. Από τη στιγμή που νοητικά η βούληση προσδιορίζεται, η έκφραση της έχει μία δυική απόληξη: Πραγματοποίηση μίας ενέργειας (συναλλαγής εν προκειμένω) ή αποφυγή της.

Από τα ανωτέρω παρατεθέντα, προκύπτουν τέσσερα βασικά συμπεράσματα: Πρώτον, η βούληση κατά Bailey είναι μία μικρή εξαίρεση περιορισμένης-υπό συσταλτική εκδοχή- ελευθερίας σε έναν μηχανισμό-κανόνα εκτεταμένης αναγκαιότητας. Στην περίπτωση της Πολιτικής Οικονομίας αρκεί η *a posteriori* παρατήρηση της εκδηλούμενης συμπεριφοράς για να σκιαγραφηθούν τα μοτίβα εκείνα που τη ρυθμίζουν. Όσον αφορά στο ειδικότερο ζήτημα της αξίας, αρκεί η παρατήρηση των πραγματοποιούμενων συναλλαγών για να καθοριστεί η αξία και οι αιτίες της.

Δεύτερον, η σχετικιστική θεώρηση του Bailey θέλει την αξία να αντανakλάται σταθερά στην εκάστοτε εκφραζόμενη τιμή, χωρίς αναζήτηση εσωτερικής αξίας στα αντικείμενα αλλά με σταθερό προσανατολισμό στη νοητική αναπαράσταση των υλικών ιδιοτήτων ως περιστάσεων που επηρεάζουν τον καθορισμό της. Η υποκειμενική αυτή θεώρηση της αξίας σε συνδυασμό με το γεγονός πως η βούληση ως εκφραστής της αξίας δεν συνδέεται με ένα φάσμα επιλογών, αλλά με την εκδηλούμενη συμπεριφορά, συντείνει σε μία εσωτερική μηχανική με σταθερά εκδηλούμενα αποτελέσματα. Αν η νοητική αίσθηση της αξίας αντανakλάται με σταθερό τρόπο στην τιμή, όπως αυτή διαμορφώνεται στη συναλλαγή, τότε οι συνθήκες που διαμορφώνουν την τελευταία γίνονται το επίκεντρο της ανάλυσης.

Τρίτον, ενώ καθίσταται σαφές πως κύριος εκφραστής της ηθικής ευθύνης είναι τα αναδυόμενα κίνητρα, τα τελευταία εκλαμβάνονται ως ομοιομόρφως επιδρώντα στο νοητικό γίγνεσθαι όσον αφορά στην εκδήλωση των οικονομικών φαινομένων. Αυτό φυσικά έχει να κάνει πάλι με την παρατήρηση της οικονομικής συμπεριφοράς των ανθρώπων που με βάση τα ίδια εξωτερικά ερεθίσματα τείνει να παρουσιάζεται αντιστοίχως ομοιόμορφη. Η βούληση, ως υπηρέτης των κινήτρων, τα αντανακλά εν ολίγοις στην εκδήλωση της ανθρώπινης δράσης.

Τέλος, είναι πολύ σημαντικό να αναφερθεί πως η όλη ανάλυση του Bailey φέρει πρωτομαρτζιναλιστικά χαρακτηριστικά σε διαισθητικό όμως επίπεδο. Η γλώσσα της ανάλυσης και η επιλογή της αντίστιξης στην παρουσίαση των κυρίαρχων σημείων θεώρησης, δείχνει έναν σαφή δισταγμό απομάκρυνσης από τη ρικαρδιανή πεπατημένη. Η κατακλείδα αναφοράς στην εργασία ως κύριας αιτίας αξίας είναι επίσης άλλο ένα στοιχείο το οποίο αναδεικνύει μετ' επίφασης τον δισταγμό αυτό.

Σε κάθε περίπτωση όμως, η έμφαση στον υποκειμενισμό, η συνεχής αναφορά στο σύνολο του έργου του στον σημαίνοντα ρόλο της επαναληψιμότητας στην εκδήλωση των νοητικών φαινομένων -με την Πολιτική Οικονομία να διαλαμβάνει παραδειγματικό ρόλο- αλλά, προπάντων, η παραμετροποίηση της βούλησης στην κατεύθυνση της μηχανιστικής εκδήλωσης των οικονομικών φαινομένων προοιωνίζει μία συστηματική στροφή την πλήρη εκδήλωση της οποίας ανιχνεύουμε με την αντίστοιχη μηχανιστική οπτική του Jevons (βλ. Zouboulakis, 2014, pp.25-34).

5.3. Η βούληση στον James Mill

Όπως παρατηρεί και ο Bianchini (2016), η βούληση δεν παίζει σημαντικό ρόλο στη διαδικασία λήψης αποφάσεων του James Mill καθώς η βουλόμενη πράξη αντιστοιχείται πάντα ως ένα μέσο για την υλοποίηση ενός συγκεκριμένου σκοπού.

Ο James Mill, ακόλουθος του συνειρμισμού (associationism) στη ψυχολογία, βλέπει τις προερχόμενες από τις αισθήσεις (βάσει εξωτερικών ερεθισμάτων) ιδέες των αντικειμένων να συντίθενται ως εικόνες βάσει του νόμου της συνάφειας (contiguity)(βλ.σχετικά Lundin, 1979). Η βούληση λοιπόν δεν είναι τίποτα περισσότερο από μία αίσθηση επιθυμίας που προηγείται της κίνησης (Smith, 1979). Η αναγκαιότητα λοιπόν είναι στη βάση μίας σταθερής μηχανικής του νου²⁰².

Οι κινήσεις και κάθε πράξη συνεπώς είναι απόρροια διαδοχής ιδεών σε νοητικό επίπεδο. Η ιδέα της κίνησης προηγείται της κίνησης αυτής καθεαυτής. Η ίδια η ιδέα της κίνησης με τη σειρά της δημιουργείται με αφορμή τη χρονική σύνδεση της με ένα γεγονός ή με βάση την ομοιότητα της με προεγγεγραμμένες στη μνήμη του εγκεφάλου αντίστοιχες κινήσεις . Ο άνθρωπος ως δρων ακολουθεί ένα αδιάκοπο συνεχές αλληλουχιών ως προς την αιτία εκδήλωσης φαινομένων.

Ο νους λοιπόν κατά τον Mill αποτελεί μηχανή που εργάζεται σαν παθητικός δέκτης εξωτερικών ερεθισμάτων που μεταφράζει το περιεχόμενο τους σε ιδέες-εικόνες. Παρά την παθητική του αυτή λειτουργία, ο νους μπορεί να λειτουργήσει με ελεύθερη βούληση, καθορίζοντας τις εσωτερικές ενέργειες που ακολουθούν τα ερεθίσματα (Maas, 2005,157-158)

Αν περάσουμε στην εξέταση της βούλησης του Mill στην οικονομική του εργογραφία, συναντάμε δύο συνδεδεμένες νοηματικά, ενδιαφέρουσες αναφορές από το *Elements of Political Economy* του 1821:

«...Two things are necessary to constitute a demand. There are, 1st, a wish for the commodity; 2dly, an equivalent to give for it. A demand means the will to purchase, and the means of purchasing. If either is wanting, the purchase does not take place. An equivalent is the necessary foundation of all demand. It is in

---

²⁰² Όπως περιγράφει ο Lundin(1979), η νοητική αυτή μηχανική του Mill εξηγεί και τη σύνθεση της ιδέας ενός αντικειμένου ως μία εικόνα απαρτιζόμενη από επιμέρους εικόνες των υλικών που συνθέτουν το αντικείμενο.

vain that a man wishes for commodities, if he has nothing to give for them. The equivalent which a man brings is the instrument of demand. The extent of his demand is measured by the extent of his equivalent. The demand and the equivalent are convertible terms, and the one may be substituted for the other. The equivalent may be called the demand, and the demand the equivalent.

We have already seen, that every man, who produces, has a wish for other commodities, than those which he has produced, to the extent of all that he brings to market. And it is evident, that whatever a man has produced, and does not wish to keep for his own consumption, is a stock which he may give in exchange for other commodities. His will, therefore, to purchase, and his means of purchasing, in other words, his demand, is exactly equal to the amount of what he has produced and does not mean to consume...» (Mill, *EPE*, p.95/ Ch.IV, S.III)

Στην Ελληνική το παραπάνω απόσπασμα έχει ως εξής (ιδία μετάφραση):

«...Δύο πράγματα είναι απαραίτητα για να συσταθεί μια ζήτηση. Υπάρχουν, 1^{ον} , μια επιθυμία για το εμπόρευμα. 2^{ον} ένα ισοδύναμο να δοθεί για την απόκτησή του. Η ζήτηση σημαίνει τη βούληση αγοράς και τα μέσα αγοράς. Εάν κάποιο από τα δύο λείπει, η συναλλαγή δεν πραγματοποιείται. Ένα ισοδύναμο είναι το απαραίτητο θεμέλιο κάθε ζήτησης. Είναι μάταιο να επιθυμεί κάποιος την απόκτηση εμπορευματικών αγαθών, αν δεν έχει τίποτα να δώσει για αυτά. Το ισοδύναμο που φέρνει ο άνθρωπος είναι το μέσο της ζήτησης. Η έκταση της ζήτησής του μετράται από την έκταση του ισοδύναμου του. Η ζήτηση και το ισοδύναμο είναι μετατρέψιμοι όροι και ο ένας μπορεί να αντικατασταθεί από τον άλλο. Το ισοδύναμο μπορεί να ονομάζεται ζήτηση, και το αντίστροφο.

Έχουμε ήδη διαπιστώσει ότι κάθε άνθρωπος που παράγει, θέλει και άλλα προϊόντα από αυτά που έχει παράξει, σε έκταση ίση με όλα εκείνα που προσκομίζει στην αγορά. Και είναι προφανές πως ό, τι ένας άνθρωπος έχει παραγάγει και δεν επιθυμεί να κρατήσει για δική του κατανάλωση, είναι ένα απόθεμα που μπορεί να δώσει σε αντάλλαγμα για άλλα προϊόντα. Επομένως, η βούλησή του να αγοράσει και το μέσο αγοράς του, με άλλα λόγια, η ζήτησή

του, είναι ακριβώς ίση με την ποσότητα που έχει παράξει και δεν σκοπεύει να καταναλώσει...»

Μέσω της προηγούμενης ανάλυσης είναι σαφές πως η βούληση ταυτίζεται εδώ με την επιθυμία για ανάληψη συγκεκριμένης δράσης με σκοπό τη συναλλαγή. Ο Mill λοιπόν σε αυτό το απόσπασμα θέτει τις δύο προϋποθέσεις των ανθρώπινων συναλλαγών, προϋποθέσεις που βρίσκονται πίσω από κάθε κινητοποίηση των δυνάμεων της προσφοράς και της ζήτησης. Αυτές είναι: Η πλεονάζουσα ατομική παραγωγή που δεν προορίζεται για κατανάλωση και η εκπεφρασμένη βούληση απόκτησης άλλων αγαθών. Η ατομική καμπύλη ζήτησης για άλλα αγαθά συνάγεται από την ύπαρξη της πλεονάζουσας ατομικής παραγωγής και αντιστοιχεί σε αξία με αυτή.

Ο Marx στα Παρισινά του Χειρόγραφα, χρησιμοποιεί το γνωστό αυτό απόσπασμα του Mill για να ασκήσει κριτική στην ατομική βάση της παραγωγής στο καπιταλιστικό σύστημα αντιπαραβάλλοντάς την με την ουσία της κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγής.:

«...As a man you have, of course, a human relation to my product: you have need of my product. Hence it exists for you as an object of your desire and your will. But your need, your desire, your will, are powerless as regards my product. (ιδία μετάφραση: Ως άνθρωπος, φυσικά, έχετε μια ανθρώπινη σχέση με το προϊόν μου: χρειάζεστε το προϊόν μου. Ως εκ τούτου, υπάρχει για σας ως αντικείμενο της επιθυμίας σας και της βούλησής σας. Αλλά η ανάγκη σας, η επιθυμία σας, η βούλησή σας, είναι για το προϊόν μου αδύναμοι παράγοντες.)»

(Marx, *Comments*, p.18)

Σύμφωνα με τον Marx, το αμοιβαία αποκλειόμενο δικαίωμα ιδιοκτησίας πάνω στα προς συναλλαγή αγαθά κάνει την συναλλακτική σχέση, σχέση αγαθών σε υλιστική βάση που απαξιώνει την ανθρώπινη προσωπικότητα.

Πιο συγκεκριμένα, ο Marx θεωρεί πως η ατομική ιδιοκτησία ως εχέγγυο της παραγωγής συνιστά και αυτοσκοπό της. Σε μία μη συναλλακτική κοινωνία, η παραγωγή έχει ως αποκλειστικό σκοπό την κάλυψη αναγκών, κατά συνέπεια το ύψος της παραγωγής αντικατοπτρίζει ευθέως το μέγεθος των αναγκών. Η παραγωγή χάριν συναλλαγής αλλοιώνει τη φύση της παραγωγής καθώς αυτή γίνεται μέσο διεκδίκησης

άλλων αγαθών. Η διεκδίκηση αυτή φέρει έναν ανταγωνισμό που δεν αντικατοπτρίζει κατά Marx την ανθρώπινη βούληση για απόκτηση αγαθών *per se* αλλά έναν αγώνα για επιβίωση. Συνεπώς, η συναλλαγή δεν επιφέρει ανθρώπινες σχέσεις ουσίας αλλά σχέσεις αντικειμένων στα οποία οι άνθρωποι καθίστανται δέσμιοι (ibid., p.19)

Κατά συνέπεια, ο Marx καταλήγει στο συμπέρασμα πως η πλεονάζουσα παραγωγή που δεν προορίζεται για κατανάλωση είναι η βάση για την ανθρώπινη χειραγώγηση και αλλοτρίωση κάτι που μπορεί να αποφευχθεί μόνο μέσω του κοινωνικού προγραμματισμού της παραγωγής.

Ο Marx χρησιμοποιεί λοιπόν τον Mill για να πλήξει μέσω της ανάλυσης της συναλλαγής τη βάση της ατομικής ιδιοκτησίας της παραγωγής με επιχειρήματα που δεν είναι κατά κύριο λόγο οικονομικά αλλά ηθικής φύσης: Η ουσία της επίθεσης στην ατομική ιδιοκτησία παραγωγής έγκειται στη σταδιακή σύνδεση της τελευταίας με την απώλεια της ανθρώπινης ελευθερίας. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να τονιστεί πως η βούληση κατά Mill θεωρείτο ντετερμινιστικός μηχανισμός και η χρήση του ως τέτοιος διευκολύνει την ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας εκ μέρους του Marx. Κατά συνέπεια, η σύνδεση μεταξύ ανάγκης, επιθυμίας και βούλησης όπως παρατίθεται στο πρώτο απόσπασμα αντικατοπτρίζει το μηχανισμό παραγωγής νοητικών φαινομένων κατά Mill.

Ο Mill σε κάθε περίπτωση όμως όπως είδαμε δεν απέκλειε την ύπαρξη της ελεύθερης βούλησης παράλληλα με την ύπαρξη του όντως ντετερμινιστικού νοητικού του μηχανισμού. Επιπρόσθετα, αξιοπρόσεκτο είναι ένα επιπλέον στοιχείο. Η γλωσσική χρήση του *volition* ως σημαίνοντος ενός ψυχολογικού μηχανισμού βούλησης αρχίζει να αποκτά στα μέσα του 19^{ου} αιώνα μία συστηματική διαφοροποίηση σημαινομένου σε σχέση με το *will*. Το *volition* συνδέεται περισσότερο με την παρόρμηση ενώ το *will* με την επιλογή. Συνεπώς ο Mill δεν φέρεται να συμμερίζεται την ανησυχία του Marx αναφορικά με το σχολιαζόμενο απόσπασμα θεωρώντας το *will* ως προτίμηση που θα μπορούσε να στραφεί σαφώς σε άλλη κατεύθυνση ακυρώνοντας τη συναλλαγή κι ενσαρκώνοντας μία επιλογή. Παρ'όλα αυτά, η ρητορική του Marx ακολουθεί μία δική της κατεύθυνση η οποία βρίσκει απλά αφορμή από τις σημειώσεις πάνω στον Mill. Το ενδιαφέρον στοιχείο είναι πως η κατεύθυνση αυτή εδράζεται σε μία αίσθηση που ήταν διάχυτη για τον James Mill από τους συγχρόνους του: Την αίσθηση πως ήταν ακόλουθος μίας φιλοσοφικής οδού ακραιφνούς αναγκαιότητας παρά τη συμβατιστική του προοπτική (βλ. Maas, 2005, p.158)

5.4. Η βούληση στον John Stuart Mill

Ο John Stuart Mill, στη *Λογική* του και πιο συγκεκριμένα, στο κεφάλαιο με τίτλο *Of Liberty and Necessity*, αναπτύσσει την ξεκάθαρα συμβατιστική του θέση περιγράφοντας εξ αρχής τα σαφή θεμέλια αναγκαιότητας του φιλοσοφικού συστήματός του:

“...The affirmative opinion is commonly called the doctrine of Necessity, as asserting human volitions and actions to be necessary and inevitable. The negative maintains that the will is not determined, like other phenomena, by antecedents, but determines itself ; that our volitions are not, properly speaking, the effects of causes, or at least have no causes which they uniformly and implicitly obey. I have already made it sufficiently apparent that the former of these opinions is that which I consider the true one. (ιδία μετάφραση: Η καταφατική γνώμη ονομάζεται συνήθως το δόγμα της Αναγκαιότητας, καθώς υποστηρίζει ότι οι ανθρώπινες βουλήσεις και ενέργειες είναι αναγκαίες και αναπόφευκτες. Η αρνητική αντίστοιχη υποστηρίζει ότι η βούληση δεν καθορίζεται, όπως άλλα φαινόμενα, από προγενέστερα γεγονότα, αλλά καθορίζεται από μόνη της· ότι οι βουλήσεις μας δεν είναι, ορθά μιλώντας, οι συνέπειες αιτιών ή τουλάχιστον δεν έχουν αιτίες τις οποίες υπακούουν ομοιόμορφα και σιωπηρά. Έχω ήδη καταστήσει αρκετά φανερό ότι η πρώτη από αυτές τις απόψεις είναι αυτή που θεωρώ αληθινή.)...”

(Mill, J.S., *Logic*, pp. 581-585/ Book 6, ch.2, §1)

Κατά συνέπεια ο J.S.Mill πραγματεύεται τη βούληση ως φαινόμενο που πειθαρχεί στην αναγκαιότητα του ντετερμινιστικού προσδιορισμού της πράξης. Εν γένει στο κεφάλαιο αυτό, ο Mill τίθεται αντίθετος στην έννοια της αναγκαιότητας (ibid., p.583) χωρίς να απομακρύνεται στην ουσία από αυτή, ανεξαρτήτως ορολογικής διευθέτησης. Η ηθική ελευθερία παρ'όλα αυτά διαδραματίζει παράλληλα σημαίνοντα ρόλο καθώς ο άνθρωπος διαθέτει τη δυνατότητα να καλλιεργήσει τον χαρακτήρα του κατά τέτοιον τρόπο που να μην πειθαναγκάζεται στις εκδηλώσεις της βούλησης (ibid., pp.584-585). Γενικότερα, ο Mill, παρά το γεγονός πως ακολουθεί τον συνειρμισμό όπως κι ο πατέρας του, αποδίδει έναν ενεργητικότερο ρόλο στον νου καθώς ο τελευταίος, πέρα από την αντανakλαστική σχέση στοιχείων που δέχεται από το εξωτερικό περιβάλλον, έχει τη

δυνατότητα πλέον(σε σχέση με τον πατέρα Mill όπου λειτουργεί μάλλον σαν διακόπτης) να επαναπλάσει τα στοιχεία αυτά (βλ. Lundin, 1979, p.52) . Εξερχόμενος της δίνης του επιθυμητικού στοιχείου ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να διαμορφώσει εκ νέου έναν άλλον ντετερμινισμό με βάση στοιχεία χαρακτήρα που προσιδιάζουν στην αυτοκυριαρχία και τον έλεγχο.

Σε κάθε περίπτωση όμως και δεδομένων ανά χρονική στιγμή διαμορφωθέντων στοιχείων χαρακτήρα η βούληση πειθαρχεί στην αναγκαιότητα της σκοπούμενης πράξης. Το απόσπασμα που ακολουθεί από το *Unsettled Questions of Political Economy* αντικατοπτρίζει τη θέση αυτή:

“...With respect to the definition in question, if definition it can be called which is not found in any set form of words, but left to be arrived at by a process of abstraction from a hundred current modes of speaking on the subject; it seems liable to the conclusive objection, that it confounds the essentially distinct, though closely connected, ideas of *science* and *art*. These two ideas differ from one another as the understanding differs from the will, or as the indicative mood in grammar differs from the imperative. The one deals in facts, the other in precepts. Science is a collection of *truths*; art a body of *rules*, or directions for conduct. (ιδία μετάφραση: Όσον αφορά τον εξεταζόμενο ορισμό, αν μπορεί να κληθεί ορισμός κάτι που δεν απαντάται σε κάποια καθορισμένη μορφή λέξεων, αλλά αφήνεται για να προσεγγιστεί μέσα από μια διαδικασία αφαίρεσης από εκατό τρέχοντες τρόπους ομιλίας επί του θέματος φαίνεται ότι είναι υπεύθυνος για την καταληκτική αντίρρηση, ότι συγχέει τις ουσιαστικά διακριτές, αν και στενά συνδεδεμένες, ιδέες της επιστήμης και της τέχνης. Αυτές οι δύο ιδέες διαφέρουν η μία από την άλλη, καθώς η κατανόηση διαφέρει από τη βούληση, ή καθώς η οριστική έγκλιση στη γραμματική διαφέρει από την προστακτική. Η μία ασχολείται με τα γεγονότα, η άλλη με τις αρχές. Η επιστήμη είναι μια συλλογή από αλήθειες· η τέχνη είναι ένα σύνολο κανόνων ή οδηγιών συμπεριφοράς.) ..”

(Mill, J.S., *Questions*, pp.88-89)

Η βούληση λοιπόν συνδέεται με την προσταγή (με την προστακτική γραμματικά), κι όπως η προσταγή έχει σαφές περιεχόμενο και κατεύθυνση, έτσι και η βούληση είναι σταθερά προσανατολισμένη και συνδεδεμένη με την πράξη. Άλλη αναλογία που υπεισέρχεται εδώ και είναι κορυφαίας σημασίας, είναι η αναλογία τέχνης-βούλησης.

Η βούληση κατά συνέπεια δεν συσχετίζεται με την κατανόηση και τον ορισμό που κατατάσσονται έτσι στη χωρία της επιστήμης. Η βούληση ανάγεται σε ένα εκτελεστικό μηχανισμό που αποβλέπει πάντα σε έναν σκοπό. Τον σκοπό όμως και τη φύση του τον διακρίνουμε μέσω της κατανόησης καθώς η βούληση δίνει μόνο την κατεύθυνση υλοποίησης.

Η σύνδεση σκοπού και βούλησης καθίσταται εμφανής και στο επόμενο παρατιθέμενο απόσπασμα από το *Principles Of Political Economy* αυτή τη φορά:

“...The distinction, then, between Capital and Not-capital, does not lie in the kind of commodities, but in the mind of the capitalist—in his **will** to employ them for one purpose rather than another. (ιδία μετάφραση: Η διάκριση, τότε, ανάμεσα σε κεφάλαιο και το μη-κεφάλαιο, δεν βρίσκεται στο είδος των εμπορευμάτων, αλλά στο μυαλό του καπιταλιστή- στη βούλησή του να τα χρησιμοποιήσει για έναν σκοπό παρά για κάποιον άλλο.)...”

(Mill, J.S., *Principles*, p.78)

Η κύρια και γνήσια αναφορά στη βούληση εδώ αποσκοπεί στο να εισάγει τη διάκριση κεφαλαιουχικών και μη κεφαλαιουχικών αγαθών στη βάση μιας αναλογίας: Αυτής της σκοπούμενης χρήσης των αγαθών. Η βούληση χρήσης τους για παραγωγικούς σκοπούς προφανώς τα κατατάσσει στα κεφαλαιουχικά αγαθά με τη βούληση να αποτελεί τον ενδιάμεσο κρίκο της σχετικής κατάταξης.

5.5. Η βούληση στο λυκόφως του πρώιμου επιστημονικού σταδίου της Οικονομικής

Η βούληση κατά το πέραςμα του 19^{ου} αιώνα υπήρξε έννοια που, μέσα στο πλαίσιο της Οικονομικής, απέκτησε μάλλον περιορισμένο, προσκολλημένο στη δράση ρόλο.

Παρ'όλα αυτά, μέσα από την οικονομική εργογραφία των Jeremy Bentham και Samuel Bailey κατά κύριο λόγο, διασώζονται αρκετά σημεία υποκειμενισμού που συνδέονται με την έννοια, δημιουργώντας μία σύνδεση με μεταγενέστερες εξελίξεις.

Στον Bentham, η βούληση βρίσκεται πίσω από την υποκειμενικής φύσης σύλληψη των παραγωγικών συντελεστών του, ενώ στον Bailey η βούληση συνδέεται με την θέαση της αξίας χωρίς τίποτα το εγγενές.

Στους Mill η βούληση είναι μία δίχως διαβάθμιση, συνδεδεμένη με έναν ισχυρό μηχανισμό αναγκαιότητας αίσθηση ανάδυσης δράσης προς ορισμένη και μοναδική εκάστοτε κατεύθυνση.

Η αίσθηση αυτή της αναγκαιότητας καθορίζεται σε σημαντικό βαθμό από τον ρόλο που επιφυλάσσεται στη βούληση μέσα στο πλαίσιο των προτεραιοτήτων της Οικονομικής εκείνης της εποχής.

Η ανάλυση του έργου του Samuel Bailey υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική σε αυτό το σημείο καθώς ανέδειξε μία μάλλον απρόσμενη πτυχή της βούλησης: Αυτή της μεταφοράς -με ομοιόμορφο και επαναλήψιμο- τρόπο της εσωτερικής φάσης των διεργασιών επιλογής και κινητοποίησης σε τροχιά δράσης, στην εξωτερίκευση της.

Αυτό καταδεικνύει πως όχι μόνο δεν υπήρχε αντίληψη μιας διαβαθμίσιμης δύναμης ή ενέργειας βούλησης, αλλά η βούληση -κατά Bailey- γίνεται αντιληπτή ως μη διαταρακτικός και σταθεροποιητικός παράγοντας στην υπηρεσία της αναγκαιότητας. Με λίγα λόγια ο Bailey θεωρεί πως χωρίς τη δράση της βούλησης, η παρατήρηση της ομοιογενούς συμπεριφοράς των ανθρώπων για τη διατύπωση των οικονομικών νόμων θα ήταν αδύνατη.

Όπως παρατηρεί και ο Mueller(2017),στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, η ροπή της Οικονομικής στην ενσωμάτωση του προτύπου της Φυσικής όπου κυριαρχούσε ο ντετερμινισμός είναι επαρκής εξήγηση για την απεμπόληση της ελευθερίας μέσα στο πλαίσιο διάρθρωσης της γλώσσας των Μαθηματικών ως γλώσσας της φύσης. Η αντίστοιχη πλαισιοθέτηση της βούλησης στην Οικονομική μακριά από τον πυρήνα της ελευθερίας, πεδίο συστηματικής της σύνδεσης, έρχεται προς επίρρωση της ανωτέρω θέσης.

Μία επιπρόσθετη παρατήρηση που έχει τη σημασία της, αφορά την πλήρη πλέον απεμπόληση της μεταφυσικής χρήσης της βούλησης, πράγμα αναμενόμενο καθώς η Οικονομική στον 19^ο αιώνα έχει υπεισέλθει πλέον στη φάση που ο πυρήνας της έχει διαμορφωθεί. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί πως και η στροφή στη χρήση της γλώσσας (η τελευταία αρχίζει να παρουσιάζεται απαγκιστρωμένη από παλαιότερες συμβάσεις ιστορικού τύπου), με τον Bailey να αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, φαίνεται να δημιουργεί το κατάλληλο εκείνο υπόστρωμα για την -όχι πολύ μεταγενέστερη- πλήρη μαθηματοποίηση της Οικονομικής (βλ. σχετικά Zouboulakis, 2014, p.33).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα έρευνα καταδεικνύει τη σημασία της ανάλυσης της έννοιας της βούλησης, ως πεδίου επιστημολογικής προσαρμογής περιεχομένου, ιδιαίτερα χρήσιμου για τη χαρτογράφηση τόσο διεπιστημονικών προσεγγίσεων που φτάνουν μέχρι τα θεμέλια της Οικονομικής όσο και της δυναμικής σχολών σκέψης εντός των ορίων της τελευταίας ως επιστήμης.

Η ερευνητική πορεία της διατριβής διέτρεξε σχεδόν δύο αιώνες με επίκεντρό της την οπτική της βούλησης στην οικονομική εργογραφία φιλοσόφων με διακριτό έργο. Η ακολουθούμενη μεθοδολογία εστίασε στην εύρεση κύριων και γνήσιων, όπως και έμμεσων αναφορών της βούλησης, που περιστρέφονται γύρω από ένα οικονομικό ή φιλοσοφικό συγκεκριμένο με τη χρήση ενός συγκεκριμένου γλωσσικού πλαισίου αναζήτησης. Το πλαίσιο αυτό, το οποίο εδράζεται στη σύνδεση σημαίνοντος και σημαινομένου με αναφορά στο εκάστοτε γλωσσικό σημείο, εισάγει έτσι έναν νέο άξονα ανάλυσης στο πεδίο έρευνας της Ιστορίας Οικονομικής Σκέψης.

Εν γένει, τα αποτελέσματα της αναζήτησης δεν υπήρξαν πολυπληθή εν αντιθέσει με τον όγκο των κειμένων που εξετάστηκαν. Η δυσαναλογία αυτή έχει σαφή αναλυόμενα επιστημολογικά αίτια και είναι διττή: Κατά την ίδια χρονική περίοδο κάλυψης, η βούληση στον στοχασμό των πρώτων φιλοσόφων Kant, Hegel, Schopenhauer και Nietzsche, αναδεικνύεται σε κυρίαρχη έννοια. Η διαφοροποίηση της εν λόγω πορείας της βούλησης, αρκούντως πηγάζει στην απομάκρυνση των πυρήνων βούλησης μεταξύ των Kant και Smith: Ενώ υπήρξε σύγκλιση σε αρκετά σημεία μεταξύ των δύο φιλοσόφων, ο Kant ενέταξε τη βούληση στον πρωσικό χώρο σε μία ατραπό αυτονομίας εν αντιθέσει με τον Smith ο οποίος έθεσε τη βούληση εντός ενός συστήματος όπου κυριαρχεί η έννοια των ηθικών συναισθημάτων.

Στον 18^ο αιώνα η βούληση λειτουργεί ως δείκτης προσαρμογής σημαινομένων της έννοιας που έχουν μεταφυσικό (κυρίως) και εν γένει φιλοσοφικό χαρακτήρα στο πλαίσιο γένεσης μίας νέας επιστήμης, αυτής της Οικονομικής και της συνεπακόλουθης ανάγκης διαμόρφωσης του σκληρού πυρήνα του προγράμματός²⁰³ της σε λακατοσιανούς όρους.

---

²⁰³ Για την σχετική έννοια και τη διεξόδυσή της στην Οικονομική, βλ Ζουμπουλάκης (2007, σελ.109-112).

Κατά συνέπεια, ο Hume κάνει πλήρη διάκριση της χρήσης της έννοιας στο οικονομικό της συγκείμενο σε σχέση με το αντίστοιχο φιλοσοφικό. Στο πρώτο, η βούληση είναι απύσχα, εξυπηρετώντας την αυτοματοποιημένη μηχανική των μεταβολών εξηγητικού χαρακτήρα. Ο Smith θα ακολουθήσει την ίδια πορεία, αφού προηγουμένως θέσει τη βούληση ως τμήμα του συστήματος των ηθικών περιορισμών με κυρίως μεταφυσικά χαρακτηριστικά που αργότερα, με τις επανεκδόσεις του *Theory of Moral Sentiments* θα περιορίσει.

Η βούληση στον 18^ο αιώνα υποχωρεί σταδιακά όσον αφορά στην οικονομική της χρήση. Στον 19^ο αιώνα η βούληση έχει υπεισέλθει πλέον σε μία φάση πλήρους ενσωμάτωσής της σε ένα πεδίο αναγκαιότητας που η Οικονομική έχει εγκαθιδρύσει στον πυρήνα του επιστημονικού της προγράμματος. Κατά συνέπεια, η βούληση εμφανίζεται να είναι ομοιόμορφα, λογικά και με συγκεκριμένη και μοναδική κατεύθυνση συνδεδεμένη με την εκάστοτε εκφραζόμενη δια της πράξης οικονομική συμπεριφορά. Στον Bentham λειτουργεί ως εκδηλωθείσα στην οικονομική πράξη επιθυμία. Σύμφωνα δε με τον Samuel Bailey λειτουργεί ως αντιδιαταρακτικός θα λέγαμε παράγοντας προσδένοντας τα κίνητρα, τις προτιμήσεις και την τελική επιλογή στην οδό της πράξης κατά μοναδικό –και πέρα από όποια διάσταση ελεύθερης βούλησης- τρόπο.

Ο Samuel Bailey αποτελεί την πλέον ενδιαφέρουσα περίπτωση ως προς τη σύνδεση βούλησης και Πολιτικής Οικονομίας, καθώς θέτει την πρώτη στην ανάλυση του περί αξίας· πιο συγκεκριμένα, η βούληση στον Samuel Bailey αποτελεί το πλέον σταθεροποιητικό τμήμα του μηχανισμού της νόησης που καθορίζει την αξία και τις αιτίες της. Είναι σαφές λοιπόν, πως η βούληση κατά Bailey είναι απαραίτητη για την ομοιόμορφη έκφραση των παρατηρούμενων προτιμήσεων και κατά συνέπεια αποτελεί θεμέλιο της ίδιας της Πολιτικής Οικονομίας.

Επιπρόσθετα, ο Samuel Bailey αποτελεί μέσω του υποκειμενισμού που εκφέρεται και στην ανάλυση της βούλησης, εκφραστή σε πρώιμο στάδιο πρωτομαρτζίναλιστικών τάσεων που θα βρουν την πλήρη έκφραση τους στη μεταγενέστερη εργογραφία του Jevons (βλ.σχετικά Zouboulakis, 2014, pp.25-34).

Στην περίπτωση των Mill (πατέρα-James και υιού-John Stuart), η βούληση είναι μία αδιαβάθμητη αίσθηση ανάδυσης δράσης προς ορισμένη και μοναδική εκάστοτε κατεύθυνση, δέσμια της αναγκαιότητας των κινήτρων που κατισχύουν.

Οι περιπτώσεις των οικονομολόγων και φιλοσόφων που εξετάστηκαν έχουν μία κοινή επωδό: Αντιμετωπίζουν από κριτικά έως εχθρικά την έννοια της ελεύθερης βούλησης

και δέχονται την συμβατότητα ηθικής ευθύνης (ή και ελεύθερης βούλησης στην περίπτωση που δεν απορρίπτουν την ιδέα της έννοιας) και ντετερμινισμού. Εν τέλει, η βούληση στην ελεύθερή της εκδοχή αποτελεί μία ψευδαίσθηση στην οικονομική των δύο πρώτων αιώνων της διαδρομής της. Η έννοια επίσης δεν είναι διαβαθμίσιμη, ούτε παρουσιάζει χαρακτηριστικά βουλευτικής δύναμης ή ενέργειας (εν αντιθέσει με άλλες έννοιες, όπως η αξία κατά Bailey). Σε κάθε περίπτωση, η λειτουργία της βούλησης δίχως περιθώρια αυτονόμησής της μέσα στον οικονομικό λόγο (ασχέτως διαλαμβάνουσας σημασίας) είναι ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά παραδείγματα επίδρασης ενός ηγεμονικού προτύπου επιστήμης, όπως αυτό της Φυσικής.

Παρ' όλα αυτά, η έννοια επιβίωσε μέσα σε ένα πλαίσιο επανεξέτασης προκείμενων της Οικονομικής υπό μία υποκειμενική οπτική και επανεισήχθη-κυρίως με το σημαίνον του φέροντος την αναγκαιότητα μίας οιονεί παρόρμησης -volition- στην Οικονομική μέσω της τομής του διαλόγου της τελευταίας με τη Συμπεριφορική και την Εξελικτική Ψυχολογία, όπως και την Νευροεπιστήμη.

Ως εκ τούτου, η βούληση αναδεικνύεται σε έναν όρο που ενδεικνύει τόσο την αρχική τάση της Οικονομικής για σαφή καθορισμό των ορίων της όσο και τη μεταγενέστερη διασταλτική δυναμική της στη διαλεκτική της σχέση με άλλες επιστήμες.

Τέλος, η διατριβή διανοίγει πολλαπλές προοπτικές έρευνας: Από τη σύνδεση της Οικονομικής και Θεολογίας μέσω μίας θείας βούλησης (divine will) στη χρήση της από τους Πατέρες της Εκκλησίας (και δη τους Λατίνους) έως τον Σπινόζα και από τον ιδεαλισμό έως μαρξιστικές προσεγγίσεις, η βούληση μπορεί να αποκτήσει χαρακτηριστικά που εύκολα μπορούν να συσχετιστούν άμεσα ή έμμεσα με οικονομικές προεκτάσεις σε ανθρωπολογικό και ηθικό επίπεδο. Εξαιρετικά ενδιαφέρον πεδίο έρευνας είναι δε και η συσχέτιση της βούλησης με τη θεωρία της επιχειρηματικότητας αλλά και τη φιλοσοφία της θεσμικής σχολής της Οικονομικής.

Εν κατακλείδι, η κυρίαρχη πρόκληση αυτής της έρευνας αποτελεί η εισαγωγή του θεωρητικού και εργαλειακού της υποβάθρου στη μελέτη των φιλοσοφικών και ψυχολογικών διαστάσεων της βούλησης μέσα στο πλαίσιο της οικονομικής εργογραφίας του 20^{ου} και 21^{ου} αιώνα, διαμορφώνοντας έτσι ένα συνεχές στη χαρτογράφηση της πορείας της έννοιας μέσα στη διαχρονία της Οικονομικής.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Aijmer, K. (1985), "The semantic development of will", in: Fisiak, J.(ed.), *Historical Semantics, Historical Word Formation*, Berlin ; New York: Mouton Publishers, pp.11-22.
- Ainslie, G. (2001), *Breakdown of will*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ainslie, G. (2011), "Free will' as recursive self-prediction: Does a deterministic mechanism reduce responsibility?", in: Graham, G., & Poland, J.(eds.), *Addiction and Responsibility*, pp. 55–87.
- Ainslie, G. (2012), "Pure hyperbolic discount curves predict 'eyes open' self-control.", *Theory and Decision*, **73**, pp. 3-34.
- Allais, L. (2004) "Kant's One World: Interpreting 'Transcendental Idealism'", *British Journal for the History of Philosophy*, 12:4, pp. 655-684.
- Anderson, L.R. (2017), "Friedrich Nietzsche", in: Zalta, E. (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <https://plato.stanford.edu/archives/sum2017/entries/nietzsche/> [accessed: 3/11/2017]
- Ashraf N., Camerer, C.F., Loewenstein, G. (2005), "Adam Smith, behavioral economist", *The Journal of Economic Perspectives*, **19**, pp. 131–145.
- Atkinson, G. (2004), "Common Ground for Institutional Economics and System Dynamics Modeling.", *System Dynamics Review*, **20**(4), pp. 275–86.
- Atwell, J.E. (1995), *Schopenhauer on the Character of the World: The Metaphysics of Will*, Berkeley: University of California Press.
- Audi, R. (1994), "Volition, Intention, And Responsibility", *University of Pennsylvania Law Review*, **142**, pp.1675-1704.

- Auroux, S. (2005), *Η Φιλοσοφία της Γλώσσας* (μτφρ.: Τραμπούλης, Θ.), Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Ayer, A.J.(2013), “Freedom and Necessity” in Shafer-Landau, R. (ed.), *Ethical theory: an anthology*, Chichester, West Sussex ; Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Bailey, S. (1821), *Essays on the Formation and Publication of Opinions and on other subjects*, Philadelphia: R.W.Pomeroy, 1831.
- Bailey, S. (1823), *Questions in Political Economy, Politics, Morals, Metaphysics, Polite Literature, and other Branches of Knowledge*, London: R. Hunter.
- Bailey, S. (1825), *A Critical Dissertation on the Nature, Measure And Causes Of Value*, London: R.Hunter.
- Bailey, S. (1826), *A Letter to a Political Economist, Occasioned by an Article in the “Westminster Review” on the Subject of Value*, London: R. Hunter.
- Bailey, S. (1829), *Essays on the Pursuit of Truth and on the Progress of Knowledge*, London: Longman, Brown, Green and Longmans, 1844.
- Bailey, S. (1835), *The Rationale of Political Representation*, London: R.Hunter.
- Bailey, S. (1837), *Money and its vicissitudes in value; as they affect national industry and pecuniary contracts: with a postscript join-stock banks*, London: Effingham Wilson, Royal Exchange.
- Bailey, S. (1851), *The Theory of Reasoning*, London: Spottiswoode and Shaw.
- Bailey, S. (1855), *Letters on the Philosophy of the Human Mind (First Series)*, London: Longman, Brown, Green, Longmans, and Roberts.
- Bailey, S. (1858), *Letters on the Philosophy of the Human Mind (Second Series)*, London: Longman, Brown, Green, Longmans, and Roberts.
- Bailey, S. (1863), *Letters on the philosophy of the human mind (3rd series)*, London: Longman, Green, Longman, Roberts and Green.

- Bagchi, A.K. (2014), "Contextual political economy, not Whig Economics", *Cambridge Journal of Economics*, **38**(3), pp.545–562.
- Baloglou, C.P. (2012), "Jeremy Bentham (1748–1832)", in: Backhaus, J. G., (ed.), *Handbook of the History of Economic Thought: Insights on the Founders of Modern Economics*, New York, NY: Springer, pp.279-298.
- Barker C. (2006), "Vagueness", in: Brown, K. (ed.), *Elsevier's Encyclopedia of Language and Linguistics*, pp.294-298.
- Barthes, R. (1967), *Elements of Semiology*, London: Jonathan Cape.
- Barua, A., Gerhard, M., Koßler, M. (eds.) (2013), *Understanding Schopenhauer through the Prism of Indian Culture: Philosophy, Religion and Sanskrit Literature*, Berlin/Boston: Walter de Gruyter.
- Bazerman, M., Malhotra, D. (2012), "Economics Wins, Psychology Loses, and Society Pays.", in: Cremer, D., Zeelenberg, M., Murnighan, J.(eds.), *Social psychology and economics*, New York: Psychology Press, pp.263-280.
- Beahrs, John O. (1991), "Volition, Deception, and the Evolution of Justice." *Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law Online*, **19**, (1), pp. 81–93.
- Bentham, J. (1789), *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Kitchener: Batoche Books, 2000.
- Bentham, J. (1817;1829;1843), *Deontology, Together with A Table of the Springs of Action and Article on Utilitarianism*, Oxford: Clarendon Press, 1983.
- Bentham, J. (1843a), *The Works of Jeremy Bentham, vol. 1 (Principles of Morals and Legislation, Fragment on Government, Civil Code, Penal Law)*(ed.: Bowring J.), Indianapolis: Liberty Fund, 2011.
- Bentham, J. (1843b), *The Works of Jeremy Bentham, vol. 8 (Chrestomathia, Essays on Logic and Grammar, Tracts on Poor Laws, Tracts on Spanish Affairs)*(ed.: Bowring J.), Indianapolis: Liberty Fund, 2011.

- Berger, S. (2009), "Introduction", in: Berger, S., *The Foundations of Non-Equilibrium Economics: The Principle of Circular and Cumulative Causation*, Routledge Advances in Heterodox Economics. London ; New York: Routledge.
- Berlin, B. & Kay, P. (1969), *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*, Stanford, Calif : CSLI Publications, 2000.
- Bianchini, V. (2016), "James Mill on Intemperance and Individual Preferences", *Journal of the History of Economic Thought*, **38**(01), pp. 21–40.
- Binfield, C., Martin, D., Childs, R., Harper, R., Hey, D. and Tweedale, G. (eds.) (1843), *A History of the City of Sheffield*, (Volume I: Politics), Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Blair, M. (2011), "An Economic Perspective on the Notion of 'Human Capital'", in: *The Oxford Handbook of Human Capital* (eds.: Burton-Jones, A. and Spender, J.-C.), Oxford: Oxford University Press, pp. 49–70
- Blaug, M. (1962), *Economic Theory in Retrospect (1st Edition)*, New York: Cambridge University Press.
- Blaug, M. (1962), *Economic Theory in Retrospect (5th Edition)*, New York: Cambridge University Press, 1997.
- Blaug, M.(1990), "On the Historiography of Economics", *Journal of the History of Economic Thought*, **12**(1), pp.27–37.
- Blaug, M.(2001), "No History of Ideas, Please, We're Economists", *The Journal of Economic Perspectives*, **15**(1), pp.145-164.
- Blaug, M.(2003), "Rational vs historical reconstruction - a counter-note on Signorino's note on Blaug", *The European Journal of the History of Economic Thought*, *Taylor & Francis Journals*, **10**(4), pp. 607-608.
- Boesiger, E. (1974), "Evolutionary Theories after Lamarck and Darwin", in: Ayala, F. J., and Dobzhansky T., (eds.), *Studies in the Philosophy of Biology*, London: Macmillan Education UK.

- Bordo M.D., Haubrich J.G., (2010), “Credit crises, money and contractions: An historical view”, *Journal of Monetary Economics*, **57** (1) 1–18.
- Bowley, M. (1962), “Samuel Bailey and the Classical Theory of Value by R. M. Rauner [book review]”, *Economica*, **29**(114), pp. 210–211.
- Brass, M., Lynn, M.T., Demanet, J., and Rigoni, D. (2013), “Imaging Volition: What the Brain Can Tell Us about the Will.”, *Experimental Brain Research*, **229**(3), pp.301-312.
- Bratman, M. (1994), “Moore on Intention and Volition”, *University of Pennsylvania Law Review*, **142**, pp.1705-1718.
- Bréal, M. (1896), *Essai de semantique*. English translation by Heinemann, W. (1900), *Semantics, studies in the science of meaning*, NewYork: Holt.
- Bricke, J.(1985), «Locke, Hume and the Nature of Volitions», *Hume Studies*, 10th Anniversary Issue, pp.15 – 51.
- Bromley, D.W. (2004), “Reconsidering Environmental Policy: Prescriptive Consequentialism and Volitional Pragmatism.”, *Environmental and Resource Economics*, **28**(1), pp.73–99.
- Bromley, D.W. (2005), “The Poverty of Sustainability: Rescuing Economics from Platitudes”, *Agricultural Economics*, **32**(1), pp. 201–210.
- Bromley, D.W. (2008), “Volitional Pragmatism.” *Ecological Economics*, **68**(1-2), pp.1–13.
- Bruni, L. and Porta, P. L. (2007), *Handbook on the Economics of Happiness*, Cheltenham (UK) and Northampton (MA, USA): Edward Elgar.
- Brunon-Ernst, A. (2012), *Utilitarian Biopolitics: Bentham, Foucault and Modern Power*, London: Pickering & Chatto.

- Bybee, J. (1995), “The semantic development of past tense modals in English” in Bybee J. and Fleischman, S.(eds.), *Modality in Grammar and Discourse*, Amsterdam: Benjamins, pp. 503–517.
- Calkins, M(2000), “Recovering Religion’s Prophetic Voice for Business Ethics”, *Journal of Business Ethics*,**23**(4), pp.339–352.
- Camerer, C., Issacharoff, S., Loewenstein, G., O’Donoghue, T., and Rabin M., (2003), “Regulation for Conservatives: Behavioral Economics and the Case for ‘Asymmetric Paternalism.’”, *University of Pennsylvania Law Review*, **151**(3), pp. 1211-1254.
- Chandler, D.,(2002), *Semiotics: The Basics*, London: Routledge.
- Clarke, R. (2014), *Omissions: Agency, Metaphysics, and Responsibility*, New York: Oxford University Press.
- Clark, H. & Clark, E. (1977), *Psychology and Language: An Introduction to Psycholinguistics*, New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Clark, M. (1990), *Nietzsche on Truth and Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Clark, M. (2000), “Nietzsche’s Doctrine of the Will to Power: Neither Ontological nor Biological”, *International Studies in Philosophy*, **32**(3), pp. 119-135.
- Coase, R. (1976), “Adam Smith's View of Man”, *The Journal of Law and Economics* ,**19** (3), pp.529–546.
- Cohen, J. (1986), “An Epistemic Conception of Democracy.”, *Ethics*, **97**(1), pp. 26–38.
- Coleman, J., Ferejohn, J. (1986), “Democracy and Social Choice.”, *Ethics*, **97**(1),pp. 6–25.
- Corley, T.A.B. (2004), “Bailey, Samuel (bap. 1791, d. 1870), economist and philosopher”, in: *Oxford Dictionary of National Biography*, <http://dx.doi.org/10.1093/ref:odnb/1056> [accessed: 1/6/2016]

- Cross, S. (2013), *Schopenhauer's Encounter with Indian Thought: Representation and Will and Their Indian Parallels*, Monograph / Society for Asian and Comparative Philosophy, no. 24, Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Cubero, D. (2017), "Schopenhauer, Schenker, and the Will of Music", in: Shapshay, S. (ed.), *The Palgrave Schopenhauer Handbook*, Cham: Springer International Publishing, pp. 213-235.
- Davidson, W. (1904), "Prof. Bain's Philosophy", *Mind, New Series*, **13**(50), pp. 161-179.
- de Huszar, G. (1945), "Nietzsche's Theory of Decadence and the Transvaluation of All Values", *Journal of the History of Ideas*, **6**(3), pp. 259-272.
- Deleuze, G. (1962), *Nietzsche and Philosophy* (tr. Tomlinson, H.), London; New York: Continuum, 2005.
- De Ridder, D., Verplaetse, J., Vanneste, S.(2013), "The predictive brain and the "free will" illusion", *Front Psychol*, **4**, p.131.
- De Vivo, G. (2012), "Malthus's Theory of the 'Constant Value Of Labour.'", *Contributions to Political Economy*, **31**(1), pp. 103-120.
- De Vivo, G. (2014), "Samuel Bailey and the Subversion of the Classical Theory of Value: A Note", *Contributions to Political Economy*, **33**(1), pp. 55–60.
- Diaye, M. & Lapidus A.(2005), «A Humean theory of choice of which rationality may be one consequence», *The European Journal of the History of Economic Thought*, **12**(1), pp. 89-111.
- Diaye, M., and Lapidus A. (2012), "Pleasure and Belief in Hume's Decision Process", *The European Journal of the History of Economic Thought*, **19**(3), pp. 355-384.
- Dickens E., (2011), "Keynes's Theory of Monetary Policy: An Essay In Historical Reconstruction", *Contributions to Political Economy*, **30**(1), pp. 1-11.

- Dolfsma, W. (2001), “Metaphors of Knowledge in Economics.”, *Review of Social Economy*, **59**(1), pp.71–91.
- Dow, S. (2009), “David Hume and Modern Economics”, *Capitalism and Society*, **4**(1), article 1.
- Doyle, R. (2016), *Free Will: The Scandal in Philosophy*, Cambridge, MA: I-Phi Press.
- Dudley, W. (2002), *Hegel, Nietzsche, and Philosophy: Thinking Freedom*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dunbar, G.(2001), “Towards a Cognitive Analysis of Polysemy, Ambiguity, and Vagueness.” *Cognitive Linguistics* 12(1), pp.1–14.
- Elliot, H. (1963), “Introduction” in Lamarck, J.B., *Zoological Philosophy. An exposition with regard to the Natural History of Animals* (translated by Elliot, H.), New York; London: Hafner Publishing Company.
- Elsborg, P., Wikman, J. M., Nielsen, G., Tolver, A. and Elbe, A.-M.. (2016) “Development and Initial Validation of the Volition in Exercise Questionnaire (VEQ).”, *Measurement in Physical Education and Exercise Science*, pp.1–12. doi:10.1080/1091367X.2016.1251436.
- Emmett, R. (2003), “Exegesis, Hermeneutics, and Interpretation”, in: Samuels, W. J., Biddle J., and Davis J.B. (eds.), *A Companion to the History of Economic Thought*, Malden, MA: Blackwell, pp. 523-537.
- Evans, V. (2015), “A Unified Account of Polysemy within LCCM Theory.” *Lingua* 157, pp.100–123. Doi:10.1016/j.lingua.2014.12.002.
- Evensky, J. (1993), “Adam Smith on the Human Foundation of a Successful Liberal Society”, *History of Political Economy*, **25**(3),pp. 395–412.
- Evensky, J. (2015), *Adam Smith's Wealth of Nations: A Reader's Guide*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Falkum, I. L. (2011), *The Semantics and Pragmatics of Polysemy: A Relevance-Theoretic Account*, PhD Thesis, University College London.
- Fiori, S. (2014), "Adam Smith and the unintended consequences of history", *History of Economic Ideas*, Fabrizio Serra Editore, Pisa - Roma, **22**(2), pp. 55-74.
- Fischer, J. M. (2002), "Frankfurt-type Examples and Semi-Compatibilism," in: Kane, R.H., *Oxford Handbook on Free Will*, New York: Oxford University Press, pp. 281-308.
- Fleischacker, S. (1991), "Philosophy in Moral Practice: Kant and Adam Smith." *Kant-Studien*, **82**(3), pp. 249-269.
- Fleischacker, S. (1996), "Values behind the market: Kant's response to the Wealth of Nations", *History of Political Thought*, **17**(3), pp.379-407.
- Fleischacker, S. (1999), *A third concept of liberty: Judgment and freedom in Kant and Adam Smith*, Princeton: Princeton University Press.
- Fleischacker, S. (2013), "Adam Smith's Moral and Political Philosophy", in: Zalta E.(ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <http://plato.stanford.edu/archives/spr2013/entries/smith-moral-political/> [Access:20/2/2013]
- Frankfurt, H. (1971), "Freedom of the Will and the Concept of a Person", *The Journal of Philosophy*, **68**(1), pp. 5-20.
- Fried, I., Mukamel, R., and Kreiman, G. (2011), "Internally Generated Preactivation of Single Neurons in Human Medial Frontal Cortex Predicts Volition.", *Neuron*, **69**(3), pp.548-562.
- Geeraerts, D. (1993), "Vagueness's puzzles, polysemy's vagaries", *Cognitive Linguistics* **4**(3), pp. 223-272.
- Gemes, K., Janaway, C. (2006), "Nietzsche on Free Will, Autonomy and the Sovereign Individual", in: *Proceedings of the Aristotelian Society, Supplementary Volumes*, Vol. 80, Wiley on behalf of The Aristotelian Society, pp.321-357.

- Gillespie, M. A. (2001), "Philosophy and rhetoric in Kant's third antinomy", *Political Science Reviewer*, **30**(7), pp.1-11.
- Giordano, C., Zollino, F., (2015), "A Historical Reconstruction of Capital and Labour in Italy, 1861-2013", *Rivista di storia economica*, **2**, pages 155-224.
- Glynn, D., and Robinson J.A., (eds.) (2014), *Corpus Methods for Semantics: Quantitative Studies in Polysemy and Synonymy*, Amsterdam ; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company
- Goddard, C. (2000), "Polysemy: a problem of definition." in Ravin, Y. and Leacock, C.(eds.), *Polysemy: Theoretical and Computational Approaches*, Oxford: Oxford University Press. 129-151
- Goldworth, A.(1972), "Bentham's Concept of Pleasure: Its Relation to Fictitious Terms", *Ethics*, **82**(4), pp. 334-343.
- Gómez-Baggethun, E., de Groot, R., Lomas, P. L. and Montes, C.(2010), "The History of Ecosystem Services in Economic Theory and Practice: From Early Notions to Markets and Payment Schemes.", *Ecological Economics*, **69**(6), pp.1209–1218.
- Gowdy, J. M. (2008), "Behavioral Economics and Climate Change Policy.", *Journal of Economic Behavior & Organization*, **68**(3–4), pp. 632–44.
- Gries, S. T. (2015), "Polysemy" in Dąbrowska E. & Divjak S. D. (eds.), *Handbook of Cognitive Linguistics*, Berlin & Boston: De Gruyter Mouton, pp.472-490.
- Griswold, C.(1999), *Adam Smith And The Virtues Of Enlightenment*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Grofman, B., and Feld, S.L. (1988), "Rousseau's General Will: A Condorcetian Perspective.", *The American Political Science Review*, **82**(2), pp.567-576.
- Haggard, P. (2008), "Human Volition: Towards a Neuroscience of Will.", *Nature Reviews Neuroscience*, **9**(12), pp. 934–46.
- Hands, D. W. (2010), "Economics, Psychology and the History of Consumer Choice Theory.", *Cambridge Journal of Economics*, **34**(4), pp. 633-648.

- Hannan, B. (2009), *The Riddle of the World: A Reconsideration of Schopenhauer's Philosophy*, Oxford ; New York: Oxford University Press.
- Harrison, R. (1983), *Bentham*, London; New York: Routledge, 1999.
- Hart, H. L. A. (1962), "Bentham," *Proceedings of the British Academy*, 48.
- Heisenberg, M. (2009), "Is free will an illusion?", *Nature*, **459**, pp.164–165.
- Hegel, G.W.F. (1807), *Phenomenology of Spirit* (transl.: A. V. Miller), New York: Oxford University Press, 1977.
- Hegel, G.W.F.(1821), *Philosophy of Right* (transl.: S.W.Dyde), Ontario: Batoche Books, 2001.
- Hegel, G.W.F.(1858), *The Philosophy of History* (transl.: J. Sibree), Ontario: Batoche Books,2001.
- Hickson,C.R., Turner, J.D.(2004), "Free banking and the stability of early joint-stock banking", *Cambridge Journal of Economics*,**28**(6), pp. 903–919.
- H'madoun, M. (2011), "Afraid of God or Afraid of Man: How religion shapes attitudes toward free riding and fraud" (research paper), University of Antwerp. http://www.ua.ac.be/download.aspx?c=*TEWHI&n=95313&ct=85992&e=267743 [Access:20/2/2013]
- Hoaas, D.J. (1993), "A Historical Narrative of Methodological Change in Principles of Economics Textbooks", *Journal of Economic Issues*, **27**(1), pp. 217-230.
- Hodgson, G. M. (2001), "Is Social Evolution Lamarckian or Darwinian?" in Laurent, J. and Nightingale, J. (eds.), *Darwinism and Evolutionary Economics*, Cheltenham: Edward Elgar, pp. 87-118.
- Hodgson, G.M. (2002), "Darwinism in Economics: From Analogy to Ontology.", *Journal of Evolutionary Economics*, **12**(3), pp.259–281.

- Hodgson, G. M. (2003), "John R. Commons and the Foundations of Institutional Economics." *Journal of Economic Issues*, **37**(3), pp.547–576.
- Hodgson, G. M. (2004), "Reclaiming Habit for Institutional Economics.", *Journal of Economic Psychology*, **25**(5), pp.651–60.
- Hodgson, G. M. (2006), "Characterizing Institutional and Heterodox Economics—A Reply to Tony Lawson.", *Evolutionary and Institutional Economics Review*, **2**(2), pp.213–223.
- Hodgson, G. M., and Knudsen, T. (2006), "Dismantling Lamarckianism: Why descriptions of socio-economic evolution as Lamarckian are misleading", *Journal of Evolutionary Economics*, **16**, pp. 343-366.
- Hollander, S. (2005), «Jean-Baptiste Say and the Classical Canon in Economics: Land-Based Growth Theory», *History of Economic Ideas*, **13**(2), pp.9-28.
- Hollander, S.(2010), "Samuel Bailey and the question of his influence : a skeptical view", *Research in the History of Economic Thought and Methodology*, **28**(2), pp. 153-198.
- Horstmann, R.(2001), Introduction to: Nietzsche, F. (1886), *Beyond Good and Evil: Prelude to a Philosophy of the Future*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Hudson, H. (2009), "Wille, Willkür, and the Imputability of Immoral Actions", *Kant-Studien*, **82**(2), pp. 179–196.
- Hume, D. (1740), *A treatise of human nature: a critical edition* (eds.: Norton, D.F. & Norton, M. J), Oxford: Clarendon, 2007.
- Hume, D. (1777), *Essays Moral, Political, Literary* (edited and with a Foreword, Notes, and Glossary by Eugene F. Miller, with an appendix of variant readings from the 1889 edition by T.H. Green and T.H. Grose, revised edition), Indianapolis: Liberty Fund, 1987.

- Hume, D. (1955), *Writings on Economics* (ed.: Rotwein E., introduction: Rotwein E.-Schabas, M.), New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2007.
- Hunt, E. K., and Lautzenheiser, M.(2011), *History of Economic Thought: A Critical Perspective*, Armonk, N.Y: M.E. Sharpe.
- Jacquette, D. (2005), *The Philosophy of Schopenhauer*, Chesham, Bucks: Acumen.
- Janaway, C. (1999), “Will and Nature” in Janaway, C. (ed.) *The Cambridge Companion to Schopenhauer*, Cambridge : Cambridge University Press.
- Janssen, T.(2003), “Monosemy versus polysemy”, in: Cuyckens, H., Dirven, R., Taylor, J.(eds.), *Cognitive Approaches to Lexical Semantics*, Berlin; New York: Mouton de Gruyter.
- Johnson, R. and Cureton, A. (2017), "Kant's Moral Philosophy", in: Zalta, E.(ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/kant-moral/> [accessed: 3/11/2017].
- Kahan, D.M., Nussbaum, M.C. (1996), “Two Conceptions of Emotion in Criminal Law”, *Columbia Law Review*, **96**(2), pp.269-374.
- Kant, I. (1781), *Critique of Pure Reason* (tr.: Smith, N.K.), London: Palgrave Macmillan, 2007.
- Kant, I. (1785), *Groundwork for the Metaphysics of Morals. Rethinking the Western Tradition* (ed.&tr.: Wood, A.), New Haven: Yale University Press, 2002.
- Kant, I.(1788), *Critique of Practical Reason* (tr.:Gregor, M.),Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Kant, I.(1793), *Religion within the Bounds of Bare Reason* (tr.: Pluhar, W.S.), Indianapolis: Hackett Pub. Co., 2009.
- Kant, Immanuel (1797), *The Metaphysics of Morals* (tr.:Gregor, M.), Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 1991.

- Kakarot-Handtke, E. (2014), "Objective Principles of Economics.", *available at SSRN 2418851*, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2418851.
- Katz, J. J. (1972), *Semantic Theory*, New York: Harper & Row.
- Kaufmann, W. A. (2013), *Nietzsche: Philosopher, Psychologist, Antichrist*, Princeton: Princeton University Press.
- Keutner, T.(1987), «David Hume and the Concept of Volition: The Will as Wish», *Hume Studies*, **23**(2), pp.306-322.
- Khalil, E.(2009), «Making Sense of Adam Smith's Invisible Hand: Beyond Pareto Optimality and Unintended Consequences», *Journal of the History of Economic Thought*, **22**(1),pp.49-63.
- Klaes, M. (2003), "Historiography", in: Samuels, W. J., Biddle J., and Davis J.B. (eds.), *A Companion to the History of Economic Thought*, Malden, MA: Blackwell, pp. 491-506.
- Kleer, R.A. (2000), "The role of teleology in Adam Smith's Wealth of Nations", *History of Economics Review*, 31, pp. 14-29.
- Klemm, WR.(2010), "Free will debates: Simple experiments are not so simple", *Adv Cogn Psychol*, **6**, pp. 47–65.
- Klepousniotou, E., Pike, G.B., Steinhauer, K., Gracco, V. (2012), "Not all ambiguous words are created equal: An EEG investigation of homonymy and polysemy", *Brain and language* 123, pp. 11–21.
- Kobrak, C. (2013), "The Concept of Reputation in Business History.", *Business History Review*, **87**(04) pp.763–786.
- Kurbel, M. (2017), "Inspiration from India", in: Shapshay, S.(ed.), *The Palgrave Schopenhauer Handbook*, Cham: Springer International Publishing, pp. 85-104.

- Lakatos, I. (1971), "History of science and its rational reconstructions" in Buck, R. C. and Cohen, R. S. (eds.), *Boston Studies in the Philosophy of Science*, vol. 8, Dordrecht: Reidel, pp. 91–136.
- Lakatos, I. (1980), *The Methodology of Scientific Research Programmes: Volume 1: Philosophical Papers* (eds.: Worall, J. and Currie, G.), Cambridge: Cambridge University Press.
- Landreth, H. and Colander, D. (2001), *History of Economic Thought*, Cengage learning Inc.
- Larson, A. (2016), "History of Adaptation", in: Kliman, R. (ed.), *The Encyclopedia of Evolutionary Biology*, Oxford: Elsevier.
- Liang, P., & Potts, C. (2015). Bringing machine learning and compositional semantics together. *Annu. Rev. Linguist.*, **1**(1), 355-376.
- Leathers, C., Raines, J., (2011), "Natural religion and "moral capitalism": Insights from Adam Smith and Thorstein Veblen", *International Journal of Social Economics*, **38**(4), pp. 330–340.
- Le Coutre, J., Mattson, M. P., Dillin, A., Friedman, J. and Bistrian. B.(2013), "Nutrition and the Biology of Human Ageing: Cognitive Decline/food Intake & Caloric Restriction.", *The Journal of Nutrition, Health & Aging*, **17**(8), pp.717-720.
- Leiter, B. (2007), "Nietzsche's Theory of the Will", *Philosophers' Imprint*, **7**(7), pp. 1-15.
- Leiter, B. (2015), "Nietzsche's Moral and Political Philosophy", in: Zalta, E. (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <https://plato.stanford.edu/archives/win2015/entries/nietzsche-moral-political/> [accessed: 3/11/2017].
- Loewenstein, G. (1996), "Out of Control: Visceral Influences on Behavior.", *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, **65**(3), pp. 272–292.

- Lundin, R. W. (1979), *Theories and systems of psychology (2nd ed.)* Lexington, MA: Heath.
- Lytinen, S.(1988), “Are Vague Words Ambiguous?” in Small, S. , Cottrell, G., Tanenhaus, M. (eds.) *Lexical Ambiguity Resolution: Perspectives from Psycholinguistics, Neuropsychology, and Artificial Intelligence* , Morgan Kaufmann Publishers: Palo Alto, pp. 109-128.
- Maas, H. (2005), *William Stanley Jevons and the Making of Modern Economics*, Cambridge: Cambridge University Press
- Maas, H., (2013), “A 2 X 2= 4 Hobby Horse: Mark Blaug on Rational and Historical Reconstructions”, *Erasmus Journal for Philosophy and Economics*, **6**(3), pp.64-86.
- MacGregor, L.J., Bouwsema, J., Klepousniotou, E. (2015), “Sustained meaning activation for polysemous but not homonymous words: Evidence from EEG” *Neuropsychologia* 68, pp.126–138.
- Marcuzzo, M.C. (2008), “Is History of Economic Thought a ‘serious’ Subject?”, *Erasmus Journal for Philosophy and Economics*, **1**(1), pp. 107–123.
- Markwart, A. (2016), “Unintended Consequences - Chosen Aspects: Adam Smith vs Bernard Mandeville”, *Ruch Filozoficzny*, **72**(4), pp.103-118.
- Marx, K.(1844), “Comments on James Mill’s *Éléments d’Économie Politique* (trnsl.: Dutt, C.)”, Transcribed for the Internet by meia@marx.org, https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/Marx_James_Mill.pdf. [accessed: 15/3/2016]
- Marwah, I. (2013), “Elateres Motiva: From the Good Will to the Good Human Being.” *Kantian Review*, **18**(03), pp. 413-37.
- McReynolds, P. (1968), “The Motivational Psychology of Jeremy Bentham: II. Efforts toward Quantification and Classification.”, *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, **4**(4), pp. 349-364.

- Monterosso, J., Ainslie G. (2007) “The Behavioral Economics of Will in Recovery from Addiction.” *Drug and Alcohol Dependence*, **90**, pp.100–111.
- Moscato, I.(2007),”History of consumer demand theory 1871 – 1971: A Neo-Kantian rational reconstruction”, *The European Journal of the History of Economic Thought* , 14(1), pp. 119-156.
- Merriam-webster dictionary (2016), “volition”, <http://www.merriam-webster.com/dictionary/volition> [accessed: 3/3/2016].
- Merriam- Webster dictionary (2016), “will”, <http://www.merriam-webster.com/dictionary/will> [accessed:3/3/2016].
- Merriam-webster dictionary (2018), “optogenetics”, <https://www.merriam-webster.com/medical/optogenetics> [accessed: 6/5/2018].
- Merton, R. (1938): “Science, Technology and Society in Seventeenth Century England”, *Osiris*, **4** , pp. 360-632.
- Mill, J. (1821), *Elements of Political Economy*, Indianapolis: Liberty Fund, 2009.
- Mill, J. S. (1843), *A System of Logic: Ratiocinative and Inductive: Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation* (8th ed.), New York: Harper & Brothers, Publishers, 1882.
- Mill, J. S. (1844), *Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy* (2nd ed.), Kitchener: Batoche Books, 2000.
- Mill, J.S. (1885), *Principles Of Political Economy*, New York: D. Appleton And Company.
- Mitcheson, K. (2013), *Nietzsche, Truth and Transformation*, London: Palgrave Macmillan. Moore, M.S. (1993), *Act and Crime: The Philosophy of Action and its Implications for Criminal Law*, Oxford: Oxford University Press.
- Montes, L.(2004), *Adam Smith in Context: A Critical Reassessment of Some Central Components of His Thought*, New York: Palgrave Macmillan.

- Moore, M.S. (2010), *Placing blame: A theory of the criminal law*, Oxford: Oxford University Press.
- Moscatti, I. (2007), “History of consumer demand theory 1871 – 1971: A Neo-Kantian rational reconstruction”, *The European Journal of the History of Economic Thought* , **14**(1), pp. 119-156.
- Mueller, T. M. (2017), “Can You Put Free Will into an Equation? The Debate on Determinism and Mathematics at the End of the Nineteenth Century”, *The European Journal of the History of Economic Thought*, **24**(3), pp.441-464.
- Nagel, T. (1988), *Mortal Questions*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Nakano, T. (2005), “‘Let Your Science Be Human’: Hume’s Economic Methodology”, *Cambridge Journal of Economics*, **30**(5), pp. 687-700.
- Nehamas, A. (1986), “Will to Knowledge, Will to Ignorance, and Will to Power in *Beyond Good and Evil*”, in: Yovel, Y., *Nietzsche as Affirmative Thinker*, Dordrecht: Springer Netherlands, pp.90-109.
- Neill, A. (2008), “Aesthetic Experience in Schopenhauer’s Metaphysics of Will”, *European Journal of Philosophy*, **16**(2), pp. 179–93.
- Neuringer, A. (2014), “Operant variability and the evolution of volition”, *International Journal of Comparative Psychology*, **27**(2), pp. 204–223.
- Nicholls, M. (1999), “The Influences of Eastern Thought on Schopenhauer’s Doctrine of the Thing-in-Itself”, in: Janaway, C. (ed.), *The Cambridge Companion to Schopenhauer*, Cambridge: Cambridge University Press, pp.171-212.
- Nicolle, S. (1998), “Be Going to and Will: A Monosemous Account.”, *English Language and Linguistics*, **2**(2), pp. 223–44.
- Nietzsche, F.W., (1883), *Thus spoke Zarathustra: a book for all and none* (eds.: Del Caro, A. & Pippin, R.B., tr.: Del Caro, A.), Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2006.

- Nietzsche, F. (1886), *Beyond Good and Evil: Prelude to a Philosophy of the Future* (eds.: Horstmann, R.-P., Norman, J., tr: Norman, J.), Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Norman, J. (2017), “Music and Pessimism”, in: Shapshay, S. (ed.), *The Palgrave Schopenhauer Handbook*, Cham: Springer International Publishing, pp. 197-212.
- Nyock Ilouga, S., Mouloungni., A.C., and Sahut, J.-M. (2014), “Entrepreneurial Intention and Career Choices: The Role of Volition.”, *Small Business Economics*, **42**(4), pp.717–728.
- O’Brien, D. P., and Darnell, A. C. (1982), *Authorship Puzzles in the History of Economics*, London: Palgrave Macmillan.
- O’Connor, D. (1985) “Good and Evil Disposition,” [*Kant-Studien*](#), **76** (1-4), pp. 288-302.
- Odom, W. (1926), *Hallamshire Worthies: Characteristics and Work of Notable Sheffield Men and Women*, Sheffield : J. W. Northend Ltd.
- Otteson, J.R. (2016), “Adam Smith on Virtue, Prosperity, and Justice”, in: Baker, J. A., and White, M. D.(eds.), *Economics and the Virtues: Building a New Moral Foundation*. Oxford: Oxford University Press, pp.72-93.
- Paganelli, M. P. (2011), “Theory of Moral Sentiments 1759 vs Theory of Moral Sentiments 1790: a change of mind or a change of constraints?”, *Studi e Note di Economia*, **16**(2), pp. 123-132.
- Perelman, M. (2001), “The secret history of primitive accumulation and classical political economy”, *The Commoner*, 2, pp.1-21.
- Porter, J. (2006), “Nietzsche’s Theory of the Will to Power”, in: Pearson, K.A. (ed.), *A Companion to Nietzsche*, Blackwell Publishing.
- Puryear, S. (2017), “Schopenhauer on the Rights of Animals: Schopenhauer on the Rights of Animals”, *European Journal of Philosophy*, **25**(2), pp.250–69.

- Quinn, M. (2012), “Which Comes First, Bentham’s Chicken of Utility, or His Egg of Truth?”, *Journal of Bentham Studies*, **14** (1), pp.1–46.
- Radcliffe E., (2008) “Introduction”, in Magri T.(ed.), *A Companion to Hume*, Singapore: Blackwell Publishing.
- Rashid, S. “Rothbard on money: A critical textual exegesis”, *The Quarterly Journal of Austrian Economics*, **3**(3), pp.75-80.
- Rauner, R. M. (1961), *Samuel Bailey and the Classical Theory of Value*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ravin , Y., Leacock, C. (2002), “Polysemy: An Overview”, in: Ravin , Y., Leacock, C.(eds.), *Polysemy: Theoretical and Computational Approaches*, New York: Oxford University Press, pp 1-29.
- Reath, A. (2015), “Introduction”, in: Kant, I.(1788), *Critique of Practical Reason* (tr.:Gregor, M.), Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Reginster, B.(2007), “The Will to Power and the Ethics of Creativity”, in: Leiter, B., and Sinhababu, N.(eds.), *Nietzsche and Morality*, New York: Oxford University Press, pp. 32-56.
- Ribot, T. (1870), *La Psychologie anglaise contemporaine: l'école expérimentale*, Paris: Librairie Philosophique de Ladrangue.
- Ribot, T. (1873), *English Psychology*, London: Henry S. King & Co.
- Rohlf, M. (2016), "Immanuel Kant" in : Zalta, E.(ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <https://plato.stanford.edu/archives/spr2016/entries/kant/> [accessed: 3/11/2017].
- Roncaglia, A. (2005), *The wealth of ideas: a history of economic thought*, New York: Cambridge University Press.
- Rorty, R. (1984), “The historiography of philosophy: four genres”, in: Rorty, R., Schneewind, J. B. and Skinner, Q. (eds.), *Philosophy in History: Essays on the*

Historiography of Philosophy, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 49–75.

Rosch, E. H. (1973), “Natural Categories”, *Cognitive Psychology* 4, pp.328-350.

Rosch, E. H. & Mervis, C. B.(1975), “Family resemblances: Studies in the internal structure of categories.”, *Cognitive Psychology* 7, pp. 573-605.

Roskies, A. L. (2010), “How Does Neuroscience Affect Our Conception of Volition?”, *Annual Review of Neuroscience*, **33**(1), pp.109–30.

Rothchild, E. (2001), *Economic sentiments: Adam Smith, Condorcet, and the Enlightenment*, Harvard University Press: Cambridge Mass.

Rousseau, J.-J.(1762), *Du Contrat Social ou Principes du droit politique*, Mozambook, 2001.

Ruhl, C. (1989), *On Monosemy: A Study in Linguistic Semantics*, Albany, New York: State University of New York Press.

Russell, P. (1995), *Freedom and Moral Sentiment: Hume’s Way of Naturalizing Responsibility*, New York: Oxford University Press.

Russell, P. (2016), “Hume on free will”, in: Zalta, E. N. (ed.), *Stanford encyclopedia of philosophy*, <https://plato.stanford.edu/cgi-bin/encyclopedia/archinfo.cgi?entry=hume-freewill> [accessed: 3/11/2017]

Sapp, J. (2003), *Genesis: The Evolution of Biology*, Oxford: New York : Oxford University Press.

Samuels, W.J., (2001), “Some problems in the use of Language In Economics”, *Review of Political Economy*, **13**(1), pp.91-100.

Saunders, K.W. (1988), “Voluntary Acts and the Criminal Law: Justifying Culpability Based on the Existence of Volition”, *University of Pittsburgh Law Review*, **49**, pp.443-476.

- Saussure, F. de (1916), *Cours de Linguistique Générale*, Genève: Arbre d'Or, 2005.
- Schabas, M. and Wennerlind, C. (2011), "Retrospectives: Hume on 36 Money, Commerce, and the Science of Economics", *Journal of Economic Perspectives*, **25**(3), pp.217–230.
- Schacht, R. (1983), Nietzsche, London; New York: Routledge.
- Schofield, P. (2006), *Utility and Democracy: The Political Thought of Jeremy Bentham*, Oxford: Oxford University Press.
- Schopenhauer, A. (1818), *The World as Will and Representation (vol. 1)*(translated by Payne, E.F.J.), New York: Dover Publications, 1966.
- Schopenhauer, A. (1844), *The World as Will and Representation (vol. 2)*(translated by Payne, E.F.J.), New York: Dover Publications, 1966.
- Schopenhauer, A.(1889), *Two Essays. I. On the fourfold root of the Principle of Sufficient Reason. II. On the Will in Nature*, London: George Bell & Sons.
- Schumacher, R. (2012), "Adam Smith's theory of absolute advantage and the use of doxography in the history of economics", *Erasmus Journal for Philosophy and Economics*, **5**(2), pp.54-80.
- Schwartz, M.(2006), "God as a Managerial Stakeholder?", *Journal of Business Ethics*, **66**, pp. 291–306.
- Sedgwick, P. (2007), "Nietzsche, Normativity, and Will to Power", *Nietzsche-Studien*, **36**(1), pp.214-242.
- Sedgwick, S. (2008), *Kant's groundwork of the metaphysics of morals: An introduction*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Signorino, R. (2003), "Rational vs historical reconstructions. A note on Blaug", *European Journal of the History of Economic Thought*, **10**(2), pp.329-338.

- Singer, B.(2004), “Montesquieu, Adam Smith and the Discovery of the Social”, *Journal of Classical Sociology*, 4, pp. 31–57.
- Smith, A. (1759), *The theory of moral sentiments* (ed.: Haakonssen ,K.), Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Smith, A. (1776), *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (ed.:Wight, J.), Hampshire: Harriman House, 2007.
- Smith, R. (1979), “Mental Disorder, Criminal Responsibility and the Social History of Theories of Volition.”, *Psychological Medicine*, **9**(01), pp. 13-19.
- Solomon, R. C. (2002), “Nietzsche on Fatalism and “Free Will”, *The Journal of Nietzsche Studies*, **23**(1), pp.63–87.
- Sowell, T. (1970), “Samuel Bailey Revisited.”, *Economica*, **37**(148), pp. 402-408.
- Spengler, J.J. (1980), *Origins of Economic Thought and Justice*, Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press.
- Sraffa (1951-1973), (ed., with the collaboration of M. Dobb), editor’s contribution in: *D. Ricardo. Works and correspondence*, 11 vols, Cambridge: Cambridge University Press.
- Stark, W.(1946), “Jeremy Bentham as an Economist.”, *The Economic Journal*, **56**(224), pp.583-608.
- Stark, W. (ed.) (1954), *Jeremy Bentham’s Economic Writings* (vol.3), London and New York: Routledge, 2005.
- Stigler, G. (1965), “Textual Exegesis as a Scientific Problem”, *Economica*, **32**(128), pp. 447-450.
- Strawson, G. (1986), *Freedom and Belief*, New York: Oxford, 2010.
- Thomas, G., Bilder, M. (1991), “Aristotle's Paradox and the Self-Incrimination Puzzle”, *Journal of Criminal Law and Criminology*, **82**(2), pp. 243-282.

- Traugott, E. C. and Dasher R. B. (2001), *Regularity in Semantic Change*, Cambridge University Press: Cambridge.
- Tuggy, D. (1993), "Ambiguity, Polysemy, and Vagueness." *Cognitive Linguistics*, **4**(3), pp. 273–90.
- Vaida, I.C. (2009), "A New Kantian Solution to the Third Antinomy of Pure Reason and to the Free Will Problem", *The Southern Journal of Philosophy*, **47**(4), pp. 403-431.
- Varian, H. R. (1976), "On the History of Concepts of Fairness.", *Journal of Economic Theory*, **13**(3), pp. 486–487.
- Velk, T., and Riggs, A. R. (1985), "David Hume's Practical Economics", *Hume Studies*, **11**(2), pp.154-165.
- Walter, H. (2001), *Neurophilosophy of free will. From libertarian illusions to a concept of natural autonomy*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Wansink, B., Just, D. R., Payne, C. R. (2008), "Constrained Volition and Healthier School Lunches." *Working Manuscript*.
- Westbrook, A., and Braver, T. S. (2015), "Cognitive Effort: A Neuroeconomic Approach." *Cognitive, Affective, & Behavioral Neuroscience*, **15**(2), pp. 395-415.
- White, M. (2010), "Adam Smith and Immanuel Kant: On Markets, Duties, and Moral Sentiments", *Forum for Social Economics*, **39**(1), pp. 53–60.
- Wicks, R. (2008), *Schopenhauer*, Malden, MA ; Oxford: Blackwell Pub.
- Wicks, R.(2017^a), "Arthur Schopenhauer", in: Zalta R.(ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <https://plato.stanford.edu/archives/sum2017/entries/schopenhauer/>> [accessed: 3/11/2017].
- Wicks, R. (2017^b), "Schopenhauer and Judaism", in: Shapshay, S.(ed.), *The Palgrave Schopenhauer Handbook*, Cham: Springer International Publishing, pp.324-349.

- Wight, J.(2007), “Notable Quotes from The Wealth of Nations”, in: Smith, A., *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (ed.:Wight, J.), Hampshire: Harriman House, pp. xxi- xxxviii.
- Willy M. (2001), “A frame-based approach to polysemy” in Cuyckens, H. and International Cognitive Linguistics Conference (eds.), *Polysemy in Cognitive Linguistics: Selected Papers from the Fifth International Cognitive Linguistics Conference*, Amsterdam: Benjamins, pp.57-81.
- Willmott, C. (2016), *Biological Determinism, Free Will and Moral Responsibility*. New York: Springer.
- Wood, J. M. (2014), “Hume and the Metaphysics of Agency.”, *Journal of the History of Philosophy*, **52**(1), pp. 87-112.
- Yancey, A.K. (2009), “The meta-volition model: Organizational leadership is the key ingredient in getting society moving, literally!”, *Preventive Medicine*, **49** (4), pp.342-351.
- Young, J. (1987), *Willing and Unwilling: A Study in the Philosophy of Arthur Schopenhauer*, Dordrecht: Springer.
- Zimmerman, F.J. (2009), “Using Behavioral Economics to Promote Physical Activity.” *Preventive Medicine*, **49**(4), pp. 289–291.
- Zouboulakis, M. (2001), “Why evaluative histories matter after all?”, *Journal of the History of Economic Thought*, **23**(3), pp.369-381.
- Zouboulakis, M. S. (2014), *Varieties of Economic Rationality. From Adam Smith to Contemporary Behavioural and Evolutionary Economics*, London: Routledge.

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

Γεωργακοπούλου, Α., Γούτσος, Δ. (2008), *Κείμενο και Επικοινωνία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Δημητρούλια, Ξ., Κεντρωτής, Γ. (2015), «Κείμενο - συγκείμενο – διακείμενο» [Κεφάλαιο Συγγράμματος], στο: Δημητρούλια, Ξ., Κεντρωτής, Γ., *Λογοτεχνική μετάφραση-θεωρία και πράξη*. [ηλεκτρ. βιβλ.], Αθήνα:Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Κεφ 2. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/5253> [Πρόσβαση στις: 2/5/2018].

Ζελένη, Δ., Σικλαφίδου, Π., Λειβαδίτης, Μ. (2012), «Άνοια: Ψυχιατροδικαστικά Ζητήματα», *Εγκέφαλος*, **49**, σελ. 47-50.

Ζουμπουλάκης, Μ. (1995), «Η Ιστορία της Οικονομικής ως τμήμα της Ιστορίας των Επιστημών», *Νεύσις*, **3**, σελ.41-54.

Ζουμπουλάκης, Μ.(2004), «Ηθικοί περιορισμοί της οικονομικής συμπεριφοράς στους Βρετανούς Κλασσικούς». *Ενημερωτικό Δελτίο Ελλήνων Ιστορικών της Οικονομικής Σκέψης*, **5**, σσ.33-49.

Ζουμπουλάκης, Μ. (2007), *Προβλήματα Μεθόδου στην Οικονομική Επιστήμη*, Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.

Θεοδώρου, Π. (2015), «Η Φιλοσοφία των Αξιών στον Νίτσε: Μηδενισμός, Βούληση για Δύναμη, και Νοηματοδότηση»[Κεφάλαιο 7 Συγγράμματος], στο: Θεοδώρου, Π., *Εισαγωγή στη φιλοσοφία των αξιών* [ηλεκτρ. βιβλ.], Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/2639>

Καντ, Ι.(1781), *Κριτική του Καθαρού Λόγου: Υπερβατική Διαλεκτική και Υπερβατική Μεθοδολογία* [τίτλος πρωτοτύπου: *Kritik der reinen Vernunft*], (Εισαγωγή-Μτφρ.-Παρατηρήσεις: Δημητρακόπουλος, Μ.), Αθήνα:-, 2006.

- Καντ, Ι.(1785), *Θεμελίωση της μεταφυσικής των ηθών* [τίτλος πρωτοτύπου: *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*], (Μτφρ.-σχόλια-επίμετρο: Ανδρουλιδάκης, Κ.), Ηράκλειο; Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.
- Καντ, Ι.(1788), *Κριτική του Πρακτικού Λόγου*, [τίτλος πρωτοτύπου: *Kritik der praktischen Vernunft*], (Μτφρ.-σημ. -επιλεγόμενα: Ανδρουλιδάκης, Κ.), Αθήνα: Εστία, 2004.
- Καραγιάννης, Α.(1988), *Ιστορία Οικονομικής Σκέψης. Προ-Κλασσική Περίοδος*, Αθήνα: Interbooks, σελ.47-52.
- Kant, Ι.(1797), *Μεταφυσική των Ηθών* (Μτφρ.-Σημειώσεις-Επιλεγόμενα: Ανδρουλιδάκης, Κ.), Αθήνα: Σμίλη, 2013.
- Λίποβατς, Θ. (1996), *Ψυχανάλυση - φιλοσοφία - πολιτική κουλτούρα: διαπλεκόμενα κείμενα*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Μπαμπινιώτης, Γ.(1985), *Εισαγωγή στην Σημασιολογία*, Αθήνα.
- Μπαμπινιώτης, Γ.(1998), *Θεωρητική Γλωσσολογία. Εισαγωγή στη Σύγχρονη Γλωσσολογία*, Αθήνα.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2005), *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε.
- Μπαμπινιώτης, Γ.(2010), *Ετυμολογικό Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε.
- Νίτσε, Φ. (1883), *Έτσι μίλησε ο Ζαρατούστρα* [τίτλος πρωτοτύπου: *Also sprach Zarathustra*], (Μτφρ.-Επίλογος: Σαρίκας, Ζ.), Νησίδες, 1998.
- Νίτσε, Φ. (1886), *Πέρα από το Καλό και το Κακό: Πρελούδιο σε μια φιλοσοφία του μέλλοντος* [τίτλος πρωτοτύπου: *Jenseits von Gut und Böse*], (Μτφρ.-Επιμέλεια: Σαρίκας, Ζ.), Νησίδες, 1999.Ράλλη, Α.(2005), *Μορφολογία*, Αθήνα: Πατάκη.

- Σοπενάουερ, Α. (1813), *Περί της Τετραπλής Ρίζας του Αποχρώντος Λόγου*, Αθήνα: Κάκτος, 2013.
- Σοπενάουερ, Α. (1818), *Ο κόσμος σαν βούληση και σαν παράσταση* (μτφρ.: Βαγενάς, Α. , επιμ.: Μερτινού, Κ.), Αθήνα: Αναγνωστίδη, , χ. χ.
- Saussure, F. de (1916), *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας* (Μτφρ.-Σχόλια-Προλογικό Σημείωμα: Αποστολόπουλος, Φ.Δ.), Αθήνα: Παπαζήση, 1979.
- Schopenhauer, A. (1839), *Περί της Ελευθερίας της Βούλησης* (Μετάφραση: Παντούλιας, Μ. & Υφαντής, Δ., Εισαγωγή - Σχόλια - Επιμέλεια: Υφαντής, Δ.), Αθήνα: Ροές, 2016.
- Screpanti, E. and Zamagni, S. [Επιμ.: Θεοχαράκης, Ν., Μτφ.: Σακκά, Α.](2004), *Η Ιστορία της Οικονομικής Σκέψης*, Αθήνα: τυπωθήτω.
- Smith, A. (1759), *Η Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων* (Μτφρ.-Επιστ. Επιμ.- Εισαγ.: Δρόσος, Δ., Πρόλ.: Ψαλιδόπουλος, Μ.), Αθήνα: Παπαζήση, 2012.
- Smith, A. (1776), *Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του Πλούτου των Εθνών*, (Μτφρ.:Βαλλιάνος, Χ.), Αθήνα: Το Βήμα, 2010.
- Τζαβάρας, Ι. (1984), Σχόλια στο: Kant, I., *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών*, Αθήνα-Γιάννενα: Δωδώνη.
- Χαραλαμπίκης Χ. (επιμ.) (2014), *Χρηστικό λεξικό της Νεοελληνικής γλώσσας*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο [Ακαδημία Αθηνών].
- Χέγκελ, Γκ.(1806), *Φαινομενολογία του Πνεύματος* (τομ.Α'), [τίτλος πρωτοτύπου: *Phänomenologie des Geistes*] , (Εισαγωγή-Μτφρ.-Σχόλια: Τζωρτζόπουλος, Δ.), Αθήνα: Εκδόσεις Δωδώνη, 1993.
- Χέγκελ, Γκ.(1807), *Φαινομενολογία του πνεύματος* (τ.Β') (Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια: Τζωρτζόπουλος, Δ.), Αθήνα: Δωδώνη 1995.

Χέγκελ, Γκ.(1821), *Φιλοσοφία του Δικαίου*, [τίτλος πρωτοτύπου: *Grundlinien der Philosophie des Rechts*] , (επιμ.: Μετρινός, Κ.- Μτφρ.: Λιονής, Γ.), Αθήνα: Εκδόσεις Αναγνωστίδη.

Χέγκελ, Γκ.(1837), *Φιλοσοφία της Ιστορίας*(τομ.Α'), [τίτλος πρωτοτύπου: *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*] , (Μτφρ.: Μανούση, Α.), Αθήνα: Νεφέλη, 1980.